

SANSKRIT SELECTIONS

FOR THE

INTERMEDIATE EXAMINATION

Revised Edition

080
cu
356/

PUBLISHED BY THE
UNIVERSITY OF CALCUTTA
1935

BCU 1967

PRINTED BY BHUPENDRALAL BANERJEE
AT THE CALCUTTA UNIVERSITY PRESS, SENATE HOUSE, CALCUTTA

Regd. No. 872B, July, 1935—C.

GS 2246

विषयानुक्रमिका

विषयः	पृष्ठम्
महाभारतम्—	
जनमेजयं प्रति सरमायाः शापः	१
धौम्यशिष्याणां चरितानि	३
षष्ठकादेः शिवेश्व दानधर्मः	१७
परीक्षितचरितम्	२२
इन्द्रद्युम्नचरितम्	२८
शिविचरितम्	३१
श्रीमद्भागवतम्—	
भरतोपाख्यानम्	३४
बालचरितम्—	
श्रीकृष्णजन्म	४०
वासवदत्ता—	
वासवदत्तायाः शापवृत्तान्तः	४३
हर्षचरितम्—	
नियतेः प्रभुत्वम्	४६
कादम्बरी—	
कुमार-चन्द्रापीडस्य विद्याधिगमः	५१
कुमार-चन्द्रापीडस्य यौवराज्याभिषेको	
दिग्विजययानश्च	६१

विषयः

पृष्ठम्

सहत्-कथा—

नागार्जुन-कथा

...

६७

उपमितिभवप्रपञ्चा कथा—

नन्दिवर्द्धनस्य यौवनप्राप्तिमित्रलाभश्च

७१

दशकुमारचरितम्—

कुमारोत्पत्तिः

...

...

७४

द्विजोपपत्तिः

...

...

८२

सोमदत्तचरितम्

...

...

८८

पुण्योद्भवचरितम्

...

...

१०४

अवन्तिसुन्दरीपरिणयः

...

...

१०८

राजवाहनचरितम्

...

...

११७

उपहारवर्णनचरितम्

...

...

१२५

अर्थपालचरितम्

...

...

१३०

प्रमत्तिचरितम्

...

...

१४६

मित्रगुप्तचरितम्

...

...

१५७

मन्त्रगुप्तचरितम्

...

...

१६७

गोमिनोकथा

...

...

१७८

काव्यमीमांसा—

कविचर्चा राजचर्चा च

...

...

१८३

महाभारतम्

जनमेजयं प्रति सरमायाः शापः

जनमेजयः पारोक्षितः सह भ्रातृभिः कुरुक्षेत्रे दीर्घ-
सत्रमुपास्ते । तस्य भ्रातरस्त्रयः—श्रुतसेन उग्रसेनो भीमसेन
इति । तेषु तत् सत्रमुपासीनेष्वगच्छत् सारमेयः ।
स जनमेजयस्य भ्रातृभिरभिहतो रोरुयमाणो^१ मातुः
समीपमुपागच्छत् । तं माता रोरुयमाणमुवाच, 'किं
रोदिषि, केनास्यभिहतः ?' इति ।

स एवमुक्तो मातरं प्रत्युवाच, 'जनमेजयस्य भ्रातृभि-
रभिहतोऽस्मि' इति । तं माता प्रत्युवाच, 'व्यक्तं त्वया
तत्रापराधम्, येनास्यभिहतः' इति । स तां पुनरुवाच,
'नापराध्यामि किञ्चित्, नावेचे^२ इवींषि, नावलिहे'
इति । तच्छ्रुत्वा तस्य माता सरमा पुत्रदुःखार्ता

^१ रोरुयमाणः—पुनः पुनरतिशयेन वा क्ववन् ।

^२ नावेचे इत्यादि—इविषामवेचयमपि मया न कृतम्, अवेचयन्तु
दूरतोऽपामम् इत्यर्थः । 'कुक्कुटः पचवातेन आ दृष्टान्नं प्रदूषयेत्' इति
वर्चनाच्छुना दृष्टमपि इविदुष्यति । (नी)

तत् सत्रमुपागच्छत्, यत्र स जनमेजयः सह भ्रातृभि-
र्दीर्घिसत्रमुपास्ते ।

स तथा क्रुडया तत्रोक्तः, 'अयं मे पुत्रो न किञ्चिद-
पराध्यति, नावेक्षते हवींषि, नावलेढि, किमर्थमभिहतः ?'
इति । न किञ्चिदुक्तवन्तस्ते । सा तानुवाच, 'यस्मादय-
मभिहतोऽनपकारी, तस्माददृष्टं^१ त्वा भयमागमिष्यति'
इति ।

जनमेजय एवमुक्त्वा देवशुन्या सरमया भृशं सम्भ्रान्तो
विषस्रसासीत् । स तस्मिन् सत्रे समाप्ते हास्तिनपुरं
प्रत्येत्य पुरोहितमनुरूपमन्विच्छमानः परं यत्नमकरोत्, यो
मे पापकृत्यां ग्रमयेदिति ।

स कदाचिन्मृगयां गतः पारोक्षितो जनमेजयः कस्मिंश्चित्
स्वविषयं आश्रममपश्यत् । तत्र कश्चिद्विरासाक्षके श्रुतश्रवा
नाम । तस्य तपस्यभिरतः पुत्र आस्ते सोमश्रवा नाम ।
तस्य तं पुत्रमभिगम्य जनमेजयः पारोक्षितः पौरोहित्याय
वव्रे । स नमस्कृत्य तमृषिमुवाच, 'भगवन्, अयं तव
पुत्रो मम पुरोहितोऽस्तु' इति ।

स एवमुक्तः प्रत्युवाच जनमेजयम्, 'भो जनमेजय,
पुत्रोऽयं मम महातपस्वी स्वाध्यायसम्पन्नः । समर्थोऽयं

धौम्यशिष्याणां चरितानि

२

भवतः सर्वाः पापकृत्याः^१ शमयितुम् अन्तरेण महादेव-
कृत्याम् । अस्य त्वेकमुपाश्रितम्^२—यदेनं कश्चिद् ब्राह्मणः
कश्चिदर्थमभियाचेत् तं तस्मै दद्यादयम् ; यद्येतदुत्सहसे,
ततो नयस्त्वेनम्' इति । तेनैवमुक्तो जनमेजयस्तं
प्रत्युवाच, 'भगवन्, तत् तथा भविष्यति' इति । स
तं पुरोहितमुपादायोपावृत्तो भ्रातृनुवाच, 'मयायं वृत्त
उपाध्यायः ; यदयं ब्रूयात्, तत् कार्यमविचारयद्भिर्भवद्भिः'
इति । तेनैवमुक्ता भ्रातरस्तस्य तथा चक्रुः ।

स तथा भ्रातृन् सन्दिश्य तत्तशिलां प्रत्यभिप्रतस्थे,
तच्च देशं वशी स्थापयामास ।

धौम्यशिष्याणां चरितानि

प्राप्तीत् कश्चिद्विधौम्यो नाम आयोदः । तस्य
शिष्यास्त्रयो बभूवुः—उपमन्युरारुणिर्वेदश्चेति । स एकं

^१ पापकृत्या—शापरूपा बलायुःप्राणनिवृत्तनीं देवताम्, शमयेत्—
सकोचनां कुर्यात् । (नी)

^२ उपाश्रितम्—निगुटनियमः ।

शिष्यभारुणिं पाञ्चाल्यं प्रेषयामास, 'गच्छ, केदारखण्डं' बधान' इति ।

स उपाध्यायेन सन्दिष्ट भारुणिः पाञ्चाल्यस्तत्र गत्वा तं केदारखण्डं बन्धुं नाशकत् । स क्रिश्यमानोऽपश्य-
दुपायम्, 'भवतु, एवं करिष्यामि' इति । स तत्र संविवेश
केदारखण्डे । शयाने च तथा तस्मिंस्तदुदकं तस्यौ ।

ततः कदाचिदुपाध्याय आयोदो धीम्यः शिष्यावपृच्छत्,
'क भारुणिः पाञ्चाल्यो गतः ?' इति । तौ तं प्रत्युचतुः,
'भगवतैव प्रेषितः, "गच्छ, केदारखण्डं बधान"
इति ।' स एवमुक्तस्तौ शिष्यौ प्रत्युवाच, 'तस्मात् तत्र
सर्वं गच्छामो यत्र स गतः' इति । स तत्र गत्वा
तस्याह्वानाय शब्दं चकार, 'भो भारुणि पाञ्चाल्य, क्वासि
वत्स, एहि' इति ।

स तच्छ्रुत्वा भारुणिरुपाध्यायवाक्यं तस्मात् केदार-
खण्डात् सहसोत्थाय तमुपाध्यायमुपतस्थे । प्रोवाच
चैनम्, 'अयमस्मत्त्र केदारखण्डे निःसरमाणमुदकमवारणीयं
संरोहं संविष्टो भगवच्छब्दं श्रुत्वेव सहसा विदार्य
केदारखण्डं भवन्तमुपस्थितः ; तदभिवादये भगवन्तम्,
आज्ञापयतु भवान् कर्मणं करवाणि' इति । स एवमुक्त
उपाध्यायः प्रत्युवाच, 'यस्माद् भवान् केदारखण्डं

१ 'केदारो' महाचैवान्तर्गतं चतुरस्रम्, तस्य 'खण्डः' जलनिरोधमिति ;
'आलि' इति भाषा । केदारे बहुजलप्रवेशेन बीजनाथो मा भूदिति भावः ।

विदार्योत्थितस्तस्मादुद्दालक^१ एव नाम्ना भवान् भविष्यति ;
यस्माच्च त्वया महचनमनुष्ठितम्, तस्माच्छ्रेयोऽवाप्स्यसि,
सर्वे च ते वेदाः प्रतिभास्यन्ति, सर्वाणि च धर्मशास्त्राणि^२
इति । स एवमुक्त उपाध्यायेनेष्टं देशं जगाम ।

अथापरः शिष्यस्तस्यैवायोदस्य धौम्यस्योपमन्युर्नाम ।
तं चोपाध्यायः प्रेषयामास, 'वत्सोपमन्यो, गा रक्षस्व'
इति । स उपाध्यायवचनादरक्षद् गाः ।

स चाहनि गा रक्षित्वा दिवसक्षये गुरुगृहमागम्यो-
पाध्यायस्याग्रतः स्थित्वा नमस्सुक्ते । तमुपाध्यायः पीवान-
मपश्यत्,^३ उवाच चैनम्, 'वत्सोपमन्यो, केन वृत्तिं
कल्पयसि ? पीवानसि^४ दृढम्' इति । स उपाध्यायं
प्रत्युवाच, 'भो भैक्षेण^५ वृत्तिं कल्पयामि' इति ।
तमुपाध्यायः प्रत्युवाच, 'ममानिवेद्य भैक्षं नोपयोक्तव्यम्'
इति । स तथेत्युक्त्वा भैक्षं चरित्वोपाध्यायाय न्यवेदयत् ;
स तस्मादुपाध्यायः सर्वमेव भैक्षमगृह्णात् ।

स तथेत्युक्त्वा पुनररक्षद् गाः । अहनि रक्षित्वा निशा-
मुखे गुरुकुलमागम्य गुरोरग्रतः स्थित्वा नमस्सुक्ते । तमुपा-

^१ उन् कर्षन् दारयतीति उद्दालकः, रक्षयोरभेदात् उद्दालक इति
निरुक्तिः ।

^२ पीवानम्—परिपुष्टदेहम् ।

^३ पीवासीति वक्तव्ये पीवान् असीति प्रयोग आर्यः । उपदंष्येवम् ।

^४ भिक्षाणां समूह इति भैक्षम् । "भिक्षादिभ्योऽण्" इति 'अण्' ।

निर्यकार एव पाठः समीचीनः ।

महाभारते

ध्यायस्तथापि पोवानमेव दृष्टोवाच, 'वत्सोपमन्यो, सर्व-
मशेषतस्ते भैक्षं गृह्णामि, केनेदानीं वृत्तिं कल्पयसि ?'
इति । स एवमुक्त उपाध्यायं प्रत्युवाच, 'भगवते
निवेद्य पूर्वम्, अपरं चरामि, तेन वृत्तिं कल्पयामि'
इति । तमुपाध्यायः प्रत्युवाच, 'नैषा न्याय्या गुरुवृत्तिः ;
अन्येषामपि भैक्षोपजीविना वृत्त्युपरोधं करोषि इत्येवं
वर्त्तमानो लुब्धोऽसि' इति ।

स तथेत्युक्त्वा गा परव्रतः । रक्षित्वा च पुनरुपाध्याय-
गृहमागम्योपाध्यायस्याग्रतः स्थित्वा नमस्कृते । तमु-
पाध्यायस्तथापि पोवानमेव दृष्ट्वा पुनरुवाच, 'वत्सोपमन्यो,
अहं ते सर्वं भैक्षं गृह्णामि, न चान्यच्चरसि, पोवानसि
भृशम् ; केन वृत्तिं कल्पयसि ?' इति । स एवमुक्त-
स्तमुपाध्यायं प्रत्युवाच, 'भो एतासां गवां पयसा वृत्तिं
कल्पयामि' इति । तमुवाचोपाध्यायः, 'नैतन्नग्राह्यम्,
पय उपयोक्तुं भवतो मया नाभ्यनुज्ञातम्' इति ।

स तथेति प्रतिज्ञाय गा रक्षित्वा पुनरुपाध्यायगृहमेत्य
गुरोरग्रतः स्थित्वा नमस्कृते । तमुपाध्यायः पोवानमेव
दृष्टोवाच, 'वत्सोपमन्या, भैक्षं नाग्रासि, न चान्यच्च-
रसि, पयो न पिबसि, पोवानसि भृशम् ; केनेदानीं वृत्तिं
कल्पयसि ?' इति । स एवमुक्त उपाध्यायं प्रत्युवाच,
'भोः, केन पिबामि, यमिमे वत्सा मातृणां स्तनं पिबन्त
उद्भिरन्ति' इति । तमुपाध्यायः प्रत्युवाच, 'एते त्वदनु-

कम्यया गुणवन्तो वत्साः प्रभूततरं फेनमुद्गिरन्ति, तदेवा-
मपि वत्सानां वृक्ष्युपरोधं करोष्येवं वर्त्तमानः ; फेनमपि
भवान् न पातुमर्हति' इति ।

स तथेति प्रतिज्ञाय निराहारः पुनरुत्तरं गाः । तथा
प्रतिषिद्धो भैक्षं नाश्राति, न चान्यश्चरति, पयो न पिबति, फेनं
नोपयुङ्क्ते । स कदाचिदरण्ये क्षुधात्तर्कपत्राण्यभक्षयत् । स
तेरर्कपत्रैर्भक्षितैः शारतिक्तकटुरुक्षैस्तोक्षविपाकैः^१ क्षुत्क्षुप-
हतोऽन्धो बभूव । ततः सोऽन्धोऽपि संक्रम्यमाणः कूपेऽपतत् ।

अथ तस्मिन्नागच्छति, सूर्यं चास्ताचलावसम्बिनि,
उपाध्यायः शिष्यम^२ बोधत्, 'मयोपमन्युः सर्वतः प्रतिषिद्धः ;
स नियतं कुपितः, ततो नागच्छति चिरगतम्' इति । ततः
'अन्वेष्टः' इत्येवमुक्त्वा, शिष्येण सार्द्धमरण्यं गत्वा तस्याज्ञानाय
शब्दं चकार, 'भो उपमन्यो, कासि वत्स, एहि' इति । स
उपाध्यायस्याज्ञानवचनं श्रुत्वा प्रत्युवाचोच्चैः, 'अयमस्मिन्
कूपे पतितोऽहम्' इति । तमुपाध्यायः प्रत्युवाच, 'कथं

१ तौल्यविपाकैः—पाककाले उदरे अग्निज्वालोत्थापकैः

२ बहुधादर्शेषु शिष्यान् इति बहुवचनान्न, पाठ उपलभ्यते । तस्य
च 'तस्य शिष्यास्तथो बभूवुः उपमन्युराकृषिर्देयेति' इति पूर्वस्येन साकं विरोधः
स्फुट एव । यदि स एव पाठः, स्वीकर्तव्य इत्यादिस्तर्ह्येत्य समाधेयम्—
पूर्वोक्तं चित्त्वं 'प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्ति' इति न्यायेन बाध्यम्, तेन शिष्यान्तर-
सङ्गातेऽपि न चतिः । यथा, उपमन्योः समावर्तनत ऊर्ध्वमितरैरपि स्वीकृतं
शिष्यत्वम् उपाध्यायस्य धौम्यस्य इति सर्वमवदातम् ।

त्वमस्मिन् कूपे पतितः ?' इति । स उपाध्यायं प्रत्युवाच,
'अर्कपत्राणि भक्षयित्वाभ्योभूतोऽस्मि. अतः कूपे पतितः'
इति । तमुपाध्यायः प्रत्युवाच, 'अश्विनौ सुहि, तौ देव-
भिषजौ त्वां चक्षुषन्तं कर्त्तारौ' इति ।

स एवमुक्ता उपाध्यायेनोपमन्युः स्तोतुमुपचक्रमे
देवावश्विनौ वाग्भि ऋग्भिः ; तेनाभिष्टुतावश्विनावाजग्मतुः,
आहतुश्चैनम्, 'प्रोतौ स्वः ; एष तेऽपूपः, अशानेनम्' इति ।
स एवमुक्तः प्रत्युवाच, 'नानृतमूचतुर्भगवन्तौ, न त्वहमेत-
मपूपमुपयोक्तुमुत्सहे गुरवेऽनिवेश' इति । ततस्तमश्विना-
वाहतुः, 'आवाभ्यां पुरस्ताद् भवत उपाध्यायेनैवमेवाभिष्टु-
ताभ्याम् अपूपो दत्तः, उपयुक्तश्च स तेनानिवेश गुरवे ;
त्वमपि तथैव कुरुष्व यथा कृतमुपाध्यायेन' इति । स
एवमुक्तः प्रत्युवाच, 'एतत् प्रत्यनुनये भगवन्तावश्विनौ,
नोत्सहेऽहमनिवेश गुरवेऽपूपमेनमुपयोक्तुम्' इति । तम-
श्विनावाहतुः, 'प्रोतौ स्वस्तवानया गुरुभक्त्या ; उपाध्यायस्य
ते कार्णायमा दन्ताः, भवतो हिरण्यया भविष्यन्ति,
चक्षुषांश्च भविष्यन्ति, श्रेयसावाप्स्यसि' इति ।

स एवमुक्तोऽश्विभ्यां लब्धचक्षुरुपाध्यायमकाशमागम्या-
भ्यवादयत्, आचक्षते च । स चास्य प्रीतिमान् बभूव, आह
चैनम्, 'यथाश्विनावाहतुस्तथा त्वं श्रेयोऽवाप्स्यसि, सर्वे च
ते वेदाः प्रतिभास्यन्ति, सर्वाणि च धर्मशास्त्राणि'
इति ।

अथापरः शिष्यस्तस्यैवायोदस्य धौम्यस्य वेदो नाम ।
तमुपाध्यायः समादिदेश, 'वत्स वेद, इहास्यतां तावन्मम
गृहे कश्चित् कालम्, शुश्रूषणा च भवितव्यम्, श्रेयस्ते
भविष्यति' इति । स तथेत्युक्त्वा गुरुकुले दीर्घकालं
गुरुशुश्रूषणपरोऽवसत्, गौरिव नित्यं गुरुषु धूर्ध्रं नियोज्यमानः
शीतोष्णक्षुत्सृणादुःखसहः सर्वत्राप्रतिकूलः । तस्य महता
कालेन गुरुः परितोषं जगाम, तत्परितोषाच्च श्रेयः
सर्वज्ञताश्चावाप ।

स उपाध्यायेनानुज्ञातः समावृत्तस्तस्माद् गुरुकुल-
वासाद् गृहस्थाश्रमं प्रत्यपद्यत । तस्यापि स्वगृहे वसत-
स्त्वयः शिष्या बभूवुः । स शिष्यान् न किञ्चिदुवाच—
कर्म्म वा क्रियतां गुरुशुश्रूषा वेति । दुःखाभिज्ञो हि
गुरुकुलवासस्य शिष्यान् परिक्रेशेन योजयितुं नेयेष ।

अथ कस्मिंश्चित् काले वेदं ब्राह्मणं जनमेजयः
पौण्ड्रश्च क्षत्रियावुपेत्योपाध्यायं वरयाचक्रतुः । स कदाचिद्
याज्यकार्येणाभिप्रस्थित उत्तङ्गनामानं शिष्यं नियोजयामास,
'भो यत् किञ्चिदस्मद्गृहे परिहीयते, तदिच्छाम्यहम्-
परिहीयमाणं भवता क्रियमाणम्' इति । स एवं
प्रतिसन्दिश्योत्तङ्गं वेदः प्रवासं जगाम । अथोत्तङ्गः
शुश्रूषुर्गुरुनियोगमनुतिष्ठमानो गुरुकुले वसति स्म ।

तस्य पुनरुपाध्यायः कालान्तरेण गृहमाजगाम
तस्मात् प्रवासात् । [स तस्य शिष्यस्य गुरुभक्त्या, धैर्येण,

कर्त्तव्यनिष्ठया च प्रीतिमानभूत्:] उवाच चैनम्, 'वत्सोत्तङ्ग, किं ते प्रियं करवाणि ? धर्मतो हि शुश्रूषितोऽस्मि भवता, तेन प्रीतिः परस्परं नो संवृद्धा ; तदनुजाने भवन्तम्, सर्वानेव कामानवाप्स्यसि, गम्यताम्' इति । स एवमुक्तः प्रत्युवाच, 'किं ते प्रियं करवाणि ? सोऽहमनुज्ञातो भवता इच्छामोष्टं गुर्वर्थमुपाहर्तुम्' इति । तेनेवमुक्त उपाध्यायः प्रत्युवाच, 'वत्सोत्तङ्ग, उच्यतां तावत्' इति ।

स कदाचिदुपाध्यायमाहोत्तङ्गः, 'आज्ञापयतु भवान् किं ते प्रियमुपाहरामि गुर्वर्थम्' इति । तमुपाध्यायः प्रत्युवाच, 'वत्सोत्तङ्ग, बहुशो मां नोदयसि, "गुर्वर्थमुपाहरामि" इति ; तद् गच्छैनां प्रविश्योपाध्यायानीं पृच्छ "किमुपाहरामि ?" इति, एषा यद् ब्रवीति तदुपाहरस्व' इति ।

स एवमुक्त उपाध्यायेनोपाध्यायानीमपृच्छत्, 'भगवति, उपाध्यायेनास्मानुज्ञातो गृहं गन्तुम्, तदिच्छामोष्टं ते गुर्वर्थमुपाहृत्यान्तरो गन्तुम् ; तदाज्ञापयतु भवती किमुपाहरामि गुर्वर्थम्' इति । सैवमुक्तोपाध्यायानी तमुत्तङ्गं प्रत्युवाच, 'गच्छ पीथं राजानम्, भिक्षस्व तस्य क्षत्रिययापिनहे' कुण्डले, ते आनयस्व ; इतस्तुर्थेऽहनि पुण्यकं'

१ पिनहे — अपिनहे परिहिते इत्यर्थः । 'वष्टि मागुरिरज्ञोपमवाप्योरुपसर्गेयोः' ।

२ पुण्यकम् — व्रतविशेषोक्तम् ।

भविता, ताभ्यां पिनडाभ्यां शोभमाना काञ्चणान् परिवेष्टु-
मिच्छामि । तत् सम्पादयस्व ; एवं हि कुर्वतः श्रेयो
भविता, अन्यथा कुतः श्रेयः ?' इति ।

स एवमुक्तस्तथा प्रातिष्ठतोत्तङ्गः । स पथि गच्छन्-
पश्यदृषभमतिप्रमाणम्, तमधिरुढञ्च पुरुषमतिप्रमाण-
मेव । स पुरुष उत्तङ्गमभ्यभाषत, 'भो उत्तङ्ग, एतत्
पुरीषमस्य ऋषभस्य भक्षयस्व' इति । स एवमुक्तो नैच्छत् ।
तमाह पुरुषो भूयः, 'भक्षयस्वोत्तङ्ग, मा विचारय,
उपाध्यायेनापि ते भक्षितं पूर्वम्' इति । स एवमुक्तो
'वाढम्' इत्युक्त्वा, तदा तदृषभस्य मूत्रं पुरीषञ्च भक्षयित्वा
सम्भ्रमाद् उत्थित एवाप उपस्पृश्य प्रतस्थे यत्र स क्षत्रियः
पौथः ; तमुपेत्यासीनमपश्यदुत्तङ्गः ।

स उत्तङ्गस्तमुपेत्य आशाभिर्भिनन्द्योवाच, 'अर्थो
भवन्तमुपागतोऽस्मि' इति । स एनमभिवाद्योवाच,
'भगवन्, पौथः खल्वहं किं करवाणि ?' इति । स
तमुवाच, 'गुर्वर्थं कुण्डलाभ्यामर्घ्यागतोऽस्मि, ये व ते
क्षत्रियया पिनडे कुण्डले ते भवान् दातुमर्हति' इति । तं
प्रत्युवाच पौथः, 'प्रविश्यान्तःपुरं क्षत्रिया याच्यताम्' इति ।
स तेनैवमुक्तः प्रविश्यान्तःपुरं क्षत्रियां नापश्यत् । स
पौथं पुनरुवाच, 'न युक्तं भवताहमनृतेनोपचरितुम् ;
न हि तेऽन्तःपुरे क्षत्रिया सन्निहिता, नैनां पश्यामि'
इति ।

स एवमुक्तः पौण्ड्रः क्षणमात्रं विमृश्योत्तङ्गं प्रत्युवाच,
 'नियतं भवान् उच्छिष्टः, स्मरतावत्, न हि सा क्षत्रिया
 उच्छिष्टेनाशुचिना शक्या द्रष्टुम्, पतिव्रतात्वात् सैषा
 नाशुचेदर्शनमुपैति' इति । अथैवमुक्त उत्तङ्गः स्मृत्युवाच,
 'अस्ति खलु ; मया उत्थितेनोपस्पृष्टं गच्छता च' इति ।
 तं पौण्ड्रः प्रत्युवाच, 'एष ते व्यतिक्रमः, नोत्थितेनोपस्पृष्टं
 भवति, शीघ्रं गच्छता च' इति ।

अथोत्तङ्गस्तं तथेत्युक्त्वा प्राङ्मुख उपविश्य, सु-
 म्रचालितपाणिपादवदनो निःशब्दाभिरफेनाभिरनुष्णाभिर्हृद्-
 गताभिरद्भिस्त्रिः पीत्वा, हिः परिमृज्य, शान्त्यद्भिरुप-
 स्पृश्य' चान्तःपुरं प्रविवेश ; ततस्तां क्षत्रियामपश्यत् ।
 सा च दृष्ट्वोत्तङ्गं प्रत्युत्थायाभिधाद्य घोवाच, 'स्वागतं ते
 भगवन्, आज्ञापय किं करवाणि' इति । स तामुवाच,
 'एते कुण्डले गुर्वर्थं मे भिक्षिते दातुमर्हसि' इति । सा
 प्रोता तेन तस्य सद्भावेन, 'पात्रमयमनतिक्रमणीयम्' इति
 मत्वा, ते कुण्डले अवमुच्यासौ प्रायच्छत् ; आह चैनम्,
 'एते कुण्डले तत्रको नागराजः सुभृशं प्रार्थयति, अप्रमत्तो

१. 'अनुष्णाभिरफेनाभिरद्भिर्हृदोऽन धर्मवित् ।

पौण्ड्रः, सर्वदाचामेर्दकाले प्रागुदस्य, खः ॥

विराचासंदपः पूर्वं हः प्रमृज्याततो सुखम् ।

स्नानि चैव स्पृशेदद्विराज्जानं शिर एव च ॥

उद्भाभिः पूयते विप्रः' इत्यादि-मनुस्मृत्यात् ।

नैतुमर्हसि' इति । स एवमुक्तास्तां क्षत्रियाभिमन्त्र्य पौण्यसकाश-
'भवती सुनिर्वृता भवतु, न मां शक्तस्तच्छको नागराजो
धर्षयितुम्' इति ।

स एवमुक्ता, तां क्षत्रियामाभन्त्र्य पौण्यसकाश-
मागच्छत् । आह चैनम्, 'भोः पौण्य, प्रीतोऽस्मि' इति ।
तमुत्तङ्गं पौण्यः प्रत्युवाच, 'भगवन्, चिरेण पात्रमासाद्यते,
भवाद्य गुणवानतिथिः, तदिच्छे आहं कर्त्तुम्, क्रियतां
क्षणः' इति । तमुत्तङ्गः प्रत्युवाच, 'कृतक्षण एवास्मि ;
शीघ्रमिच्छामि यथोपपन्नमन्नमुपस्कृतं भवता' इति । स
तथेत्युक्ता यथोपपन्नेनान्नेनैव भोजयामास ।

अथोत्तङ्गः सकेशं शीतमन्नं दृष्ट्वा 'अशुच्येतत्' इति
मत्वा पौण्यमुवाच, 'यस्मान्मे अशुच्यन्नं ददासि, तस्मादन्यो
भविष्यसि' इति । पौण्यः प्रत्युवाच, 'यस्मात्
त्वमप्यदुष्टमन्नं दूषयसि, तस्मादनपत्यो भविष्यसि'
इति । तमुत्तङ्गः प्रत्युवाच, 'न युक्तं भवताद्यमशुचि दत्त्वा
प्रतिशापं दातुम्, तस्मादन्नमेव प्रत्यक्षीकुरु' इति । ततः
पौण्यस्तस्याशुचिभावमन्नस्यापरोक्षयामास ।

अथ तदन्नं मुक्तकेश्या स्त्रियोपाहृतमनुष्णं सकेशं च
'अशुचि एतत्' इति मत्वा तमृषिमुत्तङ्गं प्रसादयामास,
'भगवन्, एतदज्ञानादन्नं सकेशमुपाहृतं शीतञ्च, तत्
क्षामये भगवन्तम्, न भवेयमन्धः' इति । तमुत्तङ्गः

प्रत्युवाच, 'न कृषा ब्रवीमि, भूत्वा त्वमन्धो नचिरादनन्धो भविष्यसि, ममापि शापो न भवेद् भवता दत्तः' इति । तं पौण्ड्रः प्रत्युवाच, 'न चाहं शक्तः शापं प्रत्यादातुम् ; न हि मे मन्युरद्याप्युपशमं गच्छति । किञ्चितद् भवता न शायते ? यथा—

नवनीतं हृदयं ब्राह्मणस्य

वाचि क्षुरो निशितस्तीक्ष्णधारः ।

तदुभयमेतद् विपरीतं क्षत्रियस्य

वाङ् नवनीतं हृदयं तीक्ष्णधारम् ॥

इति । तदेवं गते न शक्तोऽहं तीक्ष्णहृदयत्वात् तं शापमन्यथाकर्त्तुम् । गम्यताम्' इति ।

तमुत्तङ्गः प्रत्युवाच, 'भवताहमन्नस्याशुचिभावमाकलय्य प्रत्यनुनोतः ; प्राक् च तेऽभिहितम्, "यस्माददुष्टमन्नं दूषयसि, तस्मादनपत्यो भविष्यसि" इति, दुष्टे चान्ने नैष मम शापो भविष्यति ; साधयामस्तावत्' इत्युक्त्वा प्रातिष्ठतीक्ष्णस्ते कुण्डले गृहीत्वा । सोऽपश्यदथ पथि नग्नं क्षपणकमागच्छन्तं मुहुर्मुहुर्दृश्यमानमदृश्यमानम् ।

अथोत्तङ्गस्ते कुण्डले सन्नस्य भूमावुदकार्थं प्रचक्रमे । एतस्मिन्नन्तरे स क्षपणकस्त्वरमाण क्षपसृत्वा ते कुण्डले गृहीत्वा प्राद्रवत् । तमुत्तङ्गोऽभिसृत्वा क्षतोदककार्थः, शुचिः, प्रयतः, नमो देविभ्यो गुरुभ्यश्च कृत्वा, महता

जवेन तमन्वयात् । तस्य तक्षको दृढमासन्नः, स तं जग्राह । गृहीतमात्रः स तद्रूपं विहाय, तक्षकरूपं कृत्वा सहसा धरण्यां वितृतं महाबिलं प्रविवेश ; प्रविश्य च नागलोकं स्वभवनमगच्छत् ।

अथोत्तङ्गस्तस्याः क्षत्रियाया वचः स्मृत्वा तं तक्षकमन्व-
गच्छत् । स तद् बिलं दण्डकाष्ठेन चखान, न चाशकत् ।
तं क्षिप्यमानमिन्द्रोऽपश्यत्, स वज्रं प्रेषयामास,
'गच्छास्य ब्राह्मणस्य साहाय्यं कुरुष्व' इति । अथ वज्रं
दण्डकाष्ठमनुप्रविश्य तद्विलमदारयत्, तमुत्तङ्गोऽनुविवेश ।
तेनैव बिलेन प्रविश्य तं नागलोकम् अपर्यन्तम्,
नैकविध-प्रासाद-हर्म्य-वलभो-निर्यह्यतसङ्कलम्,^१ उच्चा-
वचक्रोडाद्यर्थस्थानावकीर्णमपश्यत् । स तत्र नागांस्तान-
स्तुवत् ; स्तुवन्नपि नागान् यदा ते कुण्डले नालभत,
तदापश्यत् पुरुषमश्वं च दर्शनीयम् । स तं तुष्टाव :
ततः स एनं पुरुषः प्राह, 'प्रोतोऽस्मि तेऽहम् ; किं ते प्रियं
करवाणि ?' इति । स तमुवाच, 'नागा मे वशमोयुः'
इति ।

^१ "हर्म्यादि धनिनां वासः, प्रासादो देवभूमिनाम् ।" इत्यमरः ।

वलभो उपरि कुटी (चिलेर कादेर घर इति भाषा) ।

निर्यहो नागदत्तकः । "निर्यहः शिखरे द्वारे नियांसे नागदत्तके"

इति विश्वः ।

ततोऽश्वात् सर्वस्वोतोभ्यः पावकार्त्विषः सधूमाः सर्वतो
निष्पेतुः । अथोपधूपिते ताभिर्नागलोके, सम्भ्रान्तस्तद्यकोऽ-
ग्नेस्तेजोभयाद् विषस्यः कुण्डले गृह्णत्वा सहसा
स्वभवनाविष्कृत्योत्तङ्गमुवाच, 'इमे कुण्डले गृह्णातु
भवान्' इति । स ते प्रतिजग्राहोत्तङ्गः ; प्रतिगृह्य च
कुण्डले अचिन्तयत्, 'अद्य तत् पुण्यकमुपाध्यायान्याः,
दूरस्था इमभ्यागतः, कथं खलु सम्भावयेयम्' इति । तत एनं
चिन्तयानमेव स पुरुष उवाच, 'उत्तङ्ग, इममेवाश्वमधिरोह,
एष त्वां क्षणेनैषोपाध्यायकुलं प्रापयिष्यति' इति । स
तथेत्युक्त्वा तमश्वमधिरुह्य प्रत्याजगामोपाध्यायकुलम् ।
उपाध्यायानो च स्नाता केशानावापयन्त्यपविष्टोत्तङ्गो
नागच्छतीति श्लाघायास्य मनो दधे ।

अथैतस्मिन्नन्तरे स उत्तङ्गः प्रविश्य उपाध्यायकुलम्
उपाध्यायानोमभ्यवादयत्, ते चास्यै कुण्डले प्रायच्छत् ।
सा चैनं प्रत्युवाच, 'उत्तङ्ग, देशे कालेऽभ्यागतोऽसि,
स्वागतं ते वत्स, श्रेयस्तवोपस्थितम् ; सिद्धिं प्राप्सिहि' इति ।

* सम्भावयेयम्—प्रभवेयं परस्मिन्मभिरुचितमुपाध्यायान्याः इत्यर्थः ।

* आवापयन्ती—दन्तपतिकया तेषोरुपदेश सह, यमं केशानां कारयन्ती ।

अष्टकादेः शिवेश्व दानधर्मः

अष्टकस्य वैश्वामित्रेरश्वमेधे सर्वे राजानः प्रागच्छन् ;
भ्रातरस्यास्य प्रतर्दनो वसुमनाः शिविरौशीनर इति ।
स च समाप्तयशो भ्रातृभिः सह रथेन प्रायात् । ते च
नारदमागच्छन्तमभिवाद्य 'आरोहतु भवान् रथम्'
इत्यब्रुवन् ; तान् 'तथा' इत्युक्त्वा रथमारोह ।

अथ तेषामेकः सुरर्षिः नारदमब्रवीत्, 'प्रसाद्य भगवन्तं
किञ्चिदिच्छेयं प्रष्टुम्' इति ; 'पृच्छ' इत्यब्रवीदृषिः ।
सोऽब्रवीत्, 'आयुष्मन्तः सर्वगुणसमुदिताः । अथायुष्मन्तः^१
स्वर्गस्थानं चतुर्भिर्यातव्यं स्यात्, कस्यावतरेत् ?'
'अथमष्टकोऽवतरेत्' इत्यब्रवीदृषिः । 'किं कारणम् ?'
इत्यपृच्छत् । अथाचष्ट 'अष्टकस्य गृहे मयोषितम्,
स मां रथेनानुप्रावहत् । अथापश्यमनेकानि गोसहस्राणि
वर्णशो विविक्तानि । तमहमपृच्छम्, "कस्येमा गावः ?"
इति ; सोऽब्रवीत्, "मया निःसृष्टा^२ एताः" इति ; तेनैव
स्वयं श्लाघति कथितेन, एषोऽवतरेत्' इति ।

'अथ द्विभिर्यातव्यम्, साम्प्रतं कोऽवतरेत् ?' 'प्रतर्दनः'
इत्यब्रवीदृषिः । 'तत्र किं कारणम् ?' 'प्रतर्दनस्यापि

^१ आयुष्मन्तम्—चिरकालभोग्यम् । पुंस्त्वमाशेषम् ।

^२ निःसृष्टाः—दत्ताः ।

गृहे मयोषितम्, स मां रथेनानुप्रावहत् । अथैनं
 ब्राह्मणोऽभिचत, “अहं मे ददातु भवान्” इति ;
 “निवृत्तो दास्यामि” इत्यब्रवीद् ब्राह्मणम् । “त्वरितमेव
 दीयताम्” इत्यब्रवीद् ब्राह्मणः ; “त्वरितमेव” स ब्राह्मणस्यै-
 वमुक्त्वा दक्षिणं पार्श्वमददत् । अथान्योऽप्यश्वार्थो
 ब्राह्मण आगच्छत्, तथैव चैनमुक्त्वा वामपार्श्वमभ्यदात् ;
 अथ प्रायात् । पुनरपि चान्योऽप्यश्वार्थो ब्राह्मण
 आगच्छत्, त्वरितोऽथ तस्मै अपनह्य^१ वामं धुर्य-
 मददत् ; अथ प्रायात् । पुनरन्य आगच्छदश्वार्थो
 ब्राह्मणः ; तमब्रवीत्, “अतियातो^२ दास्यामि” इति ।
 “त्वरितमेव मे दीयताम्” इत्यब्रवीद् ब्राह्मणः ; तस्मै
 दत्त्वाश्वं रथधुरं गृह्णता^३ व्याहृतम्, “ब्राह्मणानां साम्प्रतं^४
 नास्ति किञ्चित्” इति । य एष ददाति चासूयति च,
 तेन व्याहृतेन तथावतरेत् इति ।

‘अथ द्वाभ्यां यातव्यमिति, कोऽवतरेत् ?’ ‘वसुमना
 अवतरेत्’ इत्यब्रवीदृषिः । ‘किं कारणम् ?’ इत्यपृच्छत् ।
 अथावष्ट नारदः, ‘अहं परिभ्रमन् वसुमनसो गृहसुपस्थितः ;

१ अपनह्य—रथादुन्मथ । वामम्—वामपार्श्वस्थम् । धुर्यम्—अश्वम् ।

२ अतियातः—अश्वानमतिक्रम्य अन्तर्व्यं स्थानं प्राप्तः सन् ।

३ अश्वचतुष्टयस्यापि दानाद् धुरं गृह्णतेनैव गृह्णता ।

४ युक्तायुक्तोविचार इत्यर्थः ।

स्वस्तिवाचनमासीत् । पुष्परथस्य^१ प्रयोजनेन तमहम-
न्वगच्छम् । स्वस्ति वाचितेषु ब्राह्मणेषु, रथो ब्राह्मणानां
दर्शितः ; तमहं रथं प्राशंसम् । अथ राजाब्रवीत्,
“भगवता रथः प्रशस्तः, एष भगवतो रथः” इति ।
अथ कदाचित् पुनरप्यहमुपस्थितः ; पुनरेव रथप्रयोजन-
मासीत् । “सम्यक्, अयमेष भगवतः” इत्येवं राजाब्रवीत् ।
पुनरेव च तृतीयं स्वस्तिवाचनं समभावयम् । अथ
राजा ब्राह्मणानां दर्शयन् मामभिप्रेत्याब्रवीत्, “अथो
भगवता पुष्परथस्य स्वस्तिवाचनानि सुष्ठु सम्भावितानि”^२ ।
इति । एतेन द्रोहवचनेनावतरत् इति ।

१ स्वस्तिवाचनम्—स्वस्ति इति शब्दस्य यजमानप्रार्थितैर्ब्राह्मणैरुच्चारणम् ।
मङ्गलकर्मरन्ध्रे वस्यभावमनोच्चारणपूर्वकं तण्डुलविशेषणमिति यावत् ।
अमुककर्मणि पुण्याहं भवतो भुवन् इति यजमानोक्ते पुण्याहमिति ब्राह्मणै-
स्त्विहो, अमुककर्मणि अहिं भवता भुवन् इति यजमानेन प्रार्थिता
अभ्यतानिति ब्राह्मणास्त्रिभुवः । एवं स्वस्ति भवतो भुवन् इत्युक्ते स्वस्ति इति
ब्राह्मणास्त्रिभुवः । ततः

स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ।

स्वस्ति नस्तार्क्ष्या अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥

इति पठित्वा तण्डुलान् विकीरेत् ।

* पुष्परथस्य—गिरिकाननसागरादिषु सर्वत्रैव अप्रतिहतगते रथस्य ।

* सम्भावितानि—सम्पादितानि ।

* नीलकण्ठमतेऽव काकुनास्ति । “रथः स्रुत एव न तु वाचितः ।

राजापि ममाययं जुहापि रथं न दत्तवान् रथस्तुतिं चानुमीदितवान् इति
षष्ठकादेः । ‘द्रोहवचनेन’ अदत्त्वा हया शवेन” इति हि तेन व्याख्यातम् ।

परमोद्वेगेषु स्थलेषु ‘अथा’-शब्दस्य प्रत्यपरत्वमेव समीचीनतया प्रतिभाति ।

* सोह, षष्ठ्यचनेन ।

‘अथैकेन यातव्यं स्यात्, कोऽवतरेत् ?’ पुनर्नारद आह,
 ‘शिविर्यायात्, अहमवतरेयम् ।’ ‘अत्र किं कारणम् ?’
 इत्यब्रवीदसौ । ‘अहं शिविना न समानोऽस्मि ; यतस्तं
 शिविं ब्राह्मणोऽभ्यागच्छत्, स चैनमब्रवीत्, “शिवे,
 असार्थस्मि” इति । तमब्रवीच्छिविः, “किं क्रियताम् ?
 आज्ञापयतु भवान्” इति ।

‘अथैनं ब्राह्मणोऽब्रवीत्, “य एष ते पुत्रो बृहन्नर्भो
 नाम, एष प्रमातव्यः”, तमेनं संस्कुरु, अश्वक्षीपपादय,
 ततोऽहं प्रतीक्ष्यः” इति ।

‘ततः पुत्रं प्रमाप्य, संस्कृत्य, विधिना साधयित्वा,
 पात्रगमर्पयित्वा, शिरसा प्रतिगृह्य, ब्राह्मणममृगयत् ।
 अथास्य मृगयमाणस्य कश्चिदाचष्ट, “एष ते ब्राह्मणो
 नगरं प्रविश्य दहति ते गृहम्, कोशागारम्, आयुधागारम्,
 अश्वशालाम्, हस्तिशालां च कुतः” इति । अथ
 शिविस्तथेवाविक्रतमुखवर्णो नगरं प्रविश्य, ब्राह्मणं
 तमब्रवीत्, “सिद्धं भगवन्नवम्” इति । ब्राह्मणो न
 किञ्चिद् व्याजहार, विस्मयादधोमुखश्चासीत् । ततः
 प्रासादयद् ब्राह्मणम्, “भगवन्, भुज्यताम्” इति ।
 सुहृत्तादुद्धीक्ष्य शिविमब्रवीत्, “त्वमेवैतदज्ञान” इति ।
 तत्राह तथेति शिविः । तथेवाविमना महित्वा कपालम्
 अभ्युदार्य च भोक्तुमैच्छत् ।

अष्टकादेः शिवेन दानधर्मः

२१

‘अथास्य ब्राह्मणो हस्तमगृह्णात्, अन्नवोचैनम्,
“जितक्रोधोऽसि, न ते किञ्चिदपरित्याज्यं ब्राह्मणार्थं”
इति । ब्राह्मणोऽपि तं महाभागं सभाजयत्^१ । स
हृदीक्षमाणः पुत्रमपश्यदग्रे तिष्ठन्तं देवकुमारमिव पुण्य-
गन्धान्वितमलङ्कृतम् । सर्वं च तमर्थं विधाय ब्राह्मणो-
ऽन्तरधीयत । तस्य राजर्ष्यविधाता तेनैव विधेय
परोक्षार्थमागत इति ।

‘तस्मिन्नन्तर्हिते अमात्या राजानमुचुः, “किं प्रेषुना
भवतेदमेव जानता कृतम् ?” इति । शिविरुवाच—

“नैवाहमेतद् यशसे ददानि
न चार्थहेतोर्न च भोगदृष्ट्या ।
पापैरनासेवित एष मार्गं
इत्येवमेतत् सकलं करोमि ॥”

इति ।’

^१ सभाजयत्—पूजयामास । अन्न-चुरादि-सभाजयतीति कपम् ।

पुत्रभावस्वार्थः ।

परौत्तिचरितम्

‘भूय एव ब्राह्मणमाहात्म्यं वक्तुमर्हसि’ इत्यब्रवीत्
पाण्डवेयो मार्कण्डेयम् । अथाचष्ट मार्कण्डेयः, ‘अपूर्वमिदं
श्रूयतां ब्राह्मणानां चरितम्—

‘अयोध्यायामिच्छाकुलुलोहहः पार्थिवः परौत्तिनाम
मृगयामगमत् ; तमेकमखेन मृगमनुसरन्तं मृगो दूरम-
पाहरत् । अथाध्वनि जातश्चमः सुसृणाभिभूतश्चैकस्मिन्
देशे नीलं गहनं वनखण्डमपश्यत्, तच्च विवेश । ततस्तस्य
वनखण्डस्य मध्येऽतीव रमणीयं सरो दृष्ट्वा साग्न एव
व्यगाहत । अथाश्वस्तः स विसमृणालमश्वायाग्रतो निक्षिप्य
पुष्करिणीतीरे संविवेश । ततः शयानो मधुरं गीतममृणोत् ।
स श्रुत्वाचिन्तयत्, “नेह मनुष्यगतिं पश्यामि, कस्य खल्वयं
गीतशब्दः ?” इति । अथापश्यत् कन्यां परमरूपदर्शनोर्था
पुष्पाख्यवचिन्वतीं गायन्तोच्च ।

‘अथ सा राज्ञः समीपे पर्यङ्कामत् । तामब्रवीद्
राजा, “कस्यासि भद्रे, का वा त्वम् ?” इति । सा प्रत्यु-
वाच, “कन्यास्मि” इति । तां राजोवाच, “अर्थी त्वयाहम्”
इति । अथोवाच कन्या, “समयेनाहं शक्या त्वया सन्धं
मान्द्यया” इति । राजा तां समयमपृच्छत् । कन्योवाच,

“नोदकं मे दर्शयितव्यम्” इति । स राजा “वाढम्” इत्युक्त्वा तामुपयेमे । कृतोदाहस्य राजा परीक्षित् तया सह तत्र तस्थौ ।

‘ततस्तद्वैवासीने राजनि सेनान्वगच्छत् । सा सेनोपविष्टं राजानं परिवार्यातिष्ठत् । अथ पर्याप्तस्तस्य राजा तथैव सह शिबिकया प्रायादविषादः’ । स स्वं नगरमनुप्राप्य रहसि तया सहास्ते ; तत्राभ्यासस्थोऽपि कश्चित्स नापश्यत् । अथ प्रधानामात्योऽभ्यासचरास्तस्य स्त्रियोऽपृच्छत्, “किमत्र प्रयोजनं वर्त्तते” इति । अथानुवंस्ताः स्त्रियः, “अपूर्वमिव पश्यामः ; उदकं नात्र नीयते” इति ।

‘अथामात्योऽनुदकं वनं कारयित्वोदारवृक्षं बहुपुष्प-फलमूलम्, तस्य मध्ये मुक्ताजालमयीं पार्श्वं वापीं सुगूढां सुधोपलिप्तां च, रहस्युपगम्य राजानमब्रवीत्, “वनमिद-मुदारमनुदकम्, साध्वत्र सहेतया गम्यताम्” इति । स तस्य वचनात् तथैव सह देव्या तदनं प्राविश्यत् । स कदाचित् तस्मिन् कानने रम्ये तथैव सह व्यवाहरत् । अथ क्षुत्तृणार्हितः आन्तोऽतिमुक्तकागारमपश्यत् । तत् प्रविश्य राजा सह प्रियया सुधाकृतां विमलां सलिलपूर्णां

१ अविषादः—परिधमज्जनित-विषादरहितः ।

२ अतिमुक्तकागारम् आधबीलताकुष्ठम् ।

वापीमपश्यत् ; दृष्ट्वा च ताम्, तस्याश्च तीरे सहैव तथा
देव्यावातिष्ठत् ।

‘अथ तां देवीं स राजाब्रवीत्, “साध्वतर वापी-
सलिलम्” इति । सा तद्वचः श्रुत्वावतीर्य वापीं
न्यमल्लत् ; न पुनरुदमल्लत् ।

‘तां स मृगयमाणो राजा नापश्यत् । अथ वापीं
निःस्त्राव्य, मण्डूकं श्वभ्रमुखे’ दृष्ट्वा, क्रुद्ध आज्ञापयामास
स राजा, “सर्वत्र मण्डूकवधः क्रियताम् । यो भयार्थो,
स मां मृतमण्डूकोपायनमादायोपतिष्ठेत्” इति ।

‘अथ मण्डूकवधे घोरे क्रियमाणे दिक्षु सर्वासु
मण्डूकान् भयमाविवेश । ते भीता मण्डूकराश्चे-
यथावृत्तं न्यवेदयन् । ततो मण्डूकराट् तापसवेषधारी
राजानमभ्यगच्छत् ; उपेत्य धैनमुवाच, “मा राजन्
क्रोधवशं गमः, प्रसादं कुरु ; नार्हसि मण्डूकानाम-
नपराधिनां वधं कर्त्तुम्” इति ।

“तमेववादिनमिष्टजनशोकपरीतात्मा राजोवाच, “न
हि क्षम्यते त्वया, हनिष्याम्येतान् ; एतैर्दुरात्मभिः प्रिया
मे भक्षिता, सर्वथैव मे वध्या मण्डूकाः । नार्हसि विद्वन्
मामुपरोडुम्” इति ।

‘स तद्वाक्यमुपलभ्य व्यथितेन्द्रियमनाः प्रोवाच, “प्रसीद

‘श्वभ्रमुखे भूगर्भमुखे । ‘नक्तोषटी भुवि श्वभ्रे सरभ्रे सुषिरं विषु’
इत्यमरः ।

राजन्, अहमायुर्नाम मण्डूकराजः ; मम सा दुहिता सुशोभना नाम, तस्या हि दीःशोष्यमेतत् ; बहवस्तया राजानो विप्रलब्धपूर्वाः” इति । तमब्रवीद्राजा, “तया-
स्मार्थी, सा मे दीयताम्” इति ।

‘अथेनां राज्ञे पितादात्, अब्रवीच्चैनाम्, “एनं राजानं शुश्रूषस्व” इति । स एवमुक्त्वा, दुहितरं कुहः शशाप—

“यस्मात् त्वया राजानो विप्रलब्धा बहवः, तस्माद-
ब्रह्मण्यानि तवापत्यानि भविष्यन्ति, भ्रातृतिकत्वात् तव”
इति ।

‘स च राजा तामुपलभ्य, हर्षं च वाप्यकलया वाचा प्रणिपत्याभिपूज्य मण्डूकराजमब्रवीत्, “अनुष्टहीतोऽस्मि”
इति । स च मण्डूकराजो दुहितरमनुश्राप्य यथा-
गतमगच्छत् ।

‘अथ कस्यचित् कालस्य तस्या कुमारास्त्रयस्तस्य राज्ञः
सम्बभूवुः—शलो दलो बलसेति । ततस्तेषां ज्येष्ठं शलं
समये पिता राज्येऽभिषिच्य तपसि धृतात्मा वनं जगाम ।
अथ कदाचिच्छूलो मृगयामनुचरन् मृगमासाद्य रथेमान्व-
धावत्, सूतद्योवाच, “शीघ्रं मां वाहयस्व” इति ।
स तद्योक्तः सूतो राजानमब्रवीत्, “न क्रियतामनुबन्धः ;
नैष शक्यस्त्वया मृगोऽयं ग्रहीतुम्, यद्यपि ते रथे युक्तौ
वाग्यौ^१ स्याताम्” इति । ततोऽब्रवीद्राजा सूतम्,

^१ वाग्यौ—वामदेवीयौ चन्द्रतरो । (नो)

“नाचख मे वाम्यौ, हस्मि वा त्वाम्” इति । स एवसुक्तो राजभयभीतः सूतो वामदेवशापभीतश्च सन् नाचख्यौ राज्ञे । ततः पुनः स राजा खड्गमुख्यम् “श्रीर्घ्नं कथयस्व” इति तमाह, “हनिष्ये त्वाम्” इति ।

‘स तदाह राजभयभीतः सूतः, “वामदेवस्याध्वो वाम्यौ मनोजवौ”^१ इति । अथैनमेवं भुवाणमब्रवीद्राजा, “वामदेवाश्वमं प्रयाहि” इति ।

‘स गत्वा वामदेवाश्वमं तमृषिमब्रवीत्, “भगवन्, मृगो मे विद्धः पलायते ; तं सन्भावयितुमर्हसि वाम्यौ दातुम्” इति । तमब्रवीदृषिः, “ददानि ते वाम्यौ, कृतकार्येण भवता ममैव वाम्यौ निर्यातयितव्यौ”^२ क्षिप्रम्” इति ।

‘स च तावध्वो प्रतिगृह्यानुज्ञाप्य कृषिम्, प्रायाद्वाजियुक्तेन रथेन मृगं प्रति ; गच्छंश्चाब्रवीत् सूतम्, “अग्निरत्राविमावयोग्यौ आह्वयानाम्, नैतौ प्रतिदेयौ वामदेवाय” इत्युक्त्वा मृगमवाप्य स्वनगरमेत्य, अज्ञावन्तः-
पुरेऽस्थापयत् ।

“अथर्विचिन्तयामास, “तरुणो राजपुत्रः कल्याणं

१ मनोजवौ—मनोवहेगजालिनौ ।

२ निर्यातयितव्यौ—प्रत्यर्पणीयौ ।

३ पुंस्त्वमाहम् ।

४ कल्याणम्—श्रीप्रशान्तित्वात् शुभकर्मम् ।

पत्रमासाद्य रमते, न मे वास्यौ प्रतिनिर्यातयति^१; यद्वा
कष्टम् ।” इति ।

‘स मनसा विचिन्त्य मासि पूर्णं शिष्यमब्रवीत्,
“गच्छ आत्रेय, राजानं ब्रूहि, ‘यदि पर्याप्तम्,^२
निर्यातयोपाध्यायवास्यौ’ इति ।” स गत्वा तं
राजानमब्रवीत् । तं राजा प्रत्युवाच, “राष्ट्रामितद्
वाहनम्, अनर्हा ब्राह्मणा रत्नानामेवंविधानाम्; किं
ब्राह्मणानामर्थैः कार्यम् ? साधु गम्यताम्” इति ।

‘स गत्वेतदुपाध्यायायाचष्ट । तच्छ्रुत्वा वचनमप्रियं
वामदेवः क्रोधपरीतात्मा स्वयमेव राजानमभिगम्याश्वार्थ-
मचोदयत्; न चादाद्राजा । [ततो वामदेवो ब्रह्मतेजसा
चतुरो घोररूपान् राक्षसान् ससज्जं, तेः शूलहस्तैः स
राजा हतः । ततो नृपतिं निपातितं विदित्वेष्टाकवो
दक्षमभ्यषिष्वन् ।’]

१ पत्रम्—वाहनम्; ‘पत्रं न वाहने पत्रे स्यात् पत्रे शर-पत्रिणोः’ इति
शिवो ।

२ प्रतिनिर्यातयति—प्रत्यर्पयति ।

३ पर्याप्तम्—सिद्धम्, कार्यमिति शेषः

इन्द्रयुग्मचरितम्

मार्कण्डेयमुषयः पाण्डवाश्च पर्य्यपृच्छन्, 'अस्ति कश्चिद् भवत्तस्मिन् राजाततरः^१ ?' इति । स तानुवाच, 'अस्ति खलु राजर्षिरिन्द्रयुग्मो माम् क्षीणपुण्यस्त्रिदिवात् प्रच्युतः "कीर्त्तिर्मे व्युत्किञ्चा"^२ इति ।

'स मामुपातिष्ठत्, "यद्य प्रत्यभिजानाति मां भवान् ?" इति । तमहमब्रवम्, "न वयं वासायनिकाः,^३ कार्य्य-
चेष्टाकुलत्वाच्च^४ वयं प्रत्यभिजानीम आत्मनोऽप्यर्थानामनु-
ष्ठानम्" इति । एवमुक्तो राजर्षिरिन्द्रयुग्मो पुनर्माम-
ब्रवीत्, "अथास्ति कश्चित्त्वत्तस्मिन् राजाततरः" इति । तं
पुनः प्रत्यब्रवम्, "अस्ति" खलु हिमवति प्रावारकर्णो
नामो नृकः प्रतिवसति, स मत्तस्मिन् राजातो भवन्तं यदि
जानीयात् ; इतः प्रकृष्टे चाध्वनि हिमवान्, तवासो
प्रतिवसति" इति ।

^१ चिरज्जाततरः - वयोऽधिकः । चिरं जातस्त यस्त सः चिरज्जातः ।
अयमनयो रतिशयेन चिरज्जात, चिरज्जाततरः ।

^२ वासायनिकाः—गृहव्याः, जालालीयादिपरिधमन्वान् वयं गृहव्यावद्
एकस्यानवासिनी न भवाम इत्यर्थः ।

^३ कार्य्यम् - पुण्यम्, तदर्थचेष्टाः—तपोजपादिकाः, ताभिः आकुल-
त्वात् व्यापृतत्वात् हिताः, आत्मन, अर्थानाम्—देहधारणार्थवकृताम् ;
अनुष्ठानम्—आसोजनमपि, न प्रत्यभिजानीम—कैतोपायेन जीविका
निश्चयेत इत्यपि न चिन्तयामः । तपोमया वयं गृहस्थान्धे, फलमृतादिभिरिव
कश्चिज्जीवाम इत्यर्थः ।

^४ वाक्यान्वहारे, यद्वा, खलुशब्दादनन्तरं चिरम्, ।

‘ततः स मामश्वो भूत्वा तत्रावहद् यत्र बभूवोऽलुकः ।
अधैमं स राजा पप्रच्छ, “प्रत्यभिजानाति मां भवान् ?”
इति । स मुहूर्त्तमिव ध्यात्वा ब्रवीदेनम्, “नाभिजानामि
भवन्तम्” इति ।

‘स एवमुक्ता इन्द्रद्युम्नः पुनस्तमुलूकमब्रवीद् राजर्षिः,
“अथास्ति कश्चिद् भवतः सकाशाच्चिरजातः ?” इति । स
एवमुक्तोऽब्रवीत्, “अस्ति खलु इन्द्रद्युम्नं नाम सरः,
तस्मिन् नाडीजडो नाम वकः प्रतिवसति ; सोऽस्मत्तच्चिर-
जाततरः, तं पृच्छ” इति ।

‘तत इन्द्रद्युम्नो मामुलूकं चादाय तत् सरोऽगच्छत्,
यत्रासौ नाडीजडो नाम वको बभूव । सोऽस्माभिः पृष्टः,
“भवानिममिन्द्रद्युम्नं राजानमभिजानाति ?” इति । स
एवमुक्तोऽब्रवीन्मुहूर्त्तं ध्यात्वा, “नाभिजानाम्यहमिन्द्रद्युम्नं
राजानम्” इति ।

‘ततः सोऽस्माभिः पृष्टः, “अस्ति कश्चिदन्यो भवतश्चिर-
जाततरः ?” इति । स सोऽब्रवीत्, “अस्ति खलु ;
अस्मिन्नेव सरस्यकूपारो नाम कच्छपः प्रतिवसति, स
मत्तश्चिरजाततरः ; स यदि कथञ्चिदभिजानीयादिमं
राजानम्, तमकूपारं पृच्छध्वम्” इति ।

‘ततः स वकस्तमकूपारं कच्छपं विज्ञापयामास,
“अस्त्यस्माकमभिप्रेतं भवन्तं कश्चिदर्थमभिप्रेष्टुम्, साध्वा-
गम्यतां तावत्” इति । तच्छ्रुत्वा कच्छपस्तस्मात् सरस

सत्यायाभ्यागच्छत्, यत्र तिष्ठामो वयम् । तस्य सरसस्तोरे
 आगतं चैनं वयमपृच्छाम, “भवानिन्द्रद्युम्नं राजान-
 मभिजानाति ?” इति । स मुहूर्त्तं ध्वात्वा बाष्पसम्पूर्णनयन
 सङ्घिम्नहृदयो वेपमानो विसंश्रकल्पः प्राञ्जलिरब्रवीत्, “किम-
 हमेनं न प्रत्यभिज्ञास्यामि ? इह ह्यनेन सहस्रकत्वचित्तिषु यूपा
 आहिताः, सरयेदमस्य दक्षिणाभिर्दत्ताभिर्गोभिरतिक्रम-
 माणाभिः कृतम् । अत्र चाहं प्रतिवसामि” इति ।

‘अथैतत् सकलं कच्छपेनोदाहृतं श्रुत्वा, तदनन्तरं
 देवल्लोकाद् देवरथः प्रादुरासीत् ; वाचस्याश्रूयन्त इन्द्रद्युम्नं
 प्रति, “प्रसृतस्ते स्वर्गः, यद्योचितं स्थानं प्रतिपद्यस्व ;
 कीर्त्तिमानसि, अथ्यथो याहि” इति ।

भवन्ति चात्र श्लोकाः—

दिवं स्पृशति भूमिं च शब्दः पुण्यस्य कर्मणः ।
 यावत् स शब्दो भवति, तावत् पुरुष उच्यते ॥
 अकीर्त्तिः कीर्त्त्यते लोके यस्य भूतस्य कस्यचित् ।
 स पतत्यधर्मांल्लोकान् यावच्छब्दः प्रकीर्त्त्यते ।
 तस्मात् कल्याणवृत्तः स्यादनन्ताय नरः सदा ।
 विहाय चित्तं पापिष्ठं धर्ममेव समाश्रयेत् ॥

GS 2246

चित्तिषु—यज्ञवेदिकासु । यूपाः—संस्कृतपदव्यवहारार्थाः सप्तविधेयाः ।

अङ्गसहस्रयज्ञानुष्ठातायं राजा इत्यर्थः ।

‘इत्येतच्छ्रुत्वा स राजाब्रवीत्, “तिष्ठ तावत्, यावदिमौ वृद्धौ यथास्थानं प्रतिपादयामः” इति । स भां प्रावारकर्णं चोलूकं यथोचिते स्थाने प्रतिपाद्य तेनैव यानेन संसिद्धं यथोचितं स्थानं प्रतिपेदे ।’

शिवचरितम्

ततः पाण्डवाः पुनर्मार्कण्डेयभूषुः, ‘कथितं माहात्म्य-
माहात्म्यम्, राजन्यमाहात्म्यमिदानीं शृण्वामहे’ इति ।

तानुवाच मार्कण्डेयो महर्षिः, ‘श्रूयतामिदानीं
राजन्यानां माहात्म्यमिति—

‘कुरुणामन्यतमः सुहोत्रो नाम राजा महर्षेर्निभिगम्य
निवृत्य रघस्यमेव राजानमौशोनरं शिविं ददर्शाभिमुखम् ।
तौ समेत्य परस्परं यथावयः पूजां प्रयुज्य गुणसाम्येन
परस्परं तुल्यात्मानौ विदित्वान्योऽन्यस्य पन्थानं न ददतुः ;
तत्र नारदः प्रादुरासीत्, “किमिदं भवन्तौ परस्परस्य
पन्थानमाहृत्य तिष्ठतः ?” इति । तावूचतुर्नारदम्, “नैतद्
भगवन् ; पूर्वकर्मकर्त्रादिभिर्विशिष्टस्य पन्था उपदिश्यते,
समर्थाय वा ; आर्वा च सख्यं परस्परिणोपगती,
तच्चावधानतः । अतुष्टकृष्टमधरोत्तरं परिभ्रष्टम्” इति ।

‘अथ कपोतो राजानमब्रवीत्, “प्राणरक्षार्थं श्येनाद्
भोतो भवन्तं प्राणार्थो प्रपद्ये । अत्रैरङ्गानि प्राप्यार्थो
मुनिर्भूत्वा प्राणांस्त्वां प्रपद्ये’ । स्वाध्यायेन कश्चितं
ब्रह्मचारिणं मां विद्धि, तपसा दमेन च युक्तमाचार्यस्था-
प्रतिकूलभाषिणम् । एवंयुक्तमपापं मां विद्धि” इति ।

‘राजोवाच—

“नास्य वर्षं वर्षति वर्षकाले
मास्य बोजं रोहति काल उत्तमम् ।
भोतं प्रपन्नं यो हि ददाति शत्रवे
न प्राणं लभते त्राणमिच्छन् स काले ॥
मोघमन्नं विन्दति चाप्रचेताः
स्वर्गालोकाद् भ्रम्यति शोघमेव ।
भोतं प्रपन्नं यो हि ददाति शत्रवे
सैन्द्रा देवाः प्रहरन्त्यस्य वज्रम् ॥
त्यजे प्राणानैव दद्यां कपोतं
सौम्यो ह्ययं किं न जानासि श्येन ।
यथा क्लेशं मा कुरुष्वेह सौम्य
नाहं कपोतमर्पयिष्ये कथञ्चित् ॥

‘मुनिर्भूत्वापि’ अहम् ‘अहः’ स्वर्गरीरम्, ‘अङ्गानि’ कपोतशरीरम्,
‘प्राप्य’, ‘प्राप्याम्’ मम प्राणरक्षकत्वेन प्राणभूतं ‘त्राम्’, ‘प्रपद्ये’ शरणं गतोऽस्मि ।
श्रीविषयस्य हि श्येनाय तत्कर्तृकं दानं न साधुदानम् इति भावः ।

यथा मां वै साधुवादैः प्रसन्नाः

प्रशंसेयुः शिवयः कर्मणा तु ।

यथा श्येन प्रियमेव कुर्यात्

प्रशधि मां यद् वदेस्तत् करोमि ॥” इति ॥

‘श्येन उवाच—

“ऊरोर्दक्षिणादुत्कृत्य स्वपिशितं तावद् राजन्

यावन्मांसं कपोतेन समम् ।

तथा तस्मात् साधु व्रातः कपोतः प्रशंसेयुश्च

शिवयः कृतं च प्रियं स्यान्मम ॥”

‘अथ स दक्षिणादूरोत्कृत्य स्वमांसपेशीं तुलया-
धारयत्, गुरुतर एव कपोत आसीत् । पुनरन्यमुच्चकर्त्तं,
गुरुतर एव कपोतः । एवं सर्वं समधिष्ठित्य शरीरं
तुलायामारोपयामास, तथापि गुरुतर एव कपोत आसीत् ।
अथ राजा स्वयमेव तुलामारोह, न च व्यसोकमासो-
द्वाघः । एतदुत्तान्तं दृष्ट्वा “व्रातः” इत्युक्ता प्रालीयत श्येनः ।

‘अथ राजाब्रवीत्—

कपोतं विद्युः शिवयस्त्वां कपोत

पृच्छामि ते शकुनि को नु श्येनः ।

नानोत्तर ईदृशं जातु कुर्या-

देनं प्रश्नं भगवन् मे विचच्छ ॥

१ समधिष्ठित्य—कित्वा ।

२ व्यसोकम्—अधियम्, अन्तर्गतदुःखसूचकं सुखवेदस्यादिकमित्यर्थः ।

कपोत उवाच—

“वैश्वानरोऽहं ज्वलनो धूमकेतु-^१
 रथैव श्येनो वज्रहस्ताः शचीपतिः ।
 साधु ज्ञातुं त्वामृषभं सौरथेय
 नो^२ जिज्ञासया त्वत्सकार्यं प्रपन्नौ ॥
 एतासां प्रजानां पालयिता यशस्वो
 सुरर्षीणामय सन्मतो भृशम् ।
 एतस्मात् पार्श्वान् पुरुषो जनिष्यति
 कपोतरामेति च तस्य नाम ॥”

१ ‘धूमः’ ‘केतुः’ चित्रं यस्य सः ।

२ नो—आवाम्, पादादौ प्रयोग आर्थः ।

श्रीमद्भागवतम्

भरतोपाख्यानम्

श्रीशुक उवाच—

‘भरतसु महाभागवतो यदा भगवतावनितल-परि-
पालनाय सञ्चिन्तितस्तदनुशासनपरः पञ्चजनीं विश्व-
रूपदुहितरसुपयेमे । तस्यामु ह वा आत्मजान् कार्त्तस्त्रे-
नानुरूपानात्मनः पञ्च जनयामास भूतादि^१रिव भूत-
सूक्ष्माणि, सुमतिं राष्ट्रभूतं सुदर्शनमावरणं धूम्रकेतु-
मिति । अजनाभं नामैतद्वर्षं भारतमिति यत आरभ्य
व्यपदिशन्ति ।

‘स च बहुविक्लहोपतिः पितृपितामहवदुरुवत्सलतया
स्वे स्वे कर्मणि वर्त्तमानाः प्रजाः स्वधर्ममनुवर्त्तमानः
पर्य्यपालयत्, ईजे च भगवन्तं यज्ञक्रतुरूपं^२ क्रतुभिरुच्चा-

१ पञ्चमल्लखे सप्तमोऽध्यायः ।

२ संकल्पेनैव राम्यादौ निवृत्तः ।

३ भूतादिः—चण्डहारः ।

४ यथा अयूपाः, क्रतवः कयूपाः ।

वचैः^१ । संप्रचरत्सु नानायागेषु क्रियाफलं धर्माख्यं
परे ब्रह्मणि यज्ञपुरुषे भगवति वासुदेव एव भावयमान
आत्मनैपुण्यमृदितकषायो^२ इविःष्वध्वर्य्यभिर्गृह्यमाणेषु स
यजमानो यज्ञभाजो देवांस्तान् पुरुषावयवेष्वभ्यध्यायत्^३ ।

‘एवं कर्मविशुद्धा विशुद्धसत्त्वस्य भगवति वासुदेव
आत्मनि पुरुषरूपेण विरोचमान उच्चैस्तरा^४ भक्ति-
रनुदिनमेधमानरया^५ जायत । एवं वर्षायुतसहस्र-पर्य्यन्ता-
वसित-^६ कर्मनिर्वाणावसरोऽधिभुज्यमानं स्वतनयेभ्यो रिक्त्यं
पितृपैतामहं यथादायं विभज्य स्वयं सकलसम्पन्निकेतात्
स्वनिकेतात् पुलहान्नमं प्रवव्राज ।

‘यत्र ह वाव भगवान् हरिरद्यापि तत्रत्यानां निज-

^१ महद्भिरस्येव कर्मभिः । सदक् च चवाक् च उच्चावचम् ।
अयूरव्यंसकादित्वात् साधुः । “उच्चावचं नैकभेदम्” इत्यमरः ।

^२ ‘आत्मनो नैपुण्यं कौशलं न मृदिताः’ शोभाः ‘कषाया’ रागादयो
यस्य सः ।

^३ ये ‘देवाः’ सूर्यादयस्तान् ‘पुरुषस्य’ वासुदेवस्य ‘अवयवेषु’ अक्षरादिषु
‘अभ्यध्यायत्’, न तु तत्पुरुषकृत्वेन इत्यर्थः ।

^४ ‘बौद्धप्रतियोग्यपेक्षायामप्यातिशायनिकः’ इति वामनसूत्रेण तरप्-
प्रत्यये “किम् एत्-तिङ्-अव्यय-चाटान्द्रव्यप्रकर्षे” इति आमुः । (द्रव्यप्रकर्षे
तु — उच्चैस्तरकारः ।) एधमानक्रियाया विशेषणम् ।

^५ ‘एधमानो’ ‘रयो’ वेगप्रकर्षो यस्याः सा ।

^६ ‘अवसितो’ निश्चितः ‘कर्मनिर्वाणावसरो’ राज्यभोगाद्वृत्तसमाप्तिसमयः
येन सः ।

जनानां वात्सल्येन सन्निधाप्यत इच्छारूपेण^१; यत्राश्रम-
पदान्युभयतोनाभिभि^२र्दृष्टवत्कैशकनदी^३ नाम सरित्प्रवरा
सर्वतः पवित्रो करोति । तस्मिन् वाव किल स एकस्तः
पुलहान्मोपवने विविध-कुसुम-किसलय-तुलसिकाम्बुभिः
कन्दमूलफलोपहारैश्च समीहमानो भगवत आराधनम्,
विविक्त^४ उपरत-विषयाभिलाष उपसम्भृतोपशमः^५ परा
निर्वृतिमवाप ।

‘तथेत्यमविरतपुरुषपरिचर्यया भगवति प्रवर्धमानानु-
रागभरद्भुत-हृदयशेषिण्यः प्रहर्षवेगेनात्मन्युद्दिष्टमाम-रोम-
पुलककुलक धीत्कण्ठप्रवृत्तप्रणयवाण्य-निरुडावलोकनयन
एवं^६ निजरमणारुण-चरणारविन्दानुध्यानपरिचितभक्ति-
योगेन परिभ्रुतपरमाज्ञाद-गम्भीरहृदयक्रदावगाढधिषण^७-
स्सामपि क्रियमाणां भगवत्सपर्यां न सम्भार ।

१ सक्तानामपेक्षितेन रूपेण ।

२ उभयतः उपर्यधश्च नाभिर्द्वयम् ते ।

३ गङ्गादी ।

४ शुद्धः । “विविक्ती पूतविजनी” इत्यमरः ।

५ उपसम्भृतः—संहृतः ।

६ एवं वर्धमानः ‘तामपि भगवत्सपर्यां न सम्भार’ इत्यमरः । तत्र
हेतुः निजरमण^१स्य स्तुतिदातुः ये ‘चरुले चरणारविन्दे’ तयोः अनुधानेन
‘परिचितः’ सम्भृतो ‘भक्तियोगे’न ।

७ ‘परिभ्रुतः’ सर्वतोन्मत्तः ‘परमाज्ञाद’ परमानन्दो यस्मिन् ‘गम्भीर-
हृदयक्रदे’ तस्मिन् ‘अवगाढा’ निमग्ना ‘धिषणा’ बुद्धिः यस्य सः ।

‘इत्य’ धृतभगवद्भूत ऐशियाजिनवाससानुसवना-
भिषेकार्द्र-कपिशकुटिलजटाकलापेन च विरोचमानः
सूर्य्यर्चा^१ भगवन्तं हिरण्मयं पुरुषमुज्जिहानि^२ सूर्य्य-
मण्डलेऽभ्युपतिष्ठन्नास्त ।

— —

^१ सूर्य्यप्रकाशिकया कृत्वा । समासान्ताभाव आक्षेपः ।

^२ उज्जिहति सति ।

बालचरितम्

श्रीकृष्णजन्म

वसुदेवः—अयि पुत्रवत्सले देवकि ! अर्धरात्रं खलु
वर्षते । प्रसुप्तो मधुरायां सर्वो जनः । तस्माद् यावत्
कस्यित् पश्यति, तावद् बालं गृहीत्वापक्रामामि ।
एकच्छतच्छायां पृथिवीं समाशापयति दुरात्मा कंसः ।
तदहमपि न जाने क्व नु खल्वयमायुष्मान् नेतव्यो
भविष्यति, अथवा यत्र देवं विधास्यति तत्र बालं
गृहीत्वापक्रामामि । त्वया सुदृष्टस्यास्य कंसो मृत्यु-
र्भविष्यति, प्रविश त्वमभ्यन्तरम् ।

एषा देवकी

हृदयेनेह तत्राङ्गेर्द्धिधाभूतेव गच्छति ।

यथा नभसि तोये च चन्द्रलेखा द्विधाकृता ॥

इत्त ! प्रविष्टा देवकी, यावदहमपि नगरद्वारं
संश्रयामि । अये ! प्रसुप्तो मधुरायां सर्वो जनः । एष
निष्क्रान्तोऽस्मि मधुरायाः ।

अहो ! बलवासायमन्धकारः । सम्प्रति हि

लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्धतीवाङ्मनं नभः ।

असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्निष्फलतां गता ॥

माहं गन्तुं समर्थः । अये ! दीपिकासोकः । किमु
खलु दुरात्मा कंसो ममापक्रमणं ज्ञात्वा दीपिकाभिः
परिहृतो मा ग्रहोत्तुमागतो भवेत् ? भवत्वहमस्य दर्प-
प्रशमनं करोमि । (खड्गमुत्काशयति) अये ! न कश्चित्
दृश्यते ! आ !

तमसा संवृते लोके मम मार्गमपश्यतः ।

अपक्रमणहितोऽसु कुमारेण प्रभा कृता ॥

एष मार्गः । अये ! इयं भगवतो यमुना कालवर्ध-
सम्पूर्णा सन्निहिता । ग्रहो ! व्यर्थं मे परिश्रमः ।
किमिदानीं करिष्ये ? हन्त ! द्विधा क्विं जलम्, इतः
स्थितम्, इतः प्रधावति ! दत्तो मे भगवत्या मार्गः ।
निष्क्रान्तोऽस्मि यमुनायाः । अये ! हुड्डारशब्द इव श्रूयते,
व्यक्तं घोषसमीपे वर्त्तते मन्दभाग्यः । आ, अत्र च
समीपघोषे मम वयस्यो नन्दगोपः प्रतिवसति । स
खलु मया कंसाज्ञया निगलितः कशाभिहतश्च । यावत्
प्रविशामि, अथवा रात्रौ वसुदेवः प्रविष्ट इति शङ्किता
गोपालका भविष्यन्ति, तस्मादिह न्यग्रोधपादपस्याधस्तात्
प्रभातवेलां रजन्याः प्रतिपालयामि । भो भो न्यग्रोध-
देवताः ! यदग्र्यं बालो लोकहितार्थः कंसवधार्थं वृष्णि-
कुले प्रसूतः स्यात् घोषात् कश्चिदिहागच्छतु ।—न, न,
मम वयस्यो नन्दगोप एवागच्छतु ।

को नु खल्वयं रात्रौ परिदेवयति ? अस्मत्-

सब्रह्मचारी खल्वयं तपस्वी । स्वरेण प्रत्यभिजानामि
 मम वयस्येन नन्दगोपेन भवितव्यम् । यावच्छ्रुन्दापयामि ।
 वयस्य नन्दगोप ! इतस्तावत् । अलमन्यशङ्कया, इत-
 स्तावत् । वयस्य, अपि भगवतीभ्यो गोभ्यः कुशलम् ?
 अथ भवतः परिजनस्य कुशलम् ? वयस्य, किमिदानीं
 प्रच्छादयते ? मम खलु प्राणैः शपितः स्याद्
 यदि सत्यं न ब्रूयात् । किं ब्रवीषि, देव्या यशोदया
 प्रसूता आत्ममात्रैवापगतप्राणा दारिका ? हन्त भोः !
 ईदृशो लोकधर्मः । त्यज्यतां काष्ठभूतं कलेवरम् ।
 वयस्य, अलमलं रुदितेन, उत्तिष्ठोत्तिष्ठ । ननु
 त्वमपि जामासि दुरात्मना कंसेन मम षट् पुत्रा निधन-
 मुपानीताः, तत् सप्तमोऽयं दोर्घायुः, नास्ति मम
 पुत्रेषु भाग्यम्, तव भाग्याज्जीवितुं शृण्वताम् ।
 वयस्य, प्रभाता रजनी, प्रतिनिवर्त्ततां भवान् ।

ननु निर्गतो नन्दगोपः । यावदहमपि मधुरामिव
 यास्यामि । (परिक्रम्य) अये ! रुदितशब्द इव श्रूयते !
 (परिक्रम्य) अये ! प्रत्यागतप्राणियं दारिका ! यावदिमां
 गृहीत्वा देवक्या हस्ते निक्षिप्य दुरात्मानं कंसं वञ्चयामि ।
 (गृहीत्वा) अहो गुरुत्वमस्याः ! एतदपि कुमारात्
 किञ्चिदन्तरं महद् भूतम् । यावदपक्रामामि ।

वासवदत्ता

वासवदत्तायाः शापवृत्तान्तः

अथ पतङ्गमण्डले मध्यं नभःस्थस्यारूढे कन्दर्पकेतुः
प्रबुधः प्रियया विनाकृतं कृतागृहमवलोक्य, उत्थाय च
तत इतो दत्तदृष्टिः क्षणं विटपिषु क्षणं कृताम्तरेषु,
क्षणमधः कूपेषु क्षणमूर्ध्वं तरुशिखरेषु, क्षणं दिक्षु क्षणं
विदिक्षु च भ्रमयन्वरतविरहानलदह्यमानहृदयो बहु
विललाप—हा प्रिये वासवदत्ते ! देहि मे दर्शनम् । कृतं
परिहासेन । अस्तर्हितासि, त्वत्कृते यानि दुःखान्यनु-
भूतानि तेषां त्वमेव प्रमाणम् । अहो विपाको नियतेरिति ।

ततो मरणेच्छुर्दक्षिणेन काननं निर्गत्य केनराजिभि-
रुपान्तरमणोयम् अपरमिव गगनतलम् भुवनमवतोर्णो
वडवामुखगतवारिजातं करिमकरमङ्गलं सरोषमिव
गर्जितैः सभ्रभङ्गमिव तरङ्गैर्लवणोत्पत्तिस्थानं करतोया-
मुत्सुखं चन्दनोदकसिक्तं नर्मदानुगतम् अनेकमुक्तालङ्कृतं
सुन्दरोपरिवृतकण्ठं जलनिधिमपश्यत् । अचिन्तयन्—
अहो मे कृतापकारेणापि विधिना उपकृतिरेव कृता यदयं
लोचनगोचरतां गतः समुद्रः । तदत्र देहं त्यजामि ।

यद्यपि अनातुरस्यामत्यागो न विहितस्तथापि कार्यः ।
ततः कृतस्नानादिसकलकृत्यो जलनिधिजलमवतरितुमारिमे
शरीरत्यागाय ।

अथ सानुग्रहेषु ग्राहेषु अनिच्छेषु कच्छपेषु अकूरेषु
नक्रेषु अभयङ्गरेषु मकरेषु आकाशात् सरस्वती समुदचरत्
— आर्य कन्दर्पकेतो, पुनरपि तव प्रियया सङ्गतिर्भविष्यत्य-
चिरेण ; तद् विरम मरणव्यवसायादिति । सोऽपि
तदुपश्रुत्य मरणारम्भाद् विरराम । ततः प्रियासमागमा-
शया शरीरस्थितिहेतुमशनं चिकोषः फलमूलादिना वने
वर्त्तयन् परिभ्रमन् कतिचिन् मासान् निनाय ।

अथ मेघकुम्भसलिलैः पृथिवीनायिकां स्रपयित्वा प्रावृद्ध-
चेटिकायां गतायां स्वच्छमम्बरं दर्शयन्ती शरचेटिका
समाजगाम । एकदा च परिभ्रमन् स काञ्चित् शिलाभयिणीं
पुत्रिकां दृष्ट्वा मम प्रियानुकारिणीति करेण पस्पर्शम् । अथ
सा स्पृष्टमात्रैव शिलाभावमुत्सृज्य वासवदत्तास्वरूपं
प्रपिदे । ताम् अवलोक्य कन्दर्पकेतुः ‘प्रिये वासवदत्ते,
किमेतद् ?’ इति पप्रच्छ ।

सा तु दीर्घमुष्णञ्च निःश्वस्य प्रत्युवाच—‘आर्यपुत्र,
अपुण्याया मन्दभाग्याया मम कृते महाभागो भवान्
उत्सृष्टराज्य एकाकी परिभ्रमन् प्राकृतजन इव अवाङ्-
मनसगोचरं दुःखमनुवभूव । उपवासादिना तृष्णातुरे
भवति निद्राग्रास्ते प्रथमप्रवृद्धाश्च भवतः फलमूलादिकमा-

हरिणामौति विचिन्त्य फलाद्यन्वेषणाय वने नखमात्र-
मगच्छम् ।

‘अथ क्षणेन तदगुह्यान्तरितं सेनानिवेशं दृष्ट्वा किमयं-
ममाकर्षणाय तातव्यूहः समायातः, आहोस्विद् आर्यपुत्र-
व्यूह इति चिन्तयन्ती मां चारकयितोदन्तो दूरात् किरात-
सेनापतिर्धावति स्म । ततोऽन्यः किरातसेनापतिरपि
शृगयां गतः तच्छ्रुत्वा धावति स्म । अथ एकामिषलुब्धयो-
गृह्णयोरिव तयोर्युद्धमासीत् । ततो विध्वस्तध्वजपटं पतत्-
पताकं तत् समस्तमुभयं मिथो जगाम हननं सैन्यम् ।

‘ततश्च यस्याश्रमः तेन मुनिना पुण्यादिकमादायागतेन
योगदृष्ट्या प्रतिपद्यतस्तान्तेन त्वत्कृते ममायम् आश्रमो भग्न
इति कुपितेन “शिलामयी पुत्रिका भवे”ति शप्तास्मि ।
ततः क्षणेनैव इयं वराको बहुदुःखमनुभवतीति अनुग्रहाद्
आर्यपुत्रकरुणया च स मुनिर्याच्यमान आर्यपुत्रहस्तस्पर्श-
वधिकं शपमकरोत् ।’

ततः कन्दर्पकेतुः श्रुतवृत्तान्तेन समागतेन मकरन्देन
तथा च समं स्वपुरं गत्वा हृदयाभिलषितानि सुरलोक-
दुर्लभानि सुखानि ताभ्यां सह अनुभवन् कालमनेकं
निनाय ।

हर्षचरितम्

नियतेः प्रभुत्वम्

नियतिर्विधाय पुंसां प्रथमं सुखमुपरि दारुणं दुःखम् ।

कृत्वा लोकं तरला तडिदिव वज्रं निपातयति ॥

अस्ति पुण्यकृतामधिवासो वासवावास इव वसुधा-
भवतोर्णः कृतमधुरकोलाहलेर्हलैरुज्ज्वल्यमानक्षेत्रः प्रति
दिशमपूर्वपर्वतकैरिव शस्यकूटेः सङ्कटसोमान्तः क्षीरं
क्षरद्भिस्तृणलसैर्गन्धनेर्धवलितविपिनः सहस्रसंख्येः क्षणाशारेः
शारोक्तोद्देशः प्रत्यग्रफलरसपानसुखसुप्तपथिकेर्द्राक्षा-
मण्डपैः स्फुरत्फलानाञ्च दाडिमोर्ना वनैरभिरामः श्लोकण्ठो
नाम जनपदः ।

तत्र चैवंविधे स्थाण्वोश्चराण्यो जनपदविशेषो यः
तपोवनमिति मुनिभिः, चिन्तामणिभूमिरिति अर्थिभिः,
विश्वकर्ममन्दिरमिति विज्ञानिभिः, गुरुकुलमिति
विद्यार्थिभिः, वीरक्षेत्रमिति शस्त्रोपजोविभिरगृह्यत ।
तत्र च साक्षात् सहस्राश्च इव गुरुर्वचसि पृष्ठुरुरसि
विशालो मनसि जनकस्तपसि अर्जनो यशसि भोष्यो धनुषि
शत्रुघ्नः समरे दक्षः प्रजाकर्मणि राजा पुण्यभूतिरिति
नाम्ना बभूव । अथ क्रमेण तदंशे छदपादि हृष-हरिण-

कैसरो मालवलक्ष्मोलतापरशुः प्रतापशील इति प्रथितापर-
नामा प्रभाकरवर्धनो नाम राजाधिराजः । तस्य च
जन्मान्तरेऽपि सती पार्वतीव शङ्करस्य गृहीतहृदया
यशोवती नाम महादेवो प्राणानां प्रणयस्य विश्वम्भस्य
धर्मस्य सुखस्य च भूमिरभूत् । निसर्गत एव च स
नृपतिरादित्यभक्तो बभूव । प्रसादाच्च भगवतः चण्ड-
मालिनः देव्यां यशोवत्याम् क्रमेण सम्बभूव अतिगुणवद्
अपत्यद्वयं राज्यवर्धनो हर्षो राज्यश्रीरिति । अथ क्रमेण
निपुणेभ्यः पाचार्येभ्यः समधिगतशस्त्रशास्त्री प्रजानन्देन
सह वर्धमानो तौ कुमारी धनुर्ध्वनिभिः सर्वस्यामेव
पृथिव्यां स्वलोयसैव कालेन प्रकाशतां जग्मतुः ।

अथ राज्यश्रीरपि नृत्यगीतादिषु सकलासु कलासु च
प्रतिदिनम् उपचोयमानपरिचया चन्द्रलेखेव शनः
शनेरवर्धत । निपेतुश्च एकस्यां तस्यां शरा इव लक्ष्यभुवि
भूभुजां सर्वेषां दृष्टयः । दूतप्रेषणादिभिश्च तां यथाचिरे
राजानः । ततो धरणीधराणां भूर्ध्रिं स्थितो माहेश्वरो
मौखरो वंशः, तथापि तिलकभूतस्य अवन्तिवर्मणः स्रुतुः
अथजो ग्रहवर्मा नाम ग्रहपतिरिव गां गतः पितुरग्नौ
गुणैरिति तन्मो राजा दुहितरं सम्प्रददे ।

अथ कदाचित् राजा राज्यवर्धनं कवचहरम् आह्वय
हृणान् हन्तुं हरिणानिव हरिर्हरिणेशकिशोरम् अपरिमित-
बलानुयातं शिरन्तनैरमात्यैरनुरक्तैश्च महासामन्तैः कृत्वा

साभिसरम् उत्तरापथं प्राहिणोत् । प्रयान्तश्च तं देवो
 हर्षः कतिचित् प्रयाणकानि तुरङ्गमैरनुवव्राज । एकदा तु
 कुरङ्गकनान्नो वार्त्ताहारिण आकर्ण्य तातस्य दाहज्वरो
 महानिति वेपमानहृदय आरुह्य तुरङ्गमम् एकाकी एव
 राजधामो प्रतिनिवृत्तः पितरि सुतरां जीवितायां शिथिलो-
 चकार ; प्राहिणोच्च त्वरमाणो भ्रातुरागमनार्थम् उपर्यपरि
 क्षिप्रपातिनो दीर्घाध्वगान् उद्वपालाम् । शयनीये स्वयं निपत्य
 उत्तरोयवाससा सोत्तमाङ्गम् आत्मानमवगुण्ठयतिष्ठत् ।

तदवस्थे च राजनि सर्वस्य लोकस्य कपोलेषु कालिता
 इव कराः । दीलायमानसकलकुलाचला पत्या सार्धं
 गन्तुकामिव अचलद् धरित्री ।

ततः प्रविशन्नेव राजकुलं निर्यान्तीं गृहीतमरण-
 प्रसाधनां जानकीमिव जातवेदसं पत्युः पुरः प्रवेक्ष्यन्तीं,
 प्रत्यग्रस्त्रानार्द्रदेहतया श्रियमिव भगवतो सद्यः समुद्रा-
 दुत्थितां कुमुभवभ्रूणो वाससो दधानां चित्तानलार्चन-
 कुसुमैरिव धवलधवलैरश्रुविन्दुभिः अंशुकोत्सङ्गम् आपूर-
 यन्तीं गृहपतत्रिणामपि अञ्जलिं पुरस्ताद् उपरचयन्तीं
 पशूनपि आपृच्छमानां भवनपादपानपि परिष्वजमानां
 मातरं ददर्श देवो हर्षः । दूरादेव च बाष्पायमाणदृष्टिः
 —अम्ब, त्वमपि मां मन्दपुण्यं त्यजसि, प्रसीद, निवर्त्तस्वेति
 अभिदधान एव चरणयोर्न्यपतत् । ततः प्रशान्ते मन्युवेगे
 सस्नेहमुत्थापयामास देवो सुतम्, अवादीच्च—वत्स, नास्मि

न प्रियो निगुणो वा परित्यागाहो वा । कुलकलत्रमस्मि
चारित्र्यधना धर्मधवलं कुले जाता । वीरजा वीरजाया
वीरजननो च मादृशी पराक्रमकोता कथम् अन्यथा
कुर्यात् ? कृतार्थैस्सर्वावयवा किमपरम् अपेक्षे क्षीणपुण्या ?
मर्त्तमविधवेव वाञ्छामि । पितुश्च तं पादधूलिरिव प्रथमं
गगनगमनम् आवेदयन्ती बहुमता भविष्यामि शूरानु-
रागिणीनां सुराङ्गनानाम् । अतिशोतलः पतिशोकाननाद
अक्षयस्त्रेहेभ्यनाद अस्माद् अनलः । वत्स, विश्वस्तानां
यशसा स्थातुमिच्छामि लोके न वपुषा' इति उक्त्वा देवी
यशोवती तं परिष्वज्य समाधाय च शिरसि सरस्वतीतोत्रं
यथी । तत्र च स्त्रीस्वभावकातरेर्दृष्टिपातैः प्रविकसित-
रक्तपङ्कजैरिव अर्चयित्वा भगवन्तं भानुमन्तमिव मूर्ति-
रैन्दवी चित्रभानु' प्राविशत् । राजसिंहस्य निमिमोल
लोचने अपुनरुन्मीलनाय । अस्मिन्नेवान्तरे पृषापि आयुषेव
तेजसा व्ययुज्यत ।

अथ यस्मिन्बहूनि अवनिपतिरुपरत इत्यभूद् वार्त्ता
तस्मिन्नेव देवो ग्रहवर्मा दुरात्मना मालवराजेन जीवलोक-
मात्मनः सुकृतेन सह त्याजितः । राज्ययोरपि कालायस-
निगडचुम्बितचरणा चौराङ्गनेव संयता कान्यकुले काराया
निक्षिप्ता । किंवदन्ती चाभूद् अनायकं साधनं मत्वा
जिहृष्टः स दुर्म्भतिः पुष्पभूतिकुलभूमिमपि आजि-
गमिषतीति ।

ततश्च तादृशमनुपेक्षणीयमसम्भावितम् आकस्मिकमपरं
व्यतिकरमाकर्ण्य धीरक्षेत्रसम्भवत्वात् जन्मनः कृपाभूमि-
भूतायाश्च स्वसुः स्नेहात् क्षणनिर्जयसमरप्रत्यावृत्तः अयुत-
मात्रेण सुरङ्गमानां निर्जंगाम अभ्यमितं देवो राज्यवर्धनः
महोयसा मन्थुना अन्तरिततापः । अथ तथागते भ्रातरि
उपरते च पितरि भृतायाश्च मातरि संयतायाश्च नाशित-
प्रियतमायां स्वसरि स्वयूथभ्रष्ट इव वन्यः करो देवो हर्षः
कथं कथमपि एकाको कालं तमनैषोत् ।

अतिक्रान्तेषु बहुषु वासरेषु कदाचित् तथैव भ्रातृ-
गमनदुःखासिकया दत्तप्रजागरः त्रिभागशेषायां त्रियामायां
यामिकेन गीयमानामिमामार्थां शुश्राव—

हीपोपगोतगुणमपि समुपार्जितरत्नराशिसारमपि ।

पोतं पवन इव विधिः पुरुषमकाण्डे निपातयति ॥

ताच्च श्रुत्वा सुतरां दूयमानहृदयः प्रक्षोणभूयिष्ठायां क्षपायां
क्षणमिव निद्रामलभत, स्वप्ने च अभ्रंलिहं लोहस्तम्भं
भज्यमानमपश्यत् । अथ प्रवृद्ध आस्थानगतश्च सहस्रेव
प्रविशतो विप्रश्चवदर्नेन मलिनेन पटेन मूकेन मुखेन
अविच्छिन्नैरशुबिन्दुभिश्च स्वामिव्यसनं विज्ञापयतः
सहदृष्टवारात् हेलानिर्जितमालवानोकमपि मित्योपचारोप-
चितविश्वासं मुक्तशस्त्रम् एकाकिनं विश्वकं स्वभवने एव
भ्रातरं व्यापादितमशौषोत् ।

कादम्बरी

कुमार-चन्द्रापीडस्य विद्याधिगमः

क्रमेण कृतचूडाकरणादि-क्रियाकलापस्य शेषवम्
अतिचक्राम कुमारस्य चन्द्रापीडस्य । ततो महाराज-
स्तारापीडः क्रीडाव्यसङ्गविघातार्थं बहिर्नगरम् अनुशिप्रम्
अर्द्धकोशमात्रायामम् अतिमहता तुहिनगिरिशिखरानु-
कारिणा सुधाधवल्लेन प्राकारमण्डलेन परिदृतम् अनु-
प्राकारम् आहितेन महता परिखावल्लयेन परिवेष्टितम्
अतिदृढकपाटसम्पुटम् उद्घाटितैकद्वारप्रवेशम् एकान्तो-
परचितसुरगवाद्यालोविभागम् अधःकल्पितव्यायामशालम्
अमरागाराकारम् अकारयत् विद्यामन्दिरम् सर्वविद्या-
चार्याणां च संग्रहे यत्नम् अतिमहान्तम् अन्वतिष्ठत् भूपतिः ।

तत्रस्थं च तं केसरि-किशोरकम् इव पञ्जरगतं कृत्वा
प्रतिपिङ्गनिर्गमम् आचार्यकुलपुत्रप्रायपरिजनम् परिवारम्
अपनोताशेषशिशुजनक्रीडाव्यसङ्गम् अनन्यमनसम् अखिल-
विद्योपादानार्थम् आचार्येभ्यः शोभने दिवसे कुमारं
चन्द्रापीडम् अर्पयाम्बभूव वैशम्पायनद्वितीयम् । प्रतिदिनं च

सह महिष्या विलासवत्या विरलपरिजना गत्वा तत्र
मालवनाथ आलोकयामास तनुजं चन्द्रापीडम् ।

कुमारचन्द्रापीडोऽपि राज्ञा तथा नियन्त्रितोऽनन्य-
हृदयतया कालेनाचिरैव यथास्वम् आत्मकौशलं
प्रकटयद्भिः पात्रवशाद् उपजातोत्साहैराचार्यैः जग्राह
सर्वविद्या उपदिश्यमानाः । मणिदर्पण इवातिनिर्मले
तस्मिन् सशकाम सकलः कलाकलापः । तथा हि—
पदे वाक्यं प्रमाणे धर्मशास्त्रे राजनीतिषु व्यायामविद्यासु
सर्वेष्वयुधविशेषेषु रथचर्यासु गजपृष्ठेषु तुरङ्गमेषु वीणा-
वेणु-मुरज-प्रभृतिषु वाद्येषु भरतादिप्रणीतेषु नृत्यशास्त्रेषु
नारदीयप्रभृतिषु गान्धर्ववेदविशेषेषु हस्तिशिखायां तुरग-
वयोज्ञाने पुरुषलक्षणेषु चित्रकर्मणि यन्त्रकृद्दे पुस्तक-
व्यापारे लेख्यकर्मणि सर्वासु द्यूतकलासु शकुनि-रुतज्ञाने
ग्रहगणिते रत्नपरीक्षासु नाटकेषु काव्येषु महाभारत-
पुराणेतिहासरामायणेषु सर्वलिपिषु सर्वदेशभाषासु शिल्पेषु
छन्दःसु इन्द्रजाले कलाविविधेष्वपि परम् अवाप
कौशलम् । अमम् अभ्यस्यतो हृकोदरस्येव श्रेयव एवा-
धिर्बभूव सहजा सर्वलोकविस्मयजननी महाप्राणता ।
कृते च महाप्राणतायाः सर्वाभिरन्याभिः कलाभिरनुचकार
तं मन्त्रिकुमारो वैशम्पायनः । परं कुमारस्य सहोपांशु-
क्रीडनतया सहसंहृतया च सर्वविश्वभस्यानं द्वितीयम्
इव हृदयं वैशम्पायनो मन्त्रिनन्दनः परमम् अभूत् मित्रम् ।

निमेषम् अपि तेन विना स्थातुम् एकाको न शशाक
कुमारः । वैशम्पायनोऽपि न क्षणम् अपि तं विरहयाश्च-
कार । एवं तस्य सर्वविद्यापरिचयम् आचरतचन्द्रा-
पीडस्य यौवनारम्भः प्रादुर्भवन् रमणीयस्यापि द्विगुणां
पुण्येव रमणीयताम् ।

एवं च क्रमेण समारूढयौवनारम्भं परिसमाप्तसकल-
कलाविज्ञानम् अनुमोदितम् आचार्यैः कुमारम् आनेतुं
चन्द्रापीडं राजा बलाधिकृतं बलाहकनामानम् आह्वय
बहुतुरगबलपदातिपरिवृतम् अतिप्रशस्तेऽहनि प्राहिणोत् ।
स च गत्वा विद्यामन्दिरं द्वारपैः समावेदितः प्रविश्य
क्षितितलविलम्बितचूडामणिना शिरसा प्रणम्य सविनयम्
आसने राजपुत्रानुमतो न्यषोदत् । ततो दर्शितविनयो
बलाहको व्यजिज्ञपत् कुमारम्, “भर्तृदारक, महाराजः
समाज्ञापयति—पूर्णा मे मनोरथाः, अधोतानि शास्त्राणि,
शिक्षिताः सकलाः कलाः, गतोऽसि सर्वायुधविद्यासु
परां प्रतिष्ठाम्, अनुमतोऽसि निर्गमाय विद्यागृहात्
सर्वाचार्यैः, उपगृहीतशिक्षं पश्यतु त्वां जनः, व्रजन्तु
सफलताम् अतिचिरदर्शनोत्कण्ठितानि लोकलोचनानि,
दर्शनं प्रति ते समुत्सुकान्यतीव सर्वाण्यन्तःपुराणि ।
अयम् अत्रभवतो दशमो वत्सरो विद्यागृहम् अधिवसतः,
प्रविष्टोऽसि षष्ठम् अनुभवन् वर्षम्, एवं सम्पिण्डितेनाधुना
षोडशेन प्रवर्द्धसे, तत् अद्य प्रभृति निर्गत्य दर्शनोत्-

सुकाभ्यो दत्त्वा दर्शनं मातृभ्योऽभिवाद्य च गुरुन् अपगत-
नियन्त्रणो ययासुखम् अनुभव राज्यसुखानि । सम्मानय
राजलोकम्, पूजय द्विजातीन्, परिपालय प्रजाः, आनन्दय
वन्धुवर्गम् । अयं च ते त्रिभुवनैकरत्नम् इन्द्रायुधनामा
सुरङ्गमः प्रेषितो महाराजेन हारि तिष्ठति । एष खलु
देवस्य पारसीकाधिपतिना त्रिभुवनाख्यम् इति कृत्वा
“जलनिधिजलाद् उत्थितम् अश्वरत्नम् आसादितं मया
महाराजाधिरोहणयोग्यम्” इति सन्दिश्य प्रहितः” इत्य-
भिधाय विरतवचसि वलाङ्गके कुमारचन्द्रापीडः पितुराज्ञां
शिरसि कृत्वा मवजनधरध्वानगम्भीरया गिरा ‘प्रवेश्यताम्
इन्द्रायुधः’ इति निर्जिगमिषुरादिदेश ।

अथ वचनानन्तरम् एव प्रवेशितम् अद्राक्षीत्
अश्वातिथयम् इन्द्रायुधम् । दृष्ट्वा च कुमारस्य पस्पर्श
विस्मयो हृदयम् । आसीत्तास्य मनसि ‘अतिर्मेजस्वितया
महाप्रागतया च सदैवतेवेयम् अस्याकृतिर्यत्सत्यम्
आरोहणी शङ्काम् इव मे जनयति । न हि मामान्य-
वाजिनाम् ईदृश्यो भवन्त्याकृतयः । दैवतान्यपि हि
मुनिशापवशाच्छूरोरान्तराण्यध्यासत एव । श्रूयते हि
पुरा महात्मानो मुनिजनशापपरिपीतप्रभावा नानाकारा
भूत्वा बभ्रुमुरिभं लोकम् । असंशयम् अर्ननापि महात्मना
केनापि शापभाजा भवितव्यम् । आवेदयतोव मदन्तः-
करणम् अस्य दिव्यताम् ।’ इति विचिन्तयन्नेवारुरुक्षुः

रासनाद् उदतिष्ठत् । मनसा च तं तुरङ्गमम् उपसृत्य
'महात्मन् अर्वन् । योऽसि सोऽसि, नमोऽस्तु ते, सर्वथा
मर्षणोयोऽयम् आरोहणातिक्रमो नः । अपरिगतानि
दैवतान्यपि नोचितपरिभवभाञ्जि भवन्ति' इति
आमन्त्रयाम्बभूव । विदिताभिप्राय इव स इन्द्रायुधो
मुहुर्महुस्ताडयता क्षितितलं दक्षिणखुरेण तम् आरोहणाय
आह्वयन्निव मनोहरम् अकरोत् क्लेशारवम् ।

अथानेन मधुरक्लेशितेन दत्तारोहणाभ्यगुह्य इव
कुमार आरुरोह तम् इन्द्रायुधम्, यथोचितम् अनन्तरं
तुरङ्गमाधिरुढेन चानुगम्यमानो वैशम्पायनेन जय जीवेति
च मधुरवचसा मङ्गलप्रायम् अनवरतम् उच्चैः पठता
वन्दिजनेन स्तूयमानो नगराभिमुखः प्रतस्थे राजपुत्रः ।
ततः क्रमेण राजकुलसमीपम् आगम्य राजद्वारं चासाद्य
तुरङ्गमाद् अवततार चन्द्रापीडः । अवतीर्य च करतलेन
करे वैशम्पायनम् अवलम्ब्य पुरः सविनयं प्रस्थितेन
वस्त्राहकेन निर्दिश्यमानमार्गं राजकुलं विवेश । सम्भ्रमोप-
गतैः कृतप्रणामैश्च प्रतोहारमण्डलैः उपदिश्यमानमार्गं
हंसधवलशयनतले निषस्य पितरं ददर्श । 'आलोकय'
इति प्रतोहारवचनानन्तरम् अतिदूरावनतेन चलित-
चूडामणिना शिरसा कृतप्रणामम् 'एष्टेहि' इति
अभिदधानो दूरादेव प्रसारितभुजयुगलः शयनतलाद्
ईषदुष्कृतमूर्तिः प्रोतिजलापूर्यमाणलोचनः समुद्रत-

पुलककण्ठकः पिता तं विनयावनतं समालिलिङ्ग ।
 आलिङ्गितोन्मुक्तश्च पितुस्वरणपोठसमीपे क्षितितले एव
 निषसाद कुमारः । अनन्तरं निहिते चास्यासने राज्ञा
 सुतनिर्विशेषम् उपगूढो वैशम्पायनो न्यषोदत् । सुहृत्तमम्
 इव स्थित्वा 'गच्छ वत्स, पुत्रवत्सला जननीम् अभिवाद्य
 दर्शनलालसा यथाक्रमं सर्वा मातृदर्शनेन प्रीणय' इति
 विमर्जितः पित्रा, सविनयम् उत्थाय राजपरिजनेन चोप-
 दिश्यमानवर्त्मा कुमारः समाययौ राजान्तःपुरम् ।

तत्र धवलकञ्चुकावच्छन्नकलेवरैर्बहुभिः समन्तात्
 परिहृता शुद्धान्तान्तर्वेशिकैः समुपसृत्य प्रणनाम मातरम् ।
 सा तु तं समभ्रमम् उत्थाप्य सत्यप्याज्ञासम्पादनदक्षे पार्श्व-
 वर्त्तिनि परिजने स्वयम् एव कृतावतरणमङ्गला स्नेहाकुलेन
 हृदयेन अन्तः शुभशतान्यभिध्यायन्तो मूर्धन्युपाघ्राय सुचिरम्
 आश्लिङ्गेव । अनन्तरं च तथैव कृतयथोचितसमुपचारम्
 आश्लिष्टवैशम्पायना स्वयम् उपविश्य विनयाद् अवनितले
 समुपाविशन्तम् आकृष्य बलाद् अनिच्छन्तम् अपि
 चन्द्रापीडम् आरोपितवती स्वीत्सङ्गम् । ससम्भ्रम-
 परिजनोपनीतायाम् आसन्ध्याम् उपविष्टे च वैशम्पायने
 चन्द्रापीडं पुनः पुनरालिङ्ग्य सलाटदेशे वचसि भुज-
 शिखरयोश्च सुहृदुमुहूः करतलेन परामृशन्तो जननी तम्
 अवादीत् महिषी विलासवती—“वत्स, कठिनहृदयस्तो
 जनको येनेयम् आकृतिरीदृशी विभुवनलालनीया

क्लेशम् अतिमहान्तम् इयन्तं कालं सन्निता । कथम्
असि सोढवान् अतिदीर्घाम् इमां गुरुयन्त्रणाम् ?
अहो बालस्यापि सतः कठोरस्येव ते महद्द्वैर्यम् । अहो
विगतशिशुजमक्रोडालाघवम् अर्भकस्यापि ते हृदयम् ।
अहो गुरुजनस्योपरि भक्तिरसाधारणो !' एवम् अभिधाय
सज्जास्मितावनतं कपोले पर्य्युत्सृज्य एनम् । एवं च तत्रापि
नातिचिरम् एव स्थित्वा क्रमेण सर्वान्तःपुराणि दर्शनेन
मन्दयामास । निर्गत्य च राजकुलद्वारावस्थितम्
इन्द्रायुधम् आरुह्य मन्त्रिप्रवरं शुकनासं द्रष्टुम् अयासोत् ।

अथ शुकनासगृहद्वारम् आसाद्य सत्वरप्रधावितैः
प्रतीहारपुरुषैरनिवार्यमाणोऽपि राजपुत्रो आद्याङ्गन एव
तुरङ्गाद् अवततार । द्वारदेशावस्थापिततुरङ्गश्च
वैशम्पायनम् अवलम्ब्य पुरःप्रधावितैः समुत्सारित-
परिजनैः प्रतीहारजनैरुपदिश्यमानमार्गो द्वितीयमिव राज-
कुलं शुकनासभवनं विवेश । प्रविश्य चानेकनरेन्द्रमध्योप-
विष्टम् अपरम् इव पितरम् उपदर्शितविनयो दूरावनतेन
मौलिना शुकनासं ववन्दे । शुकनासश्च तं सह वैशम्पायनेन
प्रेम्णा गाढम् आलिलिङ्ग । आलिङ्गितोन्मुक्तश्च सादरोप-
नीतम् अपह्राय रत्नासनम् अवनाविव समुपाविशत् कुमारः,
तदनु च वैशम्पायनः । समुपविष्टे च राजपुत्रे शुकनास-
वजम् अम्यद् अखिलम् अवनिपालचक्रम् उज्ज्वल-
निजासनम् अभजत भूतलम् । स्थित्वा च तूष्णीं कणम्

इव शुकनासः समुद्रतप्तोतिपुलकैरङ्गैरावेद्यमानहृदय-हर्ष-
प्रकर्षस्तम् अवबोत्—‘तात चन्द्रापोड ! अद्य खलु
देवस्य तारापोडस्य समाप्तविद्यम् उपारुढयौवनम्
आलोक्य भवन्तं सुचिराद् उपजाता भुवनराज्यफलप्राप्तिः ।
अद्य समृद्धाः सर्वा गुरुजनाशिषः । अद्य फलितम्
अनेकजन्मान्तरोपाप्तम् अवदातं कर्म । अद्य प्रसन्नाः
कुलदेवताः । न अपुण्यभाजां भवाद्दृशाः सकलभुवन-
विस्मयहेतवः पुत्रतां प्रतिपद्यन्ते । केटं वयः, क्रेयम्
अमानुषी शक्तिः, क्व चेदम् अशेषविद्याग्रहण सामर्थ्यम् !
अहो धन्याः प्रजा यासां भरत-रामचन्द्रप्रतिमो भवान्
सत्पन्नः पालयिता ! किं खलु कृतम् अवदातं कर्म
वसुन्धरया ययासि भर्ता समासादितः ! सर्वथा कल्प-
कोटीर्महावराह इव द्रंष्टावलयेन वह बाहुना
वसुन्धराभारं सह पिशा’ इत्यभिधाय च स्वयम् आभरण-
वसन-कुसुमाङ्गरागादिभिरभ्यर्च्य विमर्जयाञ्चकार ।

विसर्जितद्योत्याय प्रविश्य अन्तःपुरं दृष्ट्वा वैशम्पायन-
जननीं मनोरमाभिधानां निर्गत्य समारुह्येन्द्रायुधं पित्रा
पूर्वकल्पितं भवनं जगाम कुमारः । गत्वा च श्रीमण्डपा-
वस्थिते शयने सुहृत्तम् उपविश्य सह तेन राजपुत्रलोकेन
चकार अभिषेकादिकम् अशनावसानं दिवसविधिम् ।
अभ्यन्तरे च शयनीयगृह एवाकल्पयत् वामस्थानम्
इन्द्रायुधस्य ।

पत्रलेखा-परिचयः

अथान्येद्यः प्रभात एव कुमारः सर्वान्तिपुराधिकृतम्
 अश्वनीपतेः परमसम्मतम् अनुमार्गागतया च प्रथमे वयसि
 वर्त्तमानया कन्यकयानुगम्यमानं कैलासनामानं
 कञ्चुकिनम् आयातम् अपश्यत् । स च कृतप्रणामः
 समुपसृत्य क्षितितलनिहितदक्षिणकरो विज्ञापयामास,
 'कुमार, महादेवी समाज्ञापयति—इयं खलु कन्यका
 महाराजेन पूर्वं कुलूतराजधानीम् अवजित्य कुलूतेश्वर-
 दुहिता पत्रलेखाभिधाना बालिका सती वन्दोजनेन
 सहानीय अन्तःपुरचारिकामध्यम् उपनीता । सा मया
 विगतमाया राजदुहितेति च समुपजातस्नेहया दुहितृ-
 निर्विशेषम् इयन्तं कालम् उपलानिता संवर्द्धिता च ।
 तदियम् इदानीम् उचिता भवतस्ताम्बूलकरदुवाहिनीति
 कृत्वा मया प्रेषिता । न चास्याम् आयुषता परिजन-
 सामान्यदृष्टिना भवितव्यम् । बालेव लालनीया, स्व-
 चित्तवृत्तिरिव चापलेभ्यो निवारणीया, शिष्येव द्रष्टव्या,
 सुहृदिष्व सर्वविश्वम्भेष्वभ्यन्तरीकरणीया । दीर्घकाल-
 संवर्द्धितस्नेहतया स्वसुतायाम् इव हृदयम् अस्याम्
 अस्ति मे, बलवान् अस्यां पक्षपातः, महाभिजन-
 राजवंशप्रसूता चाहंतीयम् एवंविधानि कर्माणि । नियतं

स्वयम् एव इयम् अतिविनीततया कतिपयैरेव दिवसेः
कुमारम् आराधयिष्यति । केवलम् अतिचिरकालोप-
चिता बलवती मे प्रेमप्रवृत्तिरस्याम् अविदितशोलस्य अस्याः
कुमार इति सन्दिश्यते । सर्वथा तथा कल्याणिना
प्रयतितव्यम्, यथेयम् अतिचिरम् उचिता परिचारिका ते
भवति ।' इत्यभिधाय विरतवचसि कैलासे कृताभिजात-
प्रणामां पत्रलेखाम् अनिमिषलोचनं सुचिरम् आलोक्य
चन्द्रापीडो 'यथाज्ञापयति जननो' इत्येवम् उक्त्वा कश्चकिं
प्रेषयामास ।

पत्रलेखा च ततः प्रभृति दर्शनैरेव समुपजात-
सेवारसा न दिवा न रात्रौ न सुप्तस्य नासीनस्य मोत्थितस्य
न भ्रमतो न राजकुलगतस्य क्वायेव राजसूनोः पार्श्वे
सुमीच । चन्द्रापीडस्यापि तस्यां दर्शनाद् आरभ्य
प्रतिक्षणम् उपवीयमाना महतो प्रीतिर्जाता । प्रति-
दिवसं च अस्याः प्रसादम् अकरोत्, किं बहुना, आत्म-
हृदयाद् अव्यतिरिक्ताम् इव चैनां सर्वविषयभेषु मेने ।

कुमारचन्द्रापौडस्य यौवराज्याभिषेको दिग्विजययानञ्च

कियत्स्वपि दिवसेष्वतीतेषु महाराजः कुमारस्य
चन्द्रापौडस्य यौवराज्याभिषेके मतिम् अकार्षीत् ।
सन्निवृत्ताभिषेकं दर्शनार्थम् उपागतं राजपुत्रं शुकनास
उवाच—‘तात, विदितशास्त्रस्य विनयाचारवतो धीरमते-
र्भवतो नाल्पम् अप्युपदेष्टव्यम् अस्ति । किन्तु लोकात्तरा
लक्ष्मीर्नयनाभिरामं वपुर्नवं वयः प्रकृष्टा शक्तिरिति
महतीयम् अनर्थपरम्परा । एकैकम् अप्येतेषां सर्वो-
विनयानां स्थानं किं पुनस्तेषां समवायः ? लक्ष्मीर्नाम परं
पंसा चेतोविकारकारणम् । हृदयानुप्रवेशिभिर्धूतै-
र्मुखमधुभिरापातरमणीयेषु विषयेषु राजानः प्रवर्त्यन्ते ।
ततः कुमार तथा प्रयतेथा यथा धूर्त्तैर्न वञ्चासे, साधुभिर्न
निन्द्यसे, कामैश्च न प्रवाध्यसे । कामं भवान् प्रकृत्यैव
धीरः, पित्रा च महता प्रयत्नेन समारोपितसंस्कारः,
तथापि भवद्गुणसम्पत्सन्तोष एव मां मुखरीकरोति ।
अयम् एव कालस्तथोपदेशस्य । विरला हि राज्ञाम्
उपदेष्टारः । जनकनिवेशिता राज्यधुरा सम्यग् उदह-
रति ।

ततः पुण्येऽङ्गि स्नातं विधिवत्कृतमङ्गलं पुत्रं भूपतिः
तारापीडो यौवराज्येऽभ्यषिञ्चत् ।

अथान्यस्मिन्नहनि पिता युवराजस्य दिग्विजयाय
यानम् अनुमेने । विधिज्ञेन पुरोधसा कृतप्रस्थानहोमो
विप्रेः कृतस्वस्त्ययनो यत्नरुद्धाश्रया जनन्या कृतप्रस्थानमङ्गलः
शङ्ख-दुन्दुभिनिर्घाषमुखरोक्तदिङ्मुखः मृत-मागध-वन्दिभिः
स्तवं पठद्भिः स्तुतो युवराजश्चन्द्रापीडः पितरौ मन्त्रिवरं च
प्रणम्य निर्जंगम राजभवनात् । वलाङ्कनिवेदितैः
सहस्रेण राजपुत्रैः प्रियवयस्येन वैशम्पायनेन श्वेताश्व-
वर्तिना पद्मलेखया चाश्वतरोनिषमयानुगम्यमान आरुढ
इन्द्रायुधं शिप्राकूले प्रकल्पितं चित्रम् उच्छ्रिततोरणं
निवासम् अध्यास्त । तत उग्रतामयचानतान्
परिपालयन् काञ्चिद् अवशान् उत्खनन्मुखातान् प्रतिरो-
पयन् संरक्षन् शरणागतान् विप्रेभ्यो ग्रामान् ददत्
वर्षत्रितयेन समग्राम् अर्णवावधिं वसुम्भरा वभ्राम ।

तत उत्तरस्थां दिशि हेमजटाग्यानां किरातानां निकेतनं
सुवर्णपुरं जित्वा कैलासपरिसरायां नितान्तरम्यायां
भूमा दिग्विजयश्चान्तः कियतोऽपि वासरान् अयापयत् ।
एकदा तु मृगयां कुर्वन् दृष्ट्वा कितरमिष्टुनम् अदर्शत्
कुमारः । अश्वमुखं तन्मिष्टुनम् आलोक्यादित्सुः
कीतुकेन वाजिनम् इन्द्रायुधम् अचालयत् । अपूर्व-
पुरुषालोकत्रासात् कन्दरं प्रवेष्टुकामो तौ दम्यतो महता

चन्द्रापीडस्य यौवराज्याभिषेको दिग्विजययानस्य ६३

वेगेन गिरिशिखरम् पारुढौ परोक्षौ बभूवतुः । तत
उत्सृज्य तरुहणाकाङ्क्षां समाकृष्य च वल्गां अमस्वेदार्द्र-
विग्रहं श्वसन्तं सुरङ्गम् आलोक्य आत्मानस्य स्वगणभ्रष्टम्
उपलभ्य, मानुषाणाम् अगम्यं तं प्रदेशं विनिर्णयन्
सानुतापम् अचिन्तयत्—‘अहो मेऽस्थानेऽभिनिवेशः ।
बालिशेनेव मया व्यर्थम् आयासित आत्मा । को वा
मेऽर्थः किन्नरमिथुनग्रहणेनाश्रहणेन वा । धावता मया
नेव पन्था लक्षितः । पर्णतृणाकीर्णं वने वाजिनः
पादमुद्राश्च न स्युः । केवलं दक्षिणाम् आशाम् उद्दिश्य
यथा तथा गन्तव्यम्’ इति ।

अतिश्रमेण तृपार्त्तः पानीयम् अन्विष्यन् वनम् ऐक्षत ।
ततश्च वनमध्ये महत् सरः आलोकयामास । ततो हयम्
कृत्वा अपनीतपर्याणं सलिलं पाययित्वा तरुतले संयम्यामि-
लूनानि तृणानि तस्याग्रे न्यलिपत् । स्वयं च कृतस्नानः
पीत्वा पानीयं भुक्त्वा च विसकन्दलोः उत्तरीयोपधानः
शिलातले निषसाद । अथ सरस उत्तरस्निग्धस्तेऽमानुषं
गीतध्वनिं श्रुत्वा । कुतोऽत्र विजने वने गीतम् इत्युद्धत-
विस्मयश्चन्द्रापीड उत्थाय ताम् एव दिशम् अभ्यगात् ।
किञ्चिदन्तरं गत्वा स्फाटिकम् ऐक्षत प्रासादम् । तत्र
रत्नपीठप्रतिष्ठितं देवं चराचरगुरुम् उमाकान्तं त्रयम्बकम्
आलोक्य प्रणनाम । तस्य च दक्षिणतो विहितासना
कलस्वनाम् उत्सङ्गनिहितां वीणां वादयन्तीं नवेऽपि

वयसि प्राप्तवैराग्याभ्यासवासनां धृतपाशुपतव्रतां काञ्चित्
कुलगौरीम् अपश्यत् कन्यकाम् । तां दृष्ट्वा विस्मयाविष्ट-
चेताः कुमारश्चन्द्रापोडः 'केयं कन्यका, न मे संशोतिरस्या
दिव्यतां प्रति' इति चिन्तयन् गीतावसानसमयं प्रतीक्षमाणः
स्तम्भाच्छादितविग्रह आस्त ।

सा च कन्या गीतिं नीत्वा समामिं विनिधाय वक्त्रकां
प्रदक्षिणीकृत्य प्रणम्य च भगवन्तं चन्द्रचूडं चन्द्रापोडम्
अभाषत—

'स्वागतम् अतिथये । कथम् इमां भूमिम् अनुप्राप्तो
महाभागः ? तद् उत्तिष्ठ, आगम्यताम्, अनुभूयताम्
अतिथिसत्कारः' इति । एवम् उक्तस्तु तया सम्भाषण-
मात्रेणैवानुगृहीतम् आत्मानं मन्यमान उत्थाय भक्त्या
कृतप्रणामो 'भगवति, यथाज्ञापयसि' इत्यभिधाय दर्शित-
विनयः शिष्य इव तां व्रजन्तोम् अनुवव्राज । ततः प्रविश्य
गुहां निजां सा कन्या मृगाजिने समुपविश्य दर्भासनासीनं
राजपुत्रम् आगमनकारणादिकं पुनः पप्रच्छ । सोऽपि
यथावृत्तं सर्वम् आचक्षते । विदितवृत्तान्ता बहिर्गत्वा
तरुणाम् अधः क्षणं स्थित्वा स्वयंविशीर्णः फलैरापूर्य्य
भिक्षापात्रं प्रत्यागम्य कुमारं तदुपयोगाय न्ययुङ्क्त ।
कृताहारे च तस्मिन् सापि फलाहारक्रियाम् आचरत् ।
अथ तस्याः प्रथममधुराकृतिं दक्षिण्यं भावशुद्धिं च विलोक्य
कुमारः सविनयम् अवादीत्—भगवति, त्वत्प्रसादकृतेनैव

चन्द्रापीडस्य यौवराज्याभिषेको दिग्विजययानश्च ६५

माणुषतासुलभेन प्रागल्भ्येन मम मनः प्रश्रयापले
नियुज्यते । तद् यदि न रहस्यं न वातिखेदकरम्
इव ततस्त्वदुत्तान्तश्रवणेनाज्ज्ञानम् अनुयाज्यम् इच्छामि ।
अति महत् खलु भवद्दर्शनात् प्रभृति मे कौतुकम् अस्मिन्
विषये । कतरत् मरुताम् ऋषोष्णां गन्धर्वाणां गुह्यकानाम्
अप्सरसां वा कुलम् अनुगृह्येतं भगवत्या जन्मना ? किमर्थं
वास्मिन् कुसुमसुकुमारे नवे वयसि व्रतग्रहणम् ? केदं
वयः, केदं तपः, केयम् आकृतिः, क्व चायम् लावण्याति-
शयः, केयम् इन्द्रियाणाम् उपशान्तिः ? तद् अद्भुतम् इव
मे प्रतिभाति । किं निमित्तं वानेकसिद्धसाध्यसंवाधानि
सुरलोकसुभगान्यपह्नाय दिव्याश्रमपदानि एकाकिनो
वनम् इदम् अमानुषम् अधिवससि ? कस्यार्थं प्रकारो
यत् तैरेव पञ्चभिर्महाभूतैरारब्धम् ईदृशीं धवलतां धत्ते
त्वदीयं शरीरम् ? नेदम् अस्माभिरन्यत्र दृष्टपूर्वम् ।
अपनयतु नः कौतुकम्, आवेदयतु भवतो सर्वम् ।
इत्येवम् अभिहिता सा किमपि हृदि ध्यायन्तो तूष्णीं
मुहूर्त्तमिव स्थित्वा निःश्वस्य स्थूलस्थूलैरन्तर्गतां हृदय-
शुद्धिम् इवादाय निर्गच्छद्भिरिन्द्रियप्रसादम् इव वर्षद्भि-
स्तपोरसनिस्यन्दम् इव स्तवद्भिरलोचनविषयं धवलमानम्
इव द्रवीकृत्य पातयद्भिरच्छाच्छैः अमलकपोलस्थलस्वलितैः
अवशीर्णहारमुक्तामुक्ताफलतरलपातैः अनुवदविन्दुभि-
रश्रुभिरामोलितलोचना निःशब्दं रोदितुम् आरभे ।

तां च प्ररुदितां दृष्ट्वा चन्द्रायौडस्तत्क्षणम् अचिन्तयत्
 —‘अहो ! दुर्निवारता व्यसनोपनिपातानां यद् ईदृशोम्
 अपि दिव्याकृतिम् आत्मसात् कुर्वन्ति । न ह्यल्पोयसा
 शोककातरेणधंविधा महानुभावा आकृतयोऽभिभूयन्ते’
 इति ।

बृहत्-कथा

नागार्जुन-कथा

अभूत् पुरा चिरायुरभिधाने नगरे चिरायुर्नाम भूपतिः
केतनं सर्वसम्पदाम् । बोधिसत्त्वाग्रसम्भवो दयालुर्दान-
श्रोलो विज्ञानवान् नागार्जनो नाम तस्य मन्त्री बभूव,
यः सर्वोपधियुक्तिज्ञः सिद्धरसायनस्तं नृपम् आत्मानम्
च विजरी चिरजोवितौ चाकार्षौत् ।

अथ कदाचित् तस्य मन्त्रिप्रवरस्य नागात्कनस्य सर्वेषु
सन्तुजेषु प्रेष्ठो बालोऽपि पञ्चत्वम् आययो । शोकसन्तप्तोऽसौ
कर्त्तव्यानां मृत्युशान्तये तपोदानप्रभावतो विविधैर्द्रव्यैरमृतं
स्रग्भु उपचकमे । शिष्टस्यैकस्योषधस्य मेलनाय यावद्
उचि ' कालयोगम् प्रत्येक्षत तावत् महेन्द्रेण सर्वे
तन्त्रिकीर्षितम् अनुध्यत । ततो देवेन्द्रः सुरैर्मन्त्रं कृत्वा
देवभिषजौ दस्त्र-नासत्यौ एवम् आदिशत्—'भुवि
नागार्जनं गत्वा मृतम् इदं मद्बचनात्—मन्त्रिणापि
सता कोऽयम् अनयः कर्त्तव्यम् आरब्धो भवता ? किं
त्वं साम्प्रतं प्रजापतिम् अपि जेतुम् उद्यतोऽसि ? ये
मर्त्यास्तेन मृत्युधर्माणो विहितास्त्वम् अमृतं साधयित्वा

तानमरान् कर्त्तुम् इच्छसि ? एवं कृते देव-मानुषयोर्विशेषः
 को भवेत् ? यष्टव्य-याजकाभावाच्च भज्येत जगत्-
 स्थितिः । तस्मात् संहारामृतसाधनम् एतत् । नो चेत्
 कुपिता देवा ध्रुवं दास्यन्ति शापम् । यच्छोकाच्च यत्न
 एष महान् क्रियते भवता स ते सुतः स्वर्गे स्थितो भुङ्क्ते
 महत् सुखम्' इति । एवं सन्दिश्य शक्रोऽश्विनो प्रजिघास ।
 समागत्य च तो नागार्जुनात् पूजां लब्ध्वा तस्मै देवराज-
 सन्देशम् ऊचतुः ।

ततो नागार्जुनो विषम्नोऽचिन्तयत्—'न करोमि चेत्
 देवराजशासनम् आसतां तावदेवा इमावश्विनावेव किं मे
 न प्रयच्छतो दारुणम् अभिशापम् ? तद् आस्ताम् एषा-
 मृतसिद्धिः, मम पुत्रश्च गतोऽशोच्यां गतिं सुकृतेरात्मनः ।'
 एवम् आलोच्य स्थिरमतिरसो नागार्जुनोऽब्रूत तो दस्रो
 'एषोऽहं संहारामि त्रिलोकीपतेरादेशाद् सदोयाम् अमृत-
 क्रियाम् । युवां नागमिष्यते चेत् तर्हि पञ्चाहेनामृते सिद्धे
 युधिवो मयाजरामरा कृताभविष्यत्' इति । इत्यज्ज्ञा
 तयोः समक्षम् एव धरण्यां सिद्धप्राप्तम् अमृतं निचखान
 च नागार्जुनः । तत आष्टुच्छ तम् दस्रो गत्वा च शक्रम्
 आचख्यतुः कार्यं तस्मै ।

अथ राज्ञा चिरायुः पुत्रं जीवहरं नाम यौवराज्येऽ-
 भ्यषिष्यत् । अभिषिक्तं तं प्रणामार्थम् उपागतं सुतम्
 आलोक्य माता धनपराभिधाना प्रोवाच—'आयुष्यन्-

किं मृषा वृण्वसि प्राप्य यौवराज्यम् । बहवस्ते भ्रातरः
तादृशं प्राप्य यौवराज्यं मृताः, न च केनपि प्राप्तं राज्यम् ।
दत्तं रसायनं ते पित्रे नागार्जुनेन येनाधुनासौ अष्टौ शतं च
वर्षाणि समतीत्यापि जीवति ते पिता । कियन्त्वन्यानि
वर्षाणि जीविष्यन्तीति को जानाति ? तत् यदि राज्येन तेऽर्घ्य-
स्तर्हि कुरुष्वेवम् उपायम्—मन्त्रो नागार्जुनो विहितार्किक
आहारकाले प्रत्यहम् इमाम् उद्धोषणां करोति—कोऽर्थो
किं प्रार्थयते इति । “स्वशिरो मे प्रवृत्ते”ति तं गत्वा
तत्काले ब्रूहि । मत्प्रवावि ह्यिममूर्ध्नि मृते तस्मिन् तव
पितापि तच्छोकात् पशुत्वं यायात् वनं वा समान्रयेत् ।
ततस्त्वं प्राप्स्यसि राज्यम्, नास्त्वन्योपायान्तरम् इति ।

मातुर्ध्वचनात् कुमारः परिरुभेजिनवेलायां नागार्जुनस्य
गृहमागत्य कः किं याचत इति वदन्तं मन्त्रिणं मूर्धानम्
अयाचत । ‘वत्स, आश्चर्यमेतत्, किं करिष्यसि त्वं
मच्छिरमा, कोपयुज्यते मांसास्थिकेशसङ्घ एषः ? तथापि
यद्यनेन तवार्थस्तर्हि हित्वा शिरो गृहाण’ इत्युक्त्वा मन्त्रिवरः
तस्मै शिरोधराम् उपानयत् । रसायनदृढायां च तस्यां
शिरोधरायां चिरं प्रहरतो राजपुत्रस्य बहवः खण्डशः
कृताः खड्गाः । एतद् बुद्ध्वा चिरायुर्नपतिरागत्य शिरो-
दानाद् नागार्जुनं यदा न्यवारयत् तदा स महात्मा अब्रवीत्
—‘जातिस्मरोऽहं भूपाल, नवाधिकां नवतिं जन्मानि दत्तं
मया स्वशिरः । शिरोदानायेदं मे शततमं जन्म, तत्

मास्य वोचः किञ्चित् । न कोऽप्यर्थो मत्तो विमुखो याति,
तदिदानीं त्वत्पुत्राय ददामि स्वधिरः । त्वन्मुखा-
वसोकनायैव विलम्ब एव कृतो मया' इति । एवम्
उक्त्वा नृपतिम् आश्लिष्य कोषतश्चूणमादाय तेन राजपुत्रस्य
कृपाणं व्यलिपत् । ततः कृपाणप्रहारेण राजकुमारः
चिच्छेद भागार्जनस्य मस्तकम् ।

प्राणत्यागोन्मुखे नृपे गगनाद् सदचरत् वाग्
अशरीरिणो—'राजन्, अकार्यं मा कथाः, एव ते सखा
भागार्जनोऽशोच्यः संवृत्तो यतोऽयम् अपुनर्जन्मा बुद्धसमां
गतिं प्राप्ता' इति । एतच्छ्रुत्वा स नृपो विरम्य मरण-
व्यवसायात् शुचा त्यक्त्वा राज्यम् आश्रित्याय वनम्, तत्पुत्रो
जीवहरो राज्यम् अधिपतौ ।

उपमितिभवप्रपञ्चा कथा

नन्दिवर्द्धनस्य यौवनप्राप्तिर्मित्रलाभश्च^१

इतश्च निःशेषितं मया कलाग्रहणम्, ततो गणितं
प्रशस्तदिनम्, आनीतोऽहं कलाशालायास्तातेनात्म-
समीपम् । पूजितः कलाचार्यः, दत्तानि महादानानि,
कारितो महोत्सवः । अभिनन्दितोऽहं तातेनाम्बाभिः
शेषलोकैश्च, वितीर्णो मे पृथगावासकः; यथासुख-
मास्तामेव इति कृत्वा तातेन नियुक्तः परिजनः,
समुपहृतानि मे भोगोपभोगोपकरणानि, स्थितोऽहं
सुरकुमारवत्प्रसन्नमानः^२ ।

ततस्त्रिभुवनविलोभनीयोऽमृततरस इव सागरस्य,
सकललोकनयनानन्दजननस्यन्दोदय इव प्रदोषस्य, बहु-
रागविकारभङ्गुरः सुरचापकलाप इव जलधरसमयस्य,

^१ तृतीयप्रस्थाने, १४१-४२ पृष्ठानि । (Petersen's edition)

^२ 'प्रसन्नमानः' विलसन्मनोऽन्वयः । "ताच्छीघ्रवचनशक्तिवु-
चानम्" इति चानम् ।

मकरध्वजायुधभूतः कुसुमप्रसव इव कल्पपादपस्य,
अभिव्यन्यमानरागरमणीयः सूर्यादय इव कमलवनस्य,
विविधलास्यविलासयोग्यः कक्षाप इव शिखण्डिनः
प्रादुर्भूतो मे यौवनारम्भः ।

इतश्च स्वभवनाग्निसन्ध्यं व्रजामि स्नाहं राजकुले
गुरुणां पादवन्दकः, ततोऽन्यदागतः प्रभाते, कृतं तातस्या-
स्वादोनाश्च पादपतनम्, अभिनन्दितस्तैराशीर्वादेन,
स्थितस्तत्समीपे कियत्समपि क्षणम् । समागतः स्वभवने,
निविष्टो विष्टरे, यावदकाण्ड एवोत्तमितो राजकुले बहलः
कनककलः; ततः किमेतदित्यनक्षिततविमिस्रतया जातो
मे सन्ध्रमः । प्रस्थितस्तदभिमुखम्, यावत्पूर्णमागच्छन्ना-
लोकितो मया धवलाभिधानः भवतो वक्षाधिकृतः; प्राप्ते
मदन्तिकम्, प्रणतोऽहमनेन, चाह चासौ—

‘कुमार, देवः समादिशति, “यदुत्ततो निर्गतमात्रस्य
ते प्रविष्टो मत्समीपे दूतः, निवेदितं च तेन यथा
कुशावर्त्तपुरात् कनकचूडराजसूनुः कनकशेखरो माम्
राजकुमारो जनकापमानाभिमानात् भवत्समीपमागतो
गव्यूतिमात्रवर्त्तिनि मलयनन्दने कानने तिष्ठति;
एतदाकर्ण्य देवः प्रमाथम्” इति । ततोऽहं स्वगृहागततया
प्रत्यासन्नवन्धुतया महापुरुषतया च प्रत्युद्गमनमर्हति
कनकशेखरः कुमार इत्यास्थानस्थायिभ्यो राजहन्देभ्यः
प्रख्याप्य, एष समुच्चलितः स्वयं तदभिमुखम्; कुमारेणापि

नन्दिवर्द्धनस्य यौवनप्राप्तिर्मित्रलाभश्च

७३

शीघ्रमागन्तव्यमित्यहं प्रहितो युष्मदाङ्गानाय, तत्सर्गं
प्रस्थातुमर्हति कुमारः ।'

ततो 'यदाप्रापयति तातः' इति ब्रुवाणश्चलितोऽहं
सपरिकरः, मिलितस्तातश्ले, पृष्टो मया धवलः, 'कथमेष
कनकशेखरोऽस्माकं बन्धुः ?' इति । धवलेनाभिहितम्,
'यतो नन्दायाः कनकचूडः सहोदरो भवति, तेन ते
मातुलसूनुरेव भ्राता' इति । प्राप्तास्तत्समीपम्; कृतं
कनकशेखरेण तातस्य पादपतनम्, समालिङ्गितस्तातेन
मया च । कृतोचिता प्रतिपत्तिः, प्रवेशितो नगरे
महानन्दविमर्देन ।

अभिहितश्च तातेनाम्बया च कनकशेखरः, यथा—
'कुमार, सुन्दरमनुष्ठितम्, यदाकीयवदनकमलदर्शनेन
जनितोऽस्माकं मनोरथानामप्यगम्यो महाखिप्तानन्दः;
तदेतदपि कुमारस्य पैटकमेव राज्यम्, तस्माच्चात्र कुमारेण
तिष्ठता विकल्पो विधेयः' इति ।

अभिनन्दिनं तातास्वावचनं कनकशेखरेण; समपित-
स्तातेन मदीयभवनाभ्यर्णवर्त्ती कनकशेखरस्य महाप्राप्तादः ।
स्थितस्तत्रासी; जातोऽस्य मया सह खेदभावः, समुत्पन्नो
विश्रम्भः ।

दशकुमारचरितम्

कुमारोत्पत्तिः

[पूर्वपौठिका—प्रथम उच्छ्वासः]

अस्ति समस्तनगरोनिकषायमाणा मगधदेशशेखरो-
भूता^१ पुण्यपुरी नाम नगरी । तत्र रचितदिगन्तराल-
पूर्या कीर्त्याभितः सुरभितः विरचितारातिसन्तापेन
प्रतापेन सतततुलितवियन्मध्यहंसो राजहंसो नाम हृद्य-
निरवक्षरूपो भूपो बभूव । तस्य वसुमती नाम सुमति-
र्ललावती कुलशेखरमणो रमणो बभूव ।

तस्य राज्ञः परमविधेया धर्मपाल-पद्मोद्भव-सितवर्ण-
नामधेयाः कुलामात्यास्त्रयोऽभूवन् । तेषां सितवर्णः
सुमति-सत्यवर्णो, धर्मपालस्य सुमन्त्र-सुमित्र-कामपालाः,
पद्मोद्भवस्य सुश्रुत-रत्नोद्भवाविति तनयाः समभूवन् । तेषु
धर्मशीलः सत्यवर्णः संसारासारतां बुद्ध्वा तीर्थयात्राभिलाषी

देशान्तरमगमत् ; दुर्विनीतः कामपालो जनकायजन्मनोः
शासनमतिक्रम्य भुवं बभ्राम ; रत्नोद्भवोऽपि वाणिज्य-
निपुणतया पारावारतरणमकरोत् ; इतरे मन्त्रिसूनुवः
पुरन्दरपुरातिथिषु पितृषु यथापूर्वमन्वतिष्ठन् ।

ततः कदाचिन्मगधनायको मालवेश्वरं प्रत्यय-
संग्रामघस्मरं समुत्कट-मानसारं मानसारं प्रति चतुरङ्ग-
बलेन संयुतः संग्रामाभिस्त्रायेण रोषेण महताविष्टो
निर्ययी । मालवनाथोऽप्यनेकानेकपयूथसनाथो विश्वहः
सविश्व इव सायहोऽभिमुखोभूय भूयो निर्जगाम ।
तयोरथ रथतुरगखुरक्षुम्भलोणीममुद्भूते करिघटाकटस्त्रव'-
न्मदधाराधीतमूले वियत्तलव्याकुले धूलिपटले शस्त्राशस्त्रि'
हस्ताहस्ति परस्परभिहतसैन्यं जग्यमजनि । तत्र
मगधराजः प्रक्षीणसकलसैन्यमण्डलं मालवराजं जीव-
याहमभिगृह्य' कृपामृतया पुनरपि स्वराज्ये प्रतिष्ठा-
पयामास ।

१ "करिणां घटानां घटा" इति कीदृशं घटाशब्देनैव गतार्थत्वे पुनः
करिशब्दोपादानं करिकल्पभाट्टिवद् बोध्यम् ।

२ शस्त्रैः शस्त्रैश्च प्रहस्येदं युद्धं' महत्तमिति 'शस्त्राशस्त्रि', इत्ये. इत्येव
प्रहस्येदं युद्धं' महत्तमिति 'हस्ताहस्ति' ; 'तव तेनेदम्' इति बहुव्रीहिः . 'इत्
कर्माव्यतिहारे' इति समासान्त इच्, 'अन्वेषामपि हृष्यते' इति दीर्घः ।

३ जीवयाहम्—जीवन्ममेव गृहीत्वा ; 'समूलाकृतजीवेषु हन्तव्यः'
इति शमुस्, 'कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः' इत्यनुप्रयोगः ।

ततः स रत्नाकरमेखलामिलाम्^१ धनन्यशासनां
शासदनपत्यतया सकललोकैककारणं मारायणं निरन्तर-
मर्चयामास । अथ कदाचित् तदग्रमहिषी 'देवप्रसादेन
कल्पवल्लीफलमाप्नुहि' इति प्रभातसमये सुखस्वप्नव-
सो कितवती । सा तदा दधितमनोरथपुष्पभूतं गर्भमधत्त ।
राजापि सम्पन्नकृताखण्डलः सुहृत्पुष्पमण्डलं समाह्वय
निजसम्पन्नमनोरथानुरूपं देव्याः सीमन्तोत्सवं^२ व्यधत्त ।

एकदा सुहृन्मित्रपुरोहितैः सभायां सिंहासनासीनो
गुणैरहीनो राजहंसो ललाटतट-व्यस्ताञ्जलिना द्वार-
पालेन व्यञ्जापि, 'देव, देवसन्दर्शन-लालसमामसः कोऽपि
यतिर्द्वारदेशमध्यास्ते' इति । तदनुज्ञातेन तेन स संयमी
नृपसमीपमानायि । आयान्तं तं विलोक्य, सम्यग्-
ज्ञाततदीयगूढचारभावो निखिलमनुचरनिकरं विसृज्य,
मन्त्रिजनसमेतः प्रणतमेनं समन्दहासमभाषत, 'ननु
तापस, देशं सापदेशं^३ भ्रमन् भवाम्हाव तव भवदभिज्ञातं
कथयतु' इति ।

^१ 'रत्नाकरः' सागरः 'मेखला' क'टम्ब यस्याशाम्, शलाम् — पृथिवीम् ।

^२ सीमन्तोन्नयनसंज्ञः, संस्कारक्षदानुष्ठापकसुत्सवम् । तथा आश्वलायनः
— 'चतुर्थे गर्भमासे सामन्तोन्नयनम्' इति ।

^३ सापदेशम् — सत्याजम् । तापसादिवेषे; सर्वेण लभ्यमेषः सन् गूढचरः
परराष्ट्रगूढहत्तानान् विदित्वा स्वामिने निवेदयति ।

तेनाभाषि भूभ्रमणबलिना प्राञ्जलिना, 'देव, शिरसि
देवस्याज्ञामादायेन निर्दोषं वेधं स्वीकृत्य मालवेन्द्रनगरं
प्रविश्य तत्र तत्र गूढतरं वर्त्तमानस्तस्य राज्ञः समस्त-
मुदन्त^१जातं विदित्वा प्रत्यागमम् । मानो मानसारः
स्वसेनिकायुष्मत्ताराये^२ सम्पराये^३ भवतः पराजयमनुभूय
बेलत्त्यलत्त्यद्दयो^४ वीतदयो महाकान्तनिवासिनमनश्चरं^५
महेश्वरं समाराध्य तपःप्रभावसन्तुष्टादस्माद् एकवीरा-
रातिघ्नीं भयदां गदां लब्ध्वात्मानमप्रतिभटं मन्यमानो
महाभिमानो भवन्तमभियोक्तुमुद्युङ्क्ते । ततः परं देव
एव प्रमाणम्^६ इति ।

तदालोच्य निश्चिततत्कृत्यैरमात्यै राजा विज्ञापितो-
ऽभूत्, 'देव, देवसहायेन योऽुमरातिरायाति, तस्माद-
स्माकं युद्धं साम्प्रतमसाम्प्रतम्^७ ; सहसा दुर्गमं त्रयः कार्यः^८
इति । तैर्बहुधा विज्ञापितोऽप्यखर्व्वेण गर्व्वेण विराज-
मानो राजा तद्वाक्यमकृत्यमित्यनादृत्य प्रतियोहुमना

^१ उदन्तः—वार्ता । "वार्तां महति हंतात् उदन्तः स्वान्" इत्यमरः ।

^२ 'स्वसेनिकाः' निजमटालेषां सायुष्मता जीवितमर्यादा तस्याः
'सम्परायो' विघ्नभूतस्तथिन् । ^३ सम्पराये—युद्धे ।

^४ 'बेलत्त्येष' द्वेभ्यो 'लत्त्यम्' आक्रान्तं 'द्दय' यस्य सः, विवादा-
भिभूतचित्त इत्यर्थः ।

^५ गामरहितम् ।

^६ किं कथं व्यतानिर्णयता ।

^७ साम्प्रतम्—अधुना ; असाध्यतम्—अयुक्तम् ।

बभूव । श्रितिकण्ठ'-दत्तशक्तिसारो मानसारो योऽहुमनसा-
मथोभूय सामग्रीसमेतोऽक्लेशं मगधदेशं प्रविवेश ।

तदा तदाकण्यं मन्त्रिणी भूमहेन्द्रं मगधेन्द्रं कथञ्चि-
दनुनीय, रिपुभिरसाध्ये विभ्याटवोमध्येऽवरोधान् मूलबल-
रक्षितान् निवेशयामासुः ; राजहंसस्तु प्रशस्तवोतदेन्यसैन्य-
समेतस्तोव्रगत्या निर्गत्याधिकरणं द्विषं करोध । परस्पर-
बद्धवेरयोरेतयोः शूरयोस्तदा तदालोकनकुतूहलागतगगन-
चरास्वर्गकारणे रणे वर्त्तमाने जयाकाङ्क्षी मालवदेशरक्षी
समरतुलितामरेश्वरस्य मगधेश्वरस्य तस्योपरि पुराराति-
दत्तां गदां प्राहिणोत् । निशितशरनिकरश्चकलीकृतापि
सा पशुपतिशासनस्यावभ्यतया सूतं निहत्य, रथस्थं राजानं
मूर्च्छितमकार्षीत् । ततो वोतप्रग्रहा अक्षतविग्रहा
वाहा रथमाद्राय, दंढगत्यान्तःपुरशरण्यं महारण्यं
प्राविशन् । मालवनाथा जयलक्ष्मीसनाथो मगधराज्यं
प्राण्यं समाक्रम्य पुष्पपुरमध्यतिष्ठत् ।

तत्र हेतिततिहतिश्रान्ता अमात्या दैवगत्यानुत्क्रान्त-
जीविता निशान्तवातलब्धसंज्ञाः कथञ्चिदाश्वस्य, राजानं
समन्तादन्वोद्द्यानवलोकितवन्तो दैन्यवन्तो देवीमवापुः ।
वसुमन्तो तु तेभ्यो निखिलसैन्यघतिं राज्ञोऽदृश्यत्वं

१ 'श्रितिकण्ठः' 'कण्ठा' यस्य सः ; 'श्रितिकण्ठः' द्विवक्त्रेण 'दत्ता' या
'शक्तिः' प्रहरणविशेषः, स एव 'सारः' यस्य यस्य सः ।

चाकर्ण्यहिम्ना श्लोकसागरमग्ना रमणानुगमने मतिं
अधत्त । 'कल्याणि, भूरमन्मरणमनिश्चितम् ; किं च
दैवशक्त्यतो मयितोऽतारातिः सार्वभौमोऽभिरामो भविता
सुकुमारः कुमारस्त्वदुदरे कसति, तस्मादद्य तव
मरणमनुचितम्' इति भूषितभाषितैरमात्यपुरोहितैरनु-
नीयमानया तया चणं चण्होनया तूष्णोमस्थायि ।

अथार्द्धरात्रे निद्रानिलोदनेत्रे परिजने विजने श्लोक-
पारावारमपारमुत्तर्त्तमशक्तवतो सेनानिवेशदेशं निःशब्द-
लेशं शनैरतिक्रम्य, यस्मिन् रथस्य संसक्ततया तदानयन-
पलायनपरित्याक्ता गन्तुमक्षमाः क्षमापतिरय्याः पथ्या-
कुलाः पूर्वमतिष्ठन्, तस्य निकटवटतरोः शाखायां
क्षिपिदुत्तरीयार्द्धेन बन्धनं सृतिसाधनं विरचय्य मर्त्त-
कामाभिरामा^१ वाङ्माधुरोविरसोक्त-कलकण्ठा साशु-
कण्ठा व्यलपत्, 'लावण्योपमितपुष्पसायक भूनायक,
भवानेव भाविन्यपि जन्मनि वल्लभो भवतु' इति ।

तदाकर्ण्य मोहारकरनिकरसम्पर्क-लब्धावबोधो
भामधोऽगाधरुधिरतरणनष्टचेष्टो देवोवाक्यमेव निश्चिन्वान-
स्तन्वानः प्रियवचनानि शनैस्तामाह्वयत् । सा, ससम्भ्रम-
मागत्य, अमन्दहृदयानन्दसंफुल्लवदनारविन्दा तमुपोषिता-
भ्यामिवानिमिषिताभ्यां लोचनाभ्यां पिबन्तो, विकस्वरेण

^१ मर्त्तुं कामो यस्याः सा, "तु काममगसीरपि" इत्यनुस्वारलोपः ।

स्वरेण पुरोहितामात्यजनमुच्चैराह्वय तेभ्यस्तमदर्शयत् ।
 राजा निटिलतटबुम्बितनिजचरणाम्बुजैः^१ प्रशंसितदैव-
 माहात्म्यैरभाणि, 'देव, रण्यचयः^२ सारथ्यपगमे रथं
 रभसादरस्थमनयत्' इति । 'तत्र निहतसैनिकग्रामे
 संधामे मालवपतिनाराधितपुरारातिना प्रहितया गदया
 दयाहीनेन ताडितो मूर्च्छामागत्यात्र वने निशान्त-
 पवनेन बोधितोऽभवम्' इति महीपतिरकथयत् ।

ततो विरचितमहेन मन्त्रिनिबन्धेन विरचितदैवानु-
 कूल्येन कालेन शिविरमानीयापनीताशेषशस्थो विकसित-
 निजाननारविन्दो राजा सहसा विरोपितव्रणोऽकारि ।
 विरोधिदैवधिककृतपुरुषकारो दैन्यव्याप्ताकारो भगधाधि-
 पतिरधिकाधिरमात्यसम्पत्त्या मृदुभाषितया तथा वसुमत्या
 समबोधि, 'देव, सकलस्य भूपालकुलस्य मध्ये तेजोवरिष्ठो
 गरिष्ठो भवानद्य विन्ध्यवनमध्यं निवसतीति जल-
 बुद्धदसमाना विराजमाना सम्पत् तडिल्लतेव सहसैवोदेति,
 नश्यति च ; तन्निष्ठिलं देवायन्तमेवावधार्यं कार्यम् ।
 किं च, पुरा हरिश्चन्द्ररामचन्द्रमुख्या असंख्या महीन्द्रा
 ऐश्वर्योपमितमहेन्द्रा दैवतम्वं दुःखम्वं सम्यगनुभूय,

^१ 'निटिलतटेन' भाष्यकारेण 'बुम्बितं' स्पृष्टं 'निजचरणाम्बुजैः' यैः तैः ।
 "याधिनेलाटमस्तिक निटिलं भाष्यकर्तृकम् ।" इति पञ्चतत्त्वप्रकाशः ।

^२ रण्यचयः—चयसमुदायः ।

पश्चादनेककालं निजराज्यमकुर्वन् ; तद्देव भवान्
भविष्यति, कञ्चन कालं विरचितदेवसमाधिर्गताधिस्तिष्ठतु'
तावत्' इति ।

ततः सकलसैन्यसमन्वितो राजहंसस्तपोविभ्राजमानं
वामदेवनामानं तपोधनं निजाभिलाषावासिसाधनं जगाम ।
तं प्रणम्य तेन कृतातिथ्यस्तस्मै कथितकथ्यस्तदाश्रमे
दूरोक्तश्रमे कञ्चन कालमुपित्वा निजराज्याभिन्नापी
मितभाषो सोमकुन्नावतंसो राजहंसो मुनिमभाषत,
'भगवन्, मामसारः प्रवलेन दैवबलेन मां निर्जित्य
मङ्गोक्त्यं' राज्यमनुभवति, तद्ददहमप्युद्यं तपो विरचय्य
तमरातिमुन्मूलयिष्यामि लोकशरण्येन भवत्कारुण्ये-
नेति नियमवन्तं भवन्तं प्राप्रवम्' इति ।

ततस्त्रिकालञ्चस्तपोधनो राजानमबोचत्, 'सखे,
शरीरकार्श्यकारिणा तपसालम् ; वसुमतीगर्भस्थः

१ 'विरचितः' अनुष्ठितः 'देवसमाधिः' देवाराधनादिनियमा येन सः ;
देवानुकूल्यलाभाय देवाराधनादिप्रतपरायणः सन् । "समाधिर्नियमे ध्याने"
इति विश्वः । गताधिः--ततः आधिर्नमोऽप्येष यस्य सः । "गुं आधिर्मानसी
व्यथा" इत्यमरः ।

२ अयमेव पाठो बहुसम्मतः सारसिद्धस्य । पूर्व्यपीठिकाकारिण
ब्रह्मलक्ष्मणसहितया बहुत्रैव तूलीतृतेषां समुत्पत्तिः व्याकरणानुशासनम् ।
अत्र भोग्यमित्येवोचितम् ।

सकलरिपुकुलमर्दनो राजनन्दनो नूनं सम्भविष्यति,
कच्चन कालं तूष्णीमास्व ।' गगनधारिण्यापि वाण्या
'सत्यमेतत्' इति तदैवावोचि । राजापि मुनिवाक्यमङ्गी-
कृत्यातिष्ठत् ।

ततः सम्पूर्णगर्भदिवसा वसुमती सुसुहृत्ते सकल-
लक्षणलक्षितं सुतमसूत । ब्रह्मवर्चसेन' तुलितवेधसं
पुरोधसं पुरस्कृत्य कृत्यविश्वहीपतिः कुमारं जात-
मंस्कारेण' बालालङ्कारेण च विराजमानं राज-
वाहननामानं व्यधत् । तस्मिन्नेव काले सुमति-सुमन्त्र-
सुमित्र-सुश्रुतानां मन्त्रिणां प्रमति-मित्रगुप्त-मन्त्रगुप्त-
विश्रुताख्याः भट्टदभिख्याः' सूनवो नवोद्यदिन्दुरुचस्विरायुवः
समजायन्त । राजवाहनो मन्त्रिपुत्रैराक्रमितैः सह
बालकेलौ रनुभवमवर्तत ।

अथ कदाचिदेकेन तापसेन रसेन राजलक्षणविराजितं
कच्चिन् नयनानन्दकरं कुमारं राज्ञे समर्प्यावोचि,

१ ब्रह्मवाच्यैः तेजः 'ब्रह्मवर्चसम्', 'तपःस्वाध्यायजं यच्च तेजसाद् ब्रह्म-
वर्चसम् ।' "ब्रह्मवर्चसिभ्यां वर्चसः" इत्यच् ।

२ जातकर्मास्थौष्ट संस्कारेण । तदा च अनुः—

"माह्नाभिवर्धनात् पुंसां जातकर्म विधीयते ।

मन्त्रवत् प्राश्नन्यास्य हिरण्यमधुसर्पिचाम् ॥"

३ अत्रापि भट्टाभिख्या इत्येवोचितम्, "आन्मदतः समानाधिकरच-
जातीययोः" इति सूत्रस्य आगदकत्वान् ।

‘भूवक्त्रम्, कुशसमिदानयनाय वनं गतेन मया काचिद-
शरण्या व्यक्तकार्पण्याशु सुचन्ती धनिता विलोकिता ।
“निर्जने वने किं निमित्तं कथ्यते त्वया” इति पृष्टा सा
करसरोरुहैरशु प्रमृश्य सगद्गदं मामवोचत्, “सुने,
लावण्यजितपुष्पसायके मिथिलानायके कीर्त्तिव्याप्तसुधर्म्माणि’
निजसुहृदो मगधराजस्य सोमन्तिनी-सोमन्तमहोक्त्वाय
पुत्रदारसमन्विते पुष्पपुरमुपेत्य कश्चन कालमधिवसति,
समाराधितगिरीशो मातृवाधोशो मगधराजं योद्धुमभ्यगात् ।
तत्र प्रख्यातयोरेतयोरसंख्ये संख्ये वर्त्तमाने सुहृत्साहायकं
कुर्वाणो विदेहेश्वरः प्रहारवर्म्मा जयवता रिपुणाभिगृह्य
कारुण्येन पुण्येन विमृष्टो हतावशेषेण शून्येन सैन्येन
सह स्वपुरगमनमकरोत् । ततो वनमार्गेण दुर्गेण
गच्छन्नधिकबलेन शबरबलेन रभसादभिहन्यमानो मूल-
बलाभिरक्षितावरोधो’ महानिरोधः स पलायिष्ट ।

“तदीयार्भकयोर्यमयोर्धात्रीभावेन परिकल्पिताहं मद-
दुहिता च तीव्रगतिं भूपतिमनुगन्तुमधमे अभूव ।
तत्र विवृतवदनः कोऽपि रूपी कोप इव व्याघ्रः शीघ्रं

१ ‘कोर्प्वा व्याप्तः’ ‘सुधर्मा’ देवसभा येन तस्मिन्, ‘सुधर्म’ इत्य-
‘धर्मादनिच् केषलात्’ इत्यनञ् ।

२ ‘मूलबलं’ परम्परागतसैन्यम्, तेन ‘अभिरक्षितः’ ‘अवरोधः’ ग्रहणः
(अन्तःपुरपरिजनवर्ग इति यावत्) यस्य सः ।

भामाघ्रातुमागतवान् । भीताहमुदय्यावृषि^१ सुखलन्तो
 पर्यपतम् ; मदीयपाणिभ्रष्टो बालकः कस्यापि कपिला-
 शवस्य^२ क्रोडमभ्यलोयत । तच्छुवाकर्षिणोऽमर्षिणो
 व्याघ्रस्य प्राणान् बाणो बाणासनयन्त्रमुक्तोऽपाहरत् ;
 विलोलालको बालकोऽपि श्वरैरादाय कुत्रचिदुपानीयत ।
 कुमारमपरमुदहन्ती मददुहिता कुत्र गता न जानी ।
 माहं मोहं गता केनापि कृपालुना हृषिपालेन^३
 खकुटोरभावैश्य विरोपितव्रणाभवम् । ततः स्वस्योभूय
 भूयः स्माभर्त्तरन्तिकमुपतिष्ठासु^४ रसहायतया दुहितु-
 रनभिज्ञाततया च व्याकुलीभवामि ।” इत्यभिदधाना
 “एकाकिन्यपि स्वामिनं गमिष्यामि” इति सा तदैव
 निरगात् ।

‘अहमपि भवन्मित्रस्य विदेहनाथस्य विपश्चिन्मित्रं

^१ उदयशार्ङ्ग—उन्नतानि अस्याणि यस्य, तादृशो यो यावा पादाब्जः
 सञ्चिन् ।

^२ कपिलाशवस्य—वृत्तस्य गोविशेषस्य, “कपिला रेणुकायां च त्रिशपा
 गोविशेषयोः” इति मेदिनी ।

^३ हृषिपालेन—मित्रपालकेन, “हृषिस्तु यादवै मेरे हृषिः पाण्डवस्ययोः”
 इति विश्वः ।

^४ उपतिष्ठासुः—उपस्थानुमिच्छुः ।

विषादमनुभवंस्तदन्वयाद्भरं । कुमारमन्विष्यंस्तत्रैकं
चण्डिकामन्दिरं सुन्दरं प्रागाम् । तत्रैवंविधविजयसिद्धये
कुमारं देवतोपहारं करिष्यन्तः किराताः, “महोरुहशाखाव-
लम्बितमेनमसिनतया वा, सैकततले खनननिक्षिप्तचरणं
लक्ष्योक्त्य श्रितशरनिकरेण वा, अनेकचरणैः पलायमानं
कुकुरबालकैर्वा दंशयित्वा संहनिष्यामः” इति भाषमाणा
मया समभ्यभाष्यन्त, “ननु किरातोत्तमाः, घोरप्रचारे
कान्तारे खलितपथः स्थविरभूसुरोऽहं मम पुत्रकं क्वचि-
च्छायायां निक्षिप्य मार्गान्वेषणाय किञ्चिदन्तरमगच्छम् ।
स कुत्र गतः ? केन वा गृहीतः ? परीक्ष्यापि न
वीक्ष्यते ; तस्मैखावलोकनेन विनानेकान्यहान्यतीतानि ।
किं करोमि ? क यामि ? भवद्भिर्न किमदर्शि ?” इति ।
“द्विजोत्तम, कश्चिदत्र तिष्ठति ; किमेष तव नन्दनः
सत्यमेव ? तदेनं गृह्णाण” इत्युक्त्वा दैवानुकूत्येन मह्यं तं ते
व्यतरन् । तेभ्यो दत्ताशोरहं बालकमङ्गीकृत्य शिशिरो-
दकादिनोपचारेणाश्वास्य निःशङ्कं भवदहं समानीत-
वानस्मि । एनमायुष्यन्तं पितृरूपो भवानभिरक्षतात् इति ।

राजा सुहृदापन्नमित्तं शोकं तवन्दमवदनविलोकन-
सुखेन किञ्चिदधरीकृत्य तमुपहारवर्म्मानाम्नाह्वय राजवाहन-
मिव पुषीष ।

१ तदन्वयाद्भरम्—‘तस्य’ ‘अन्वया’ २ अ तस्य ‘अद्भरः’ प्ररीतः तम् ;
तस्य ‘शरानिदान’मित्यर्थः ।

जनपतिरेकस्मिन् पुण्यदिवसे तोर्यस्नानाय पङ्कण-
निकटमार्गेण' गच्छन्ववल्या कयाचिदुपलालितमनुपम-
शरीरं कुमारं कञ्चिदवलोक्य कुतूहनाकुलस्तामपृच्छत्,
'भामिनि, रुचिरमूर्तिः सराजगुणमम्पूतिरसावर्भको
भवदन्वयमन्भवो न भवति ; कस्य नयनानन्दनोऽयम् ?
निमित्तेन केन भवदधीनो जातः ? कथ्यतां याथातथ्येन
त्वया' इति । प्रणतया तया शवर्या सलोलमलापि,
'राजन्, आत्मपङ्कोसमीपे पदव्या वर्त्तमानस्य मिथिलेश्वरस्य
सर्वस्वमपहरति शवरसन्धे, महयितेनापहृत्य कुमार एव
मह्यमपितो व्यवर्द्धत' इति ।

तदवधार्य, कार्य्यज्ञो राजा मुनिकथितं द्वितीयं
राजकुमारमेव निश्चित्य, सामदानाभ्यां तामनुनीय,
अपहारवर्मत्याख्याय, देव्यै 'वर्द्धय' इति तं समर्पितवान् ।

कदाचिद् वामदेवशिष्यः सोमदेवशर्मा नाम कञ्चिद्
बालकं राज्ञः पुरो नितिप्याभाषत, 'देव, रामतीर्थे
स्नात्वा प्रत्यागच्छता मया कामनावनौ वनितया कयापि
धार्यमाणमेनमुज्ज्वलाकारं कुमारं विलोक्य सादरमभाणि,
'स्यविरि, का त्वम् ? एतस्मिन्नटवीमध्ये बालकमुदहन्ती
किमर्थमायासेन भ्रमसि ?' इति ।

पङ्कणनिकटमार्गेण — शवरालयसमीपवर्तिनि पथि, 'पङ्कणः शवरालयः'

‘वृद्धयाप्यभावि, “सुनिवर, कालयवननान्नि द्रोणे
कालगुप्तो नाम धनाढ्यो’ वैश्ववरः कश्चिदस्ति । तन्नन्दिनीं
नयनानन्दकारिणीं सुहृत्तां नामैतस्माद् द्रोणादागतः कश्चि-
न्मगधनायमन्त्रिसम्भवो रत्नोद्भवो नाम रमणीयगुणालयो
भ्रान्तभूवल्लयो मनोहारी व्यवहारी’ उपयम्य सुवस्तुसम्पदा
श्वशुरेण सम्मानितोऽभूत् । कालक्रमेण नताङ्गो गर्भिणी
जाता । ततः सोदरविलोकनकुतूहलेन रत्नोद्भवः कथञ्चि-
च्छशुरमनुनीय चपललोचनयामया सह प्रवहणमारुह्य
पुण्यपुरमभिप्रतस्थे । कल्लोलमालिकाभिहतः पीतः समुद्रा-
न्मस्यमज्जत् । गर्भभरान्तरां तां ललनां धात्रीभावेन
कल्पिताहं कराभ्यामुद्वहन्ती फलकमेकमधिरुह्य दैवगत्या
तीरभूमिमगमम् । सुहृज्जनपरिहृतो रत्नोद्भवस्तत्र
निमग्नो वा, केनाप्युपायेन तीरमगमद् वा, न
जानामि । क्लेशस्य परां काष्ठामधिगता सुहृत्तास्मिन्नटवो-
मध्येऽप्य सुतमसूत’ । प्रसववेदनया विचेतना सा प्रच्छाया-
शीतले तरुतले निवसति । विजने वने स्थातुमशक्यतया
जनपदगामिनं मार्गमन्वेष्टुमुद्युक्तया मया विवशाया-

‘विशिष्टवाचकानां पदानां सति विशेषणञ्च पृथक् समभिव्याहारे
सामान्यार्थपरत्वम्” इति न्यायेनात्र पीनरुक्त्वपरिहारः ।

• अत्र पाश्चिकः प्रकृतिभावो बहूनां दैयाकरणाणां सम्भवः ।

• अत्राद्यतने लङ्ः प्रयोगश्चिक्यः ; एवमन्वतापि ।

स्तस्याः समीपे बालकं निक्षिप्य गन्तुमनुचितमिति
कुमारोऽप्यानायि” इति ।

‘एतस्मिन्नेव क्षणे बन्धो वारणः कश्चिददृश्यत । तं
विलोक्य भीता सा बालकं निपात्य प्राद्वत् । अहं
समीपलतागुल्मके प्रविश्य परोक्षमाणोऽतिष्ठम् । निपतितं
बालकं पल्लवकवलमिवावदाने गजपतो, कण्ठोरवो
भीमरवो महाशङ्खेण न्यपतत् । भयाकुलेन दन्ता-
वलेन भट्टिति व्रियति समुत्पात्यमानो बालको
न्यपतत् । विरायुष्मत्तया म चोन्नततरुशाखासमासीनेन
वानरेण केनचित् पक्षफलबुद्ध्या परिगृह्य फलेतरतया
विततस्कन्धमूले निक्षिप्तोऽभूत् । सोऽपि मर्कटः कश्चिद-
गात् । बालकेन सत्त्वमम्पन्नतया सकलकेशसङ्केताभावि ।

‘केसरिणा करिणं निहत्य कुत्रचिदगामि । लता-
गृहाक्षिप्तोऽहमपि तेजःपुञ्जं बालकं शनैरवनोरुहादवतार्य,
वनान्तरे वनितामन्विष्याविलोक्य, एनमानोय, गुरवे
निवेद्य, तद्विदेशेन भवन्निकटमानीतवानस्मि’ इति ।

सर्वेषां सुहृदामेकदैवानुकूलदैवाभावेन महदाश्चर्यं
विभ्राणो राजा ‘रत्नोद्भवः कथमभवत् ?’ इति चिन्तयंस्त-
नन्दनं पुष्पोद्बवनामधेयं विधाय, तदुदन्तं व्याख्याय,
सुश्रुताय विधादसन्तोषावनुभवंस्तदनुजतनयं समर्पितवान् ।

अन्येषुः कश्चन बाह्यकमुरसि दधती वसुमती वल्लभ-
मभिगता । तेन ‘कुत्रत्योऽयम् ?’ इति पृष्ट्वा समभाषत,

‘राजन्, पत्नीतायां रात्रौ काचन दिव्यवनिता मम
पुरः कुमारमेकं संस्थाप्य निद्रासुद्रितां मां विबोधय
विनीताब्रवीत्—‘देवि, त्वन्मन्त्रिणो धर्मपालनन्दनस्य
कामपालस्य वल्लभा यक्षकन्याऽहं तारावती नाम, नन्दिनी
मणिभद्रस्य । यक्षेश्वरानुमत्या मदात्मजमेनं भवत्सन्तुज-
स्याम्भोनिधिवलयवेष्टितक्षीणीमण्डलेश्वरस्य भाविनी
विशुद्धयशोनिधे राजवाहनस्य परिचर्याकरणाया नोत्-
वत्यस्मि । त्वमेनं मनोजसन्निभमभिवर्धय’ इति । विस्मय-
विकसितनयनया मया सविनयं सत्कृता स्वप्नो यक्षो
साप्यदृश्यतामयामीत्’ इति ।

कामपालस्य यक्षकन्यासमागमे विस्मयमानमानसो
राजहंसो रञ्जितमित्रं सुमित्रं मन्त्रिणमाह्वय तदीयभ्रातृपुत्र-
मर्थपालं विधाय तस्मै सर्वं वार्तादिकं व्याख्यायादात् ।

ततः परस्मिन् दिवसे वामदेवान्तेवासी तदाग्रमवासी
समाराधितदेवकीर्तिं निर्भर्त्सितमारमूर्तिं कुसुमसुकुमारं
कुमारमेकमवगमय्य नरपतिमवादीत्—‘देव, तीर्थयात्रा-
प्रसङ्गेन कावेरीतीरमागतोऽहं विलोलास्तकं बालकं
निजोत्सङ्गतले निधाय रुदतीं स्यविरामिकां विलोक्यावोचम्
—“स्यविरे, का त्वम् ? अयमर्भकः कस्य नयनानन्दकरः ?
कान्तारं किमर्थमागता ? शोककारणं किम् ?” इति ।

‘सा करयुगलेन बाष्पजलमुत्सृज्य निजशोकशंकृत्पाटन-
क्षममिव मामवलोक्य शोकहेतुमवोचत्—“द्विजात्मज,

राजहंसमन्त्रिणः सितवर्मणः कनीयानात्मजः सत्यवर्मा
 तीर्थयात्राभिलाषेण देशमेनमागच्छत् । स कश्चिद्विद-
 यहारे^१ कालीं नाम कस्यचिद्भूसुरस्य नन्दिनीं विवाह्य
 तस्या धनपत्यतया गौरीं नाम तद्भगिनीं काञ्चनकान्तिं
 परिणीय तस्यामेकं तनयमलभत । काली सासूयमेकदा
 धात्र्या मया सह बालमेनमेकेन मिषेणानीय तटिन्यामि-
 तस्यामक्षिपत् । करेणैकेन बालमुद्धृत्यापरेण प्रवमाना
 नदीवेगागतस्य कस्यचित्तरोः शाखामवलम्ब्य तत्र शिशुं
 निधाय नदीवेगेनोद्धृत्वा केनचित्तरुलग्नेन कालभोगिना-
 दमदक्षि । मदवलम्बीभूतो भूरुहोऽयमस्मिन्देशे
 तीरमगमत् । गरलस्योद्दीपनतया मयि मृतायामरण्ये
 कञ्चन शरण्यो नास्तीति मया शोच्यते^२ इति ।

‘ततो विषमविषम्वालावलीढावयवा सा धरणीतले
 न्यपतत् । दयाविष्टहृदयोऽहं मन्त्रबलेन विषव्यवस्थामप-
 नेतुमक्षमः समीपकुञ्जेष्वोषधिविशेषमन्विष्य प्रत्यागतो
 व्युत्क्रान्तजीवितां तां व्यलोकयम् । तदनु तस्याः पावक-

^१ ब्राह्मणाधिकृत्य राजादिदले ख्याते । ‘अयं’ ब्राह्मणभोजनं तदर्थं
 ‘द्विघन्ते’ राजधनात् पुष्यक् क्रियन्ते इति ‘अयहाराः’ सेवयामादयः ।

^२ ‘अयं बाल इति शेषः’ । यद्वा, “इन्द्रियाद्वैरसामर्थ्यं वक्ष्यमाणमदीदिषत्”,
 “इहै ह्यर्थे पुनरपि भवान् वाहयेदध्यशेषम्”, “कोकिली विश्वरूपेण राजकन्या-
 मजीहरत्”, “दशवर्षेसहस्राणि रामो राज्यभकारयत्” इत्यादिवत् स्वार्थे णिच् ।
 एतदुभयं “स्थितेर्गतिसिक्तनीया” इति व्यायेनेति बोध्यम् ।

संस्कारं विरचय्य शोकाकुलचेता बालमेनमगतिमादाय
सत्यवर्महृत्तान्तश्रवणवैलायां तन्निवासाग्रहारनाम-
धेयस्याश्रुततया तदन्वेषणमशक्यमित्यालोच्य भवदमात्य-
तनयस्य भवानेवाभिरक्षितेति भवत्समेनमनयम्' इति ।

तद्विशम्य सत्यवर्मस्थितेः सम्यगनिश्चिततया खिन्नमानसो
नरपतिः सुमतये मन्त्रिणे सोमदत्तं नाम तदनुजतनयमर्पित-
वान् । सोऽपि सोदरमागतमिव मन्यमानो विशेषेण पुपोष ।

एवं मिलितेन कुमारमण्डलेन बालकेलीरनुभवसन्धि-
रुटानेकवाहनो राजवाहनोऽनुक्रमेण चौलोपनयनादि-
संस्कारजातमलभत । ततः सकललिपिज्ञानं निखिल-
देशीयभाषापाण्डित्यं षडङ्गसहितवेदममुदायकोविदत्वं
काव्यनाटकाख्यानकाव्यायिकेतिहासचित्रकथासहितपुराण-
गणनैपुण्यं धर्मशब्दज्योतिस्तर्कमीमांसादिसमस्तशास्त्रनिकर-
चातुर्यं कौटिल्यकामन्दकीयादि-नीतिपटलकौशलं वीणा-
व्यशेषवाद्यदास्यं सङ्गीतसाहित्यहारित्वं मणिमन्त्रौषधादि-
मायाप्रपञ्चशुद्धत्वं मातङ्गतुरङ्गादिवाहनारोहणपाटवं
विविधायुधप्रयोगचणत्वं चौर्यदुरोदरादिकपटकलाप्रौढत्वं च
तत्तदाचार्येभ्यः सम्यग् सन्ध्या यौवनेन विलसन्तं कृत्येष्वनलमं
तं कुमारनिकरं निरीक्ष्य महोदकभः सः 'अहं शत्रुजन-
दुलभः' इति परमानन्दममन्दमविन्दत ।

इति श्रीदण्डिनः कृतो दशकुमारचरिते कुमारोत्पत्तिर्नाम प्रथमोऽङ्काः ।

द्विजोपकृतिः

[पूर्वपीठिका—द्वितीय उच्छ्वासः]

अथैकदा वामदेवः सकलकलाकुशलेन कुसुमसायक-
संशयितमौन्दर्येण कल्पितसौन्दर्येण साहसा^१पहसितकुमारेण
सुकुमारेण कुमारनिकारेण परिवेष्टितं राजानमानतशिरसं
ममभिगम्य तेन तां कृतां परिचर्यामङ्गीकृत्य विदलिष्यमाण-
विपक्षं कुमारचयं गाढमालिङ्ग्य मितसत्यवाक्येन विहिता-
शीरभ्यभाषत—‘भूवक्त्रभ, भवदीयमनोरथफलमिव
समृद्धसावर्ण्यं तारुण्यं नुतमितो भवत्यतोऽनुभवति ।
सहचरसमेतस्य नूनमेतस्य दिग्विजयारम्भसमय एषः,
तदस्य सकलक्लेशसहस्य राजवाहनस्य दिग्विजयप्रयाणं
क्रियताम्’ इति । कुमारा माराभिरामा रामादपौरुषा
रुषा भस्मीकृतारयो रयोपहसितसमोरणा रणाभियानेन
यानेनाभ्युदयाशंसं राजानमकार्षः । तत्साचिव्यमितरेषां
विधाय समुचितां बुद्धिमुपदिश्य शुभे मुहूर्ते सपरिवारं
कुमारं विजयाय विससर्ज ।

^१ साहस—daring, spirit of adventure,

राजवाहनो मङ्गलसूचकं शुभशकुनं^१ विलोकयन् देशं कञ्चिदतिक्रम्य विख्याटवीमध्यमविशत् । तत्र हेतिहति-किणाङ्गं कालायसकर्कशकायं यज्ञोपवीतेनानुमेयविप्रभावं व्यक्तकिरातप्रभावं लोचनपरुषं कमपि पुरुषं ददर्श । तेन विहितपूजनो राजवाहनोऽभाषत—‘ननु मानव, जम-सङ्गरहिते मृगहिते धोरप्रचारे कान्तारे विख्याटवीमध्ये भवानेकाकी किमिति निवसति ? भवदंशोपनीतं यज्ञोपवीतं भूसुरभावं द्योतयति, हेतिहतिभिः किरात-रोतिरनुमीयते, कथय किमेतत्’ इति ।

‘तेजोमयोऽयं मानुषमात्रपौरुषो नूनं न भवति’ इति मत्वा स पुरुषस्तद्वयस्यमुखाग्रामजनने विज्ञाय तस्मै निजवृत्तान्तमकथयत्—

‘राजनन्दन, केचिद’स्यामटव्यां वेदादिविद्याभ्यासमप-हाय निजकुलाचारं दूरीकृत्य सत्यशौचादिधर्मव्रातं परिहृत्य किल्बिषमन्विष्यन्तः पुलिन्दपुरोगमास्तदन्नमुपभुञ्जाना बहवो^२ ब्राह्मणब्रूवा निवसन्ति । तेषु कस्यचित्पुत्रो निन्दा-पात्रचारिणो मातङ्गो नामाहं सह किरातबलेन जनपदं

^१ शुभशकुनेषु मङ्गलसूचकत्वे सिद्धे ‘मङ्गलसूचकं शुभशकुनम्’ इत्यत्र पुनरुक्तिदोषो दृष्टरिद्धरः । शुभशकुनशब्दस्य शकुनविशेषे कृतत्वात्मात्र-पीनरुक्त्यमित्यपि केचित् ।

^२ ‘केचित्’ ‘बहवः’—जनयोरेकतरो न पठनीयः ।

प्रविश्य ग्रामेषु धनिनः स्त्रोवालसहितानानोयाटव्यां बन्धने
निधाय तेषां सकलधनमपहरमुद्धृत्य वीतदयो व्यचरम् ।
कदाचिदेकस्मिन् कान्तारे मदोयसहचरगणेन जिघांसमानं
भूसुरमेकमवलोक्य दयायस्तचित्तोऽभवम्—“ननु पापाः, न
हन्तव्यो ब्राह्मणः” इति ।

‘ते रोषारुणनयना मां बहुधा निरभर्त्सयन्’ । तेषां
भाषणपारुष्यमसहिष्णुरहमवनिसुररक्षणाय चिरं प्रयुध्य
तेरभिहता गतजीवितोऽभवम् । ततः प्रेतपुरीमुपेत्य
तत्र देहधारिभिः पुरुषैः परिवेष्टितं सभामध्ये रत्न-
खचितसिंहासनासीनं शमनं विलोक्य तस्मै दण्डप्रणाम-
मकरवम् । सोऽपि मामवेष्ट्य चित्रगुप्तं नाम निजामात्य-
माह्वय तमवोचत्—“सचिव, नैषोऽमुष्य मृत्युसमयः ।
निन्दितचरितोऽप्ययं महीसुरनिमित्तं गतजीवितोऽभूत् ।
इतः प्रभृति विगलितकल्मषस्यास्य पुण्यकर्मकरणे रुचि-
रुद्दिश्यति । पापिष्ठैरनुभूयमानमत्र यातनाविशेषं विलोक्य
पुनरपि पूर्वशरीरमनेन गम्यताम्” इति ।

‘चित्रगुप्तोऽपि तत्र तत्र सन्तप्तेष्वायसस्तम्भेषु बध्य-
मानान् अत्युष्णोक्ते विततशरावतैले निक्षिप्यमाणान्,
लगुडैर्जर्जरोक्तावयवान्, निश्चितटङ्कैः परितस्थमाणानपि

१ भर्त्सयतीत्यभयपदित्वं वीपदंशदौना सम्प्रसारणं, पाणिनीया अथनु-
दात्तेत्यप्रयुक्तत्वात्तन्नेपदस्यानित्यत्वमातिष्ठते ।

दर्शयित्वा पुण्यबुद्धिमुपदिश्य माममुच्यत् । तदेव पूर्व-
शरीरमहं प्राप्तो महाटवीमध्ये शीतलोपचारं रचयता
महीसुरेण परीक्ष्यमाणः शिलायां शयितः क्षणमतिष्ठम् ।
तदनु विदितोदन्तो मदीयबभ्रुगणः सहसागत्य मन्दिर-
मानीय मामपक्रान्तव्रणमकरोत् ।

‘द्विजन्मा कृतज्ञो मह्यमक्षरशिखा विधाय विविधागम-
तन्त्रमाख्याय कल्पषष्ठयकारणं सदाचारमुपदिश्य ज्ञानेक्षण-
गम्यमानस्य शशिखण्डशेखरस्य पूजाविधानमभिधाय पूजां
मत्कृतामङ्गीकृत्य निरगात् । तदारभ्याहं किरातकृतसंसर्गं
बभ्रुकुलवर्गमुत्सृज्य सकललोकैकगुरुमिन्दुकलावतंसं
चेतसि स्मरन्स्मिन् कानने दूरीकृतकलङ्को वसामि । देव,
भवते विज्ञापनीयं रहस्यं किञ्चिदस्ति, आगम्यताम्’ इति ।

स वयस्यगणादपनीय रहसि पुनरेनमभाषत — ‘राजन,
पतीति निशान्ते गौरीपतिः स्वप्नसन्निहितो निद्रासुद्रितलोचनं
विबोध्य प्रसन्नवदनकान्तिः प्रश्नयानतं मामवोचत्—
“मातङ्ग, दण्डकारणान्तरालगामिन्यास्तटिन्यास्तीरभूमौ
सिद्धसाध्याराध्यमानस्य स्फटिकलिङ्गस्य पद्यादद्रिपति-
कन्यापदपङ्क्तिविभ्रितस्याश्मनः सविधे विधेराननमिव
किमपि बिलं विद्यते । तत् प्रविश्य तत्र निश्चितं ताम्रशासनं
शासनं विधातुरिव समादाय विधिं तदुपदिष्टं दिष्टविजय-
मिव विधाय पाताललोकाधोऽखरेण भवता भवितव्यम् ।
भवत्साहाय्यकरो राजकुमारोऽद्य श्वो वा समागमिष्यति”

इति । तदादेशानुगुणमेव भवदागमनमभूत् । साधनाभि-
लाषिणो मम तोषिणो रचय साहाय्यम्' इति ।

‘तथा’ इति राजवाहनः साकं मातङ्गेन नमितोत्त-
माङ्गेन विहायार्धरात्रे निद्रापरतन्त्रं भिन्नगणं वनान्तर-
मवाप । तदनु तदनुचराः कन्ये साकन्येन राजकुमार-
मनवलोकयन्तो विषण्णहृदयास्तेषु तेषु वर्नेषु सम्यगन्विष्टा-
नवेक्षमाणा एतदन्वेषणमनीषया देशान्तरं चरिष्यन्तोऽ-
तिसहिष्णवो निश्चितपुनःसंगमसंकेतस्थानाः^१ परस्परं वियुज्य
ययुः ।

लोकैकवीरेण कुमारेण रक्षमाणः सन्तुष्टाक्षरङ्गो
मातङ्गोऽपि विलं शशिशेखरकथिताभिज्ञानपरिज्ञातं निःशङ्क
प्रविश्य गृहीतताम्रशामनो रसातलं यथा तेनैवोपेत्य तत्र
कस्यचित् पत्तनस्य निकटे केलीकाननकासारस्य वितत-
सारस्य समीपे मानाविधेर्नशशासनविधानोपपादितेन
हविषा होमं विरचय्य प्रत्यूहपरिहारिणि सविस्मयं
विलोकयति राजवाहने समिदाग्न्यसमुज्ज्वलिते ज्वलने

^१ यद्यपि संकेतस्थानशब्दः पूर्वोक्तचरितस्य संलूनस्थानस्य याचकः,
तथाप्यस्य सङ्गमशब्दसाहचर्यात्, “स कोचके” इत्यादिषु विज्ञेयार्थभेदेण
सामान्यतः स्थानपरत्वसंज्ञा बोध्यम् । यथा, “गतार्थस्यापि विज्ञेयस्य विज्ञेय-
दानार्थं कश्चित् प्रयोगः कार्यः” इति न्यायेनात्र पुनराहपरिज्ञेयदानार्थं
सङ्गमशब्दस्योपादानम् ।

पुण्यगेहं देहं मन्त्रपूर्वकमाहुतीकृत्य तडिक्षमानकान्तिं
दिव्यां तनुमलभत ।

तदनु मणिमयमण्डनमण्डलमण्डिता सकललोक-
लसनाकुलललललामभूता कन्यका काचन विनीतानेक-
सखीजनानुगम्यमाना कलहंसगत्या शनैरागत्यावनि-
सुरोत्तमाय मणिमेकमुज्ज्वलाकारमुपायनीकृत्य तेन 'का
त्वम् ?' इति पृष्टा सोत्कण्ठा कलकण्ठस्वनेन मन्दं मन्द-
मुदञ्जलिरभाषत—'भूसुरोत्तम, षष्ठमसुरोत्तमनन्दिनी
कालिन्दी नाम । मम पितास्य लोकस्य शासिता महानु-
भावो निजपराक्रमासहिष्णुना विष्णुना दूरीकृतामरे समरे
यमनगरातिथिरकारि । तद्वियोगशोकसागरमग्नां मामवेक्ष्य
कोऽपि कारुणिकः सिद्धतापसोऽभाषत—“बाले, कश्चिद्दिव्य-
देहधारी मानवो नवो यज्ञभस्तव भूत्वा सकलं रसातलं
पालयिष्यति” इति ।

‘तदादेशं निशम्य घनशब्दोन्मुखो चातकी वर्षागमनमिव
तवालोकनकाक्षिणी चिरमतिष्ठम् । मन्मनोरथफलायमानं
भवदागमनमवगम्य मद्राण्यावलम्बभूतामात्यानुमत्या
भवन्तमागच्छम् । लोकस्यास्य राज्यलक्ष्मीमङ्गीकृत्य मां
तत्सपत्नीं करोतु भवान्’ इति ।

मातङ्गोऽपि राजवाहनानुमत्या तां तरुणीं परिणीय
रसातलराज्यमुररीकृत्य परमानन्दमाससाद ।

वञ्चयित्वा वयस्यगणं समागतो राजवाहनस्तदव-

लोकनकौतूहलेन भुवं गमिष्युः^१ कालिन्दोदत्तं द्रुत-
पिपासादिक्लेशनाशनं भणिं साहाय्यकरणसन्तुष्टात्मातङ्गा-
क्षन्ध्वा कच्चनाध्वानमनुवर्तमानं तं विसृज्य विलपथेन तेन
नियथौ । तत्र च मित्रगणमनवलोक्य भुवं बभ्राम ।
भ्रमंश्च विशालोपशये कमप्याक्रोडमासाद्य तत्र विशिष्ट-
मिषुरान्दोलिकारूढं रमणोसहितमाप्तजनपरिवृतमुद्याने
समागतमेकं पुरुषमपश्यत् ।

सोऽपि परमानन्देन पल्लवितचेता विकसितवदनारविन्दः
'मम स्वामो सोमकुलावतंसो विशुद्धयशोनिधो राजवाहन
एषः । महाभाग्यतयाकाण्ड एवास्य पादमूलं गत-
यानस्मि । संप्रति महावयनोत्सवो जातः' इति
ससम्भ्रममान्दोलिकाया भवतीर्य सरभसपदविन्यासविलासि-
हर्षात्कर्षचरितस्त्रिचतुरपदान्युद्धतस्य चरणकमलयुगलं गल-
दुल्लसन्नक्षिकावलयेन मोलिना पस्पर्य । प्रमोदाशुपूर्णा
राजा पुनकिताङ्गं तं गाढमालिङ्ग्य 'अये सोम्य सोमदत्त'
इति व्याजहार ।

ततः कस्यापि पुत्रागभूरुहस्य छायाशीतले तले
संविष्टेन मनुजनाद्येन सप्रणयमभाषि—'सुखे कालमेतावन्तं

^१ यद्यपि 'भुवश्च' इति सूत्रे चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थे इति व्याख्यास्य
आजिष्वरित्युदाजहार इतिकारणक्यापि सिद्धेरनादृतानां गमिष्व-करिष्व-प्रभृति-
पदानां प्रयोगो लेखकस्य निरङ्कुशलमेवावबोधयति ।

सोमदत्तचरितम्

८८

देशे कस्मिन्, प्रकारेण केनास्थाधि भवता ? संप्रति
कुत्र गम्यते ? तरुणो केयम् ? एष परिजनः सम्पादितः
कथम् ? कथय' इति । सोऽपि मिवसन्दर्शनव्यतिकराप-
गतचिन्ताञ्जरातिशयो सुकुलितकरकमलः सविनयमाळोय-
प्रचारप्रकारमवोचत् ।

इति श्रीदाक्षः कृती दशकुमारचरिते द्विजोपकृतिर्नाम तृतीयोऽध्यायः ।

सोमदत्तचरितम्

[पूर्वपौठिका—तृतीयोऽध्यायः]

'देव, भवस्वरणकमलसेवाभिलाषोऽहं भ्रमत्रेकस्यां
• घनावनी पिपासाकुलो सतापरिहृतं शीतलं नदसलिलं
पिबसृज्ज्वालाकारं रत्नं तत्रैकमद्राक्षम् । तदादाय गत्वा
कञ्चनाध्वानमम्बरमणेरत्युणातया गन्तुमक्षमो घनेऽस्मिन्नेव
किमपि देवतायतनं प्रविष्टो दीनाननं बहुतनयसमेतं
स्थविरमहीसुरमेकमवलोक्य कुशलमुदितदयोऽहमपृच्छम् ।
कार्ष्ण्यविवर्णवदनो महदाशा'पूर्णमानसोऽवोचदयजम्भा—

“महाभाग, सुतानेताभ्यात्तद्वोनाननेकेरुपाये रक्षत्रिदानी-
मस्मिन् कुदेशे भैक्षं सम्पाद्य दददेतेभ्यो वसामि शिवालये-
ऽस्मिन्” इति ।

“भूदेव, एतत्कटकाधिपती राजा कस्य देशस्य ?
किन्नामधेयः ? किमत्रागमनकारणमस्य ?” इति पृष्टोऽ-
भाषत महीसुरः—“सौम्य, मत्तकालो नाम लाटेश्वरो
देशस्यास्य पालयितुर्वीरकेतोस्तनयां वामलोचनां नाम
तरुणीरत्नमसमानलावण्यं यावन् यावन्मवधुतदुहितप्रार्थनस्य
तस्य नगरीमगौक्षीत् । वीरकेतुरपि भोतो महदुपायनमिव
तनयां मत्तकाम्यादात् । तरुणीनामहृष्टचेता लाटपतिः
‘परिणया निजपुर एव’ इति निश्चित्य गच्छन्निजदेशं प्रति
संप्रति नृगयादरेणात्र बने सैन्यवाममकारयत् । कन्यासारणे
नियुक्तो मानपालो नाम वीरकेतुमन्त्रो मानधनस्तुरङ्गबल-
सम्पन्नितोऽन्यत्र रचितशिविरस्तं निजनाथावमानस्त्रि-
मानसोऽन्तर्विभेद” इति ।

‘विप्रोऽसौ बहुतनयो विहात्रिर्धनः स्यविरस्य दान-
योग्यः’ इति तस्मै करुणापूर्णमना रत्नमदाम् । परमाह्लाद-
विकसिताननोऽभिहितानेकाग्रोः कुत्रचिदप्यजन्मा जगाम ।
अध्वश्मस्त्रिभेन मया तत्र निरवेशि निद्रासुखम् । तदनु
पश्चाद्विगडितबाहुयुगलः स भूसुरः कथाघातचिह्नित-
मात्रोऽनेकनैस्त्रिंशिकानुयातोऽभ्येत्य माम् “असौ दस्युः”
इत्यदर्शयत् । परित्यक्तभूसुरा रात्रभटा रत्नावाप्तिप्रकारं

मदुक्तमनाकर्ण्य भयरहितं मां गाढं नियम्य रज्जुभिरानोय
कारागारम् “एते तव सखायः” इति निगडितान् कांश्चिन्नि-
र्दिष्टवन्तो मामपि निगडितचरणयुगलमकार्षुः । किं-
कर्तव्यतामूढेन निराशक्तेषानुभवेनावोचि मया—“ननु
पुरुषा वीर्यपुरुषाः, निमित्तेन केन निर्विशय कारावासदुःखं
दुस्तरम् ? यूयं वयस्या इति निर्दिष्टमेतैः, किमिदम् ?”
इति ।

‘तथाविधं मामवेक्ष्य भूसुराक्षया न्युतं
लाटपतिवृत्तान्तं व्याख्याय चारवोरुः पुनरवोचन्—
“महाभाग, वीरकैतुमन्त्रिणी मानपालस्य किङ्करा
वयम् । तदाज्ञया लाटेश्वरमारणाय रात्रौ सुरङ्गादारेण
तदगारं प्रविश्य तत्र राजाभावेन विषम्या बहुधन-
मपहृत्य महाटवीं प्राविशाम । अपरेषुच
पदान्वेषिणो राजानुचरा बहवोऽभ्येत्य धृतधनचयानस्मान्
परितः परिवृत्य दृढतरं बद्धा निकटमानीय समस्तवस्तु-
शोधनवेलायामेकस्यानर्घ्यरत्नस्याभावेनास्मदधाय माणिक्या-
दानायास्मान् किलामृङ्गलयन्” इति । न्युतरत्नरत्नावलोकन-
स्थानोऽहम् ‘इदं तदेव माणिक्यम्’ इति निश्चित्य भूदेव-
दाननिमित्ता दुरवस्थामात्मनो जस्य नामधेयं युष्मदन्वेषण-
पर्यटनप्रकारं चाभाष्य समयोचितैः संलापैर्ममोमकार्षम् ।

ततोऽर्धरात्रे तेषां मम च मृङ्गलावन्धनं निर्भिष्य
तैरमुगम्यमानो निद्रितस्य द्वाःस्यगणस्त्रायुधजालमादाय

पुररक्षान् पुरतोऽभिमुखागतान् पटुपराक्रमलोलयाभिद्राव्य
मानपालशिविरं प्राविशम् ।

‘मानपालो निजकिङ्करेभ्यो मम कुलाभिमान-
हृत्तान्तं तत्कालीनं^१ विक्रमं च निशम्य मामार्चयत् ।
परिद्यु^२र्मत्तकालेन प्रेषिताः केचन पुरुषा मानपालमुपेत्य
“मन्त्रिन्, मदीयराजमन्दिरे सुरङ्गया बहुधनमपहृत्य
चोरवीरा भवदीयं कटकं प्राविशन्; तानप्य, नो
चेन्महाननर्थः सम्भविष्यति’ इति क्रूरतरं वाक्यमब्रुवन् ।

‘तदाकर्ण्य रोषारुषितनेत्रो मन्त्री “लाटपतिः कः, तेन
मैत्री का, पुनरस्य वराकस्य सेवया किं लभ्यम् ?” इति
ताविरभर्तयत् । ते च मानपालेनोक्तं विप्रलापं मत्तकालाय
तथैवाकथयन् । कुपितोऽपि लाटपतिर्दर्वीर्यगर्वेणाभ्य-
मैनिकसमेतो यादुमध्यगात् । पूर्वमेव कतरगनिसयो मानी
मानपालः सखदयोधो युद्धकामो भूत्वा नि.शङ्कं निरगात् ।

‘अहमपि सखदुमानं मन्त्रिदत्तानि बहुलतुरङ्गमोपेतं
चतुरसारथिं रथं च दृढतरं कवचं मदनुरूपं चापं च
विविधबाणपूर्णं तूणीरद्वयं रणममुचितान्यायुधानि च गृह्णीत्वा
युद्धसखदो मदीयबलविश्वासेन रिपूहरणोद्युक्तं मन्त्रिणम-
न्वगाम् । परस्परमत्सरेण तुमुलमङ्गरकरमुभयसैन्यमतिक्रम्य
समुल्लसद्गुजाटोपेन बाणवर्षं तदङ्गे विमुञ्च्यवरातीन् प्राहरम् ।

^१ तत्कालीनमित्यप्यभिधीयते, तत्कालिकमिति साधु ।

^२ परिद्युरिति प्रयोगविध्यः । “अपरिद्युः” इति, “परिद्युषि” इति वा साधु ।

ततोऽतिरयत्तुरङ्गमं मद्रथं तत्रिकटं नीत्वा शीघ्रलङ्घनोपेत-
तदीयरथोऽहमरातेः शिरःकर्तनमकार्षम् । तस्मिन् पतिते
तदवशिष्टसैनिकेषु पलायितेषु नानाविधहयगजादिवस्तु-
जातमादाय परमानन्दसञ्चतो मन्त्रो ममानेकविधां
सम्भावनामकार्षीत् । मानपालप्रेषितात्तदनुचरादेन
मखिलमुदन्तमाकर्ण्य सन्तुष्टमना राजाभ्युदतो मदीय-
पराक्रमे विस्मयमानः समहोत्सवममात्यबान्धवानुमत्या
शुभदिने निजतनयां मद्यमदात् ।

‘ततो यौवराज्याभिषिक्तोऽहमनुदिनमाराधितमहो-
पालचिन्तो वामलोचनयानया सह नानाविधं सौख्यमनु-
भवन् सिन्हादेशेन सुहृज्जनावलोकनफलं प्रदेशं महाकाल-
निवासिनः परमेश्वरस्याराधनायाश्च पत्नीसमेतः समा-
गतोऽस्मि । भक्तवत्सलस्य गौरीपतेः कारुण्येन त्वत्पदार-
विन्दसन्दर्शनानन्दसन्दोहो मया लब्धः’ इति ।

तस्मिंश्च अभिनन्दितपराक्रमो राजवाहनस्तन्निरपराध-
दण्डं दैवमुपालभ्य तस्मै क्रमेणात्मचरितं कथयामास ।
तस्मिन्नवसरे पुरतः पुष्पोद्भवं विलोक्य ससम्भ्रमं निजनिटिल-

“पुरत इति तु समानकालीनं पूर्वकालीनम् इत्यादिवदप्रामाणिकमेवेति
प्रामाणिकाः” इति दीक्षितचरणाः ; “केचित् अमुकः-पुरतः-परित्यज्यादिवत्
एतेऽपि शब्दा अच्युत्पन्नाः पृथोदरादयो वा साधव इत्याहुः” इति
वाल्मीकीयमाकारः ।

तटसृष्टचरणाङ्गुलिमुदञ्चलिममं गाढमालिङ्गानन्दबाष्प-
सङ्कुलसम्पुल्ललोचनः 'सौम्य सीमदत्त, अयं स पुष्पोद्भवः'
इति तस्मै तं दर्शयामास । तौ च चिरविरहदुःखं
विसृज्यान्योन्यालिङ्गनसुखमन्वभूताम् ।

ततस्तस्यैव महीरुहस्य च्छायायामुपविश्य राजा
सादरहासमभाषत—'वयस्य, भूसुरकार्यं करिणुरहं मित्र-
गणो विदितार्थः सर्वधाभूतार्यं करिष्यतीति निद्रितान्
भवतः परित्यज्य निरगाम् । तदनु प्रबुद्धो वयस्यवर्गः
किमिति निश्चित्य मदन्वेषणाय कुत्र गतवान् ?
भवानेकाको कुत्र गतः ?' इति । सोऽपि ललाटतट-
सुम्बदङ्गलिपुटः सविनयमलपत् ।

इति शोदण्डिनः कृते दशकुमारचरिते सीमदत्तचरितं नाम तृतीय उच्छासः ।

पुष्पोद्भवचरितम्

[पूर्वपौठिका—चतुर्थ उच्छासः]

'देव, महीसुरोपकारायैव देवो गतवानिति निश्चित्यापि
देवेन गन्तव्यं देशं निर्णेतुमशक्नुवानो मित्रगणः परस्परं
विशुण्य दिक्षु देवमन्वेष्टुमगच्छत् । अहमपि देवस्था-
न्वेषणाय महीमटन् कदाचिदम्बरमध्यगतस्याम्बरमणेः
किरणमसहिष्णुरेकस्य गिरितटमहीरुहस्य प्रच्छादयतीतले

तले क्षणमुपाविशम् । मम पुरोभागे दिनमध्यसङ्घचित-
सर्शवयवां कूर्माकृतिं मानुषच्छायां निरोद्धोन्मुखो गगन-
तलान्महारयेण पतन्तं पुरुषं कञ्चिदन्तराल एव दयोपनत-
हृदयोऽहमवलम्ब्य शनैरवनितले निक्षिप्य दूरापातवीतसंश्रं-
तं शिशिरोपचारेण विबोध्य शोकातिरेकेणोद्गतबाष्पलोचनं
तं भृगुपतनकारणमपृच्छम् ।

‘सोऽपि कररुहैरशुकणानपनयन्नभाषत—“सौम्य,
मगधाधिनाथामात्यस्य पद्मोद्भवस्यात्मसंभवो रत्नोद्भवो
नामाहम् । वाणिज्येन कालयवनहीपमुपेत्य कामपि
वणिकम्यकां परिणीय तया सह प्रत्यागच्छन्नभ्युधी
तीरस्थानतिदूर एव प्रवहणस्य भग्नतथा सर्वेषु निमग्नेषु
कथं कथमपि दैवानुकूल्येन तीरभूमिमभिगम्य निजाङ्गना-
वियोगदुःखार्णवे प्रवमानः कस्यापि सिद्धतापसस्यादेशादरेण
षोडश हायनानि कथञ्चिन्नेत्वा दुःखस्य पारमनवेक्षमाणो
गिरिपतनमकार्षम्” इति । तस्मिन्नेवावसरे किमपि नारी-
कूजितमग्रावि—“न खलु समुचितमिदं यत्सिद्धादिष्टे
पतितनयमिलने^१ विरहमसहिष्णुर्वैश्वानरं विशसि” इति ।
तद्विशम्य मनोविदितजनकभावं समवादिषम्—“तात,

^१ यद्यप्यभियुक्तप्रयोगदर्शनान् मिल-लिखधात्वोः पाश्चिर्गं कुटादिष्वन्तर्भाव-
मङ्गोक्तुर्वन्ति केचन तथापीदृशानां प्रयोगाणां नामादिकत्वमेवाभिप्रेयन्ति
ग्रामाधिकाः ।

भवते विज्ञापनीयानि वद्मनि सन्ति । भवतु, पश्चादखिल-
माख्यातव्यम् । अधुना नारोकूजितमनुपेक्षणीयं मया ।
क्षणमात्रमत्र भवता स्वीयताम्” इति ।

‘तदनु सोऽहं त्वरया किञ्चिदन्तरमगमम् । तत्र पुरतो
भयङ्करज्वालाकुलद्रुतभुगवगाहनसाहसिकां मुकुलिता-
ञ्जलिपुटां वनितां काञ्चिदवलोक्य ससम्भ्रममनलादपनीय
कूजन्त्या वृद्धया सह मत्पितुरभ्यर्णमभिगमय्य स्थविरा-
मवोचम्—“वृडे, भवत्यौ कुत्रत्ये ? कान्तारे निमित्तेन केन
दुरवस्थानुभूयते ? कथ्यताम्” इति । सा मगदमवादीत्
—“पुत्र, कालयवनद्वीपे कालगुप्तनाम्नो वणिजः कस्यचिदेषा
सुता सुवृत्ता नाम रत्नोद्भवेन निजकान्तेनागच्छन्ती जनधी
मग्ने प्रवहणे निजधात्र्या मया सह फलकमेकमवलम्ब्य
दैवयोगेन कूलमुपेतासन्नप्रसवसमया कस्याश्चिदटस्थामात्मज-
मसूत । मम तु मन्दभाग्यतया बाले वनमातङ्गेन गृहीते
मद्वितीया परिभ्रमन्तो ‘षोडशवर्षानन्तरं भर्तृपुत्रसङ्गमो
भविष्यति’ इति सिद्धवाक्यविश्रामादेकस्मिन् पुण्याश्रमे
तावन्तं समयं नीत्वा शोकमपारं सोदुमर्षंमा समुज्ज्वलिते
वृक्षानरे शरीरमाहुतीकर्तुमुद्युक्तामीत्” इति । तदाकर्ण्य
निजजननीं ज्ञात्वा तामहं दण्डवत्प्रणम्य तस्यै मदुदन्त-
मखिलमाख्याय धात्रीभाषणफुल्लवदनं विस्मयविकसिताक्षं
जनकमदर्शयम् । पितरौ तौ साभिज्ञानमन्योन्धं ज्ञात्वा
मुदितान्तरात्मानौ विनीतं मामानन्दाश्रुवर्षेणाभिषिच्य

गाढमाश्लिष्य शिरस्युपाग्राय कस्याच्चिन्महीरुहच्छायाया-
मुपाविशताम् । “कथं निवसति महीवल्लभो राजहंसः ?”
इति जनकेन पृष्टोऽहं तस्य राज्यश्रुतिं त्वदीयजननं
सकलकुमारावाप्तिं तव दिग्विजयारम्भं भवतो मातङ्गानु-
यानमस्माकं युष्मदन्वेषणकारणं सकलमभ्यधाम् ।

‘ततस्तौ कस्यचिदाश्रमे मुनेरस्थापयम् । ततो
देवस्यान्वेषणपरायणोऽहमखिलकार्यनिमित्तं विभ्रं निश्चित्य
भवदनुग्रहाज्जम्भस्य साधकत्वस्य साहाय्यकरणदत्तं शिष्यगणं
निष्पाद्य विन्ध्यवनमध्ये पुरातनपत्तनस्थानान्युपेत्य विविध-
निधिसूचकानां महीरुहाणामधोनिक्षिप्तान् वसुपूर्णान्
कलसान् सिद्धाञ्जनेन ज्ञात्वा वृक्षेषु परितः स्थितेषु खनन-
साधनैरुत्पाद्य दीनारानसंख्यान् राशौकृत्य तत्कालगतमनति-
दूरे निवेशितवणिक्कटकं कश्चिदभ्येत्य तत्र बलिनी बलीवर्दान्
गोपीसु क्रीत्वा, अन्यद्रव्यमिषेण वसु तद्गोपीसञ्चितं तैरुद्य-
मानं जनैः कटकमनयम् । तदधिकारिणा चन्द्रपालेन केन
चिद्वणिक्पुत्रेण विरचितमौद्धदो^१ ऽहममुनैव साकमुज्जयिनी-
मुपाविशम्^२ । मत्पितरावपि तां पुरीमभिगमय्य सकल-
गुणनिलयेन बन्धुपालनाम्ना चन्द्रपालजनकेन नीयमानो
मालवनाथदर्शनं विधाय तदनुमत्या गूढवसतिमकरवम् ।

^१ ‘सुहृद्’-शब्दाद् युवादित्वादण्य संज्ञापूर्वकण्य विधेर्गनित्यत्वाद् “उद्भूत”
इत्यस्याप्रवृत्तावादिरुहिरिव इति दुर्घटश्रुतिः ।

^२ उपविशतेः प्रवेशार्थे प्रयोगाद्वाचकत्वं कटमेव ।

‘ततः काननभूमिषु भवन्तमन्वेष्टुमुद्युक्तं मां परममित्रं
 बन्धुपालो निशम्यावदत्—“सकलं धरणोत्तमपारमन्वेष्टुम-
 क्षमो भवाश्मनोग्लानिं विहाय तूष्णीं तिष्ठतु । भवन्नायका-
 लोकनकारणं शुभशकुलं निरीक्ष्य कथयिष्यामि” इति ।
 तत्कपितामृताम्बासितहृदयोऽहमनुदिनं तदुपकण्ठवतीं
 कदाचिद् बालचन्द्रिकां नाम तरुणीरत्नं वणिग्गन्धिरलक्ष्मीं
 मूर्तामिवावलोक्य तदनुरक्तं दुरात्मानं दारुवर्माणं
 चित्रैरुपायैर्निहत्य, विवाद्य तामिन्दुमुखीं दिवसेऽस्मिन्निर्गत्य
 पुराद् बहिर्वर्तमानो नेत्रोत्सवकारि भवदवलोकन-
 सुखमप्यनुभवामि’ इति ।

एवं मित्रवृत्तान्तं निशम्यास्त्रानमानसो राजवाहनः
 स्वस्य च सोमदत्तस्य च वृत्तान्तमस्मै निवेश्य सोमदत्तम्
 ‘महाकालेश्वराराधनानन्तरं भवद्वक्त्रभां सपरिवारां
 निजकटकं प्रापय्यागच्छ’ इति नियुज्य पुष्पोद्भवेन सेव्यमानो
 भूस्वर्गायमाणमवन्तिकापुरं विवेश । तत्र ‘अयं मम
 स्वामिकुमारः’ इति बन्धुपालादये बन्धुजनाय कथयित्वा
 तेन राजवाहनाय बहुविधां सपर्यां कारयन् सकलकला-
 कुशलो मञ्जीसुरवर इति पुरि प्रकटयन् पुष्पोद्भवोऽमुष्य
 राज्ञो मञ्जनभोजनादिकमनुदिनं स्वमन्दिरे कारयामास ।

इति श्रीदण्डिनः कृतो दशकुमारचरिते पुष्पोद्भवचरितं नाम चतुर्थं उच्छ्वासः ।

अवन्तिसुन्दरीपरिणयः

[पूर्वपोठिका—पञ्चम उच्छ्वासः]

अथ धृतहरिचन्दनपरिमलभरेणैव मन्दगतिना दक्षिणा-
निलेन सहकारकिसलयमकरन्दस्वादनरक्तकण्ठानां मधुकर-
कालकण्ठानां काकलीकलकलेन दिक्चक्रं वाचालयन्,
माकन्दसिन्दुवार-रक्ताशोककिंशुकतिलकेषु कलिकामुप-
पादयन्, मदनमहोत्सवाय रसिकमनांसि समुष्मासयन्
वसन्तसमयः समाजगाम । तस्मिन्नतिरमणीये कालेऽवन्ति-
सुन्दरी नाम मानसारनन्दिनी प्रियवयस्यया बालचन्द्रिकया
सह नगरोपान्तरम्योद्याने विहारोत्कण्ठया पौरसुन्दरी-
समवायममन्वितां कस्यचिद्भूत-पोतकस्य छायाशीतले
सैकततले गन्धकुसुमहरिद्राक्षत-चीनाम्बरादिनानाविधेन
परिमलद्रव्यनिकरेण मनोभवमर्चयन्ती रेमे ।

तत्र रतिप्रतिकृतिमवन्तिसुन्दरीं द्रष्टुकामः पुष्पोद्भव-
समन्वितो राजवाहनस्तदुपवनं प्रविश्य तत्र तत्र रसालतरुषु
कीकिलकीरालिकुलमधुकराणामालापाब् आर्चं आर्चं

अमन्दलीलया ललनासमोपमगण । बालचन्द्रिकाया
 'निःशङ्कमित आगम्यताम्' इति हस्तसंज्ञया समाहृतो
 निजनेजोनिर्जितपुरुहृतो राजवाहनः कथोदर्या अवन्ति-
 सुन्दर्या अन्तिकं समाजगाम ।

'ललनाजनं सृजता विधात्रा नूनमेषा पुष्पाक्षरन्यायेन'
 निर्मिता । नो चेदलभूरेवंविधनिर्माणनिपुणो यदि
 स्यात्तर्हि तत्समानलावण्यामन्यां तरुणीं किं न करोति ?'
 इति सविस्मयानुरागं विलोकयतस्तस्य समक्षं स्यात्
 लल्लिता सती किञ्चित्सखोजनान्तरितगात्रा राजवाहनं
 विलोकयत्यतिष्ठत् । सा मनसोत्थमविस्तयत्—'अनन्य-
 साधारणसौन्दर्येणानेन कस्यां पुरि भाग्यवतीनां तरुणीनां
 लोचनोत्सवः क्रियते ? पुत्ररत्नेनामुना पुरन्धीणां पुत्रवतीनां
 सोमन्तिनीनां का नाम सोमन्तमौक्तिकीक्रियते ? कास्य
 देवो ? किमत्रागमनकारणमस्य ?' इति ।

ततो बालचन्द्रिका तयोरन्तरङ्गवृत्तिं भावविवेकीकृत्वा
 कात्तासमाजसन्निधौ राजनन्दनोदत्तस्य सस्यगाख्यानमनु-

१ यथा पुष्पस्रष्टुः कोटः काष्ठविधम् अक्षरावृत्तिं निम्नोत्तुं यद्वक्ष्यता
 कदापि प्रभवति, तथा ; कात्तासौन्दर्यायेन इत्यर्थः । ललनाकुलस्यानवरत-
 निर्माणेन देवादीदृशी रमणी विधातुर्देवान् निर्मलितेति भावः ।

चितमिति लोकसाधारणैर्वाक्यैरभाषत—‘भर्तृदारिके, अयं सकलकलाप्रवीणो देवतासाविध्यकरण आहवनिपुणो भूसुरकुमारो मणिमन्धौषधिज्ञः परिचर्यार्हो भवत्या पूज्यताम्’ इति ।

तदाकर्ण्य सन्तुष्टास्तरङ्गा राजकन्या कुमारं समुचिता-
सनासीनं विधाय सखीहस्तेन ग्रस्तेन गन्धकुसुमाक्षतघन-
सारताम्बूलादिवस्तुनिचयेन पूजां तस्मै कारयामास ।

राजवाहनोऽप्येवमचिन्तयत्—‘नूनमेवा पूर्वजन्मनि मे
जाया यशवती । नो चेदेतस्यामेवंविधोऽनुरागो मन्मथसि
न जायेत । शापावसानसमये तपोनिधिदत्तं जातिस्मरत्व-
मावयोः समानमेव । तथापि कालजनितविशेषसूचक-
वाक्यैरस्या ज्ञानमुत्पादयिष्यामि ।’

तस्मिन्नेव समये कोऽपि मनोरमो राजहंस-
स्तदुपकण्ठमगमत् । समुत्सुक्या राजकन्यया मरालग्रहणे
नियुक्ता बालचन्द्रिकामश्लोक्य ‘समुचितो वाक्यावसरः’
इति सम्भाषणनिपुणो राजवाहनः सलोलमलपत्—‘सखि,
पुरा शम्भो नाम कश्चिन्महोवक्त्रभो मनोवक्त्रभया सह
कमलाकरमवाप्य तत्र कोकनदकदम्बसमीपे निद्राधोम-
मानसं राजहंसं शनेर्गृहीत्वा विसर्गुणेन तस्य चरणयुगलं
निगडयित्वा कास्तामुखं सानुरागं विलोकयन् मन्दस्मित-
विकसितैककपोलमण्डलस्तामभाषत—“इन्दुमुखि, मया
बद्धो मरालः शान्तो मुनिवदास्ते । स्वेच्छयानेन

गम्यताम्” इति । सोऽपि राजहंसः शाम्बमशपत्—
‘महीपाल, यदस्मिन्नस्वजखण्डेऽनुष्ठानपरायणतया परमा-
नन्देन तिष्ठन्तं नैष्ठिकं मामकारणं राज्यगर्वेषावमानित-
वानसि तदेतत्पाप्मना रमणीविरहसन्तापमनुभव” इति ।

‘विषमवदनः शाम्बो जीवितेश्वरीविरहमसहिष्णुभूमी
दण्डवत् प्रणम्य सविनयमभाषत—“महाभाग, यदज्ञानेना-
करवं तत् क्षमस्व” इति । स तापसः करुणाकृष्टचेतास्त-
मवदत्—“राजन्, इह जन्मनि भवतः शापफलाभावो
भवतु । महचनस्यामोघतया भाविनि जनने शरीरान्तरं
गताया चस्याः सरसिजाच्या वल्लभो भूत्वा मुहूर्तद्वयं
मञ्चरणयुगलबन्धकारितया मासद्वयं शृङ्गलानिगडितचरणो
रमणीवियोगविषादमनुभूय पश्चादनेककालं वल्लभया सह
राज्यसुखं लभस्व” इति । तदनु जातिस्मरत्वमपि
तथोरन्वगृह्यात् । तस्मात्सरालबन्धनं न करणीयं त्वया” इति ।

सापि भर्तृदारिका महचनाकर्णनाभिज्ञातस्वपुरातन-
जननवृत्तान्ता ‘नूनमयं मत्प्राणवल्लभः’ इति मनसि जानतो
रागपल्लवितमानसा समन्दहासमवोचत्—‘सौम्य, पुरा
शाम्बो यशवतीसन्देशपरिपालनाय तथाविधं हंसबन्धन-
मकार्षीत् । तथा हि लोके पण्डिता अपि दाक्षिण्येनाकार्यं
कुर्वन्ति” इति कन्याकुमारादेवमन्योन्यपुरातनजनननामधेये
परिचिते परस्परज्ञानाय साभिन्नमुक्ता रागपूर्णमानसौ
बभूवतुः ।

तस्मिन्वसरे मालवेन्द्रमहिषी परिजनपरिहृता दुहित्व-
केलोविलोकनाय तं देशमवाप । बालचन्द्रिका तु तां दूरतो
विलोक्य ससम्भ्रमं हस्तसंज्ञया पुष्पोद्भवसेव्यमानं राजवाहनं
हृत्तवाटिकान्तरितगात्रमकरोत् । सा मानसारमहिषी
सखीसमेताया दुहितुर्मानाविधां विहारलीलामनुभवन्ती
क्षणं स्थित्वा दुहित्रा समेता निजागारगमनायोद्युक्ता बभूव ।

राजवाहनोऽपि यत्र हृदयवत्तभावलोकनसुखमलभत
तदुद्यानं विरहविनोदाय पुष्पोद्भवसमन्वितो जगाम ।
तस्मिन्वसरे धरणीसुर एकः सूक्ष्मचित्रनिबसनः
स्फुरन्मणिकुण्डलमण्डितो मुण्डितमस्तकमानवसमेतश्चतुर-
वेषमनोरमो यदृच्छया समागतः समन्ततोऽभ्युक्षसत्तेजो-
मण्डलं राजवाहनमाशीर्वादपूर्वकं ददर्श । राजा^१ सादरम्
—‘को भवान् ? कस्यां विद्यायां निपुणः ?’ इति तं
पप्रच्छ । स च ‘विद्येश्वरनामधेयोऽहमैन्द्रजालिकविद्या-
कोविदो विविधदेशेषु राजमनोरञ्जनाय भ्रमशृङ्गयिनीमद्या-
गतोऽस्मि’ इति श्रुत्वा । पुनरपि राजवाहनं सम्यगालोक्य
‘अस्यां लीलावती पाण्डुरतानिमित्तं किम् ?’ इति साभिप्रायं
विहस्यापृच्छत् । पुष्पोद्भवश्च निजकार्यकरणं तर्कयन्नेन-
सादरेण वभाषे—‘ननु सतां मुख्यस्याभाषणपूर्वतयाचिरं

^१ ‘नामैकदेशयद्वयेन नाममात्रगद्वयम्’ इति न्यायेन वा, ‘भाविनि
भूतुत्वारोपः’ इति न्यायेन वा राजन्-शब्देन राजवाहनस्य अपदेशः ।

रुचिरभाषणो भवानस्माकं प्रियवयस्यो जातः । सुहृदा-
मकथं च किमस्ति ? केलीवनेऽस्मिन् वसन्तमहोत्सवाया-
गताया मालवेन्द्रसुताया राजनन्दनस्यास्य चाकस्मिक-
दर्शनेऽन्योन्यानुगागातिरेकः समजायत । परिणयविध्युपाया-
भावेनासावीदृशीमवस्थामनुभवति' इति ।

विद्येश्वरो लज्जाभिरामं राजकुमारमुग्वमभिवोक्ष्य
विरचितमन्दहासो व्याजहार—'देव, भवदनुचरे मयि
तिष्ठति तव कार्यमसाध्यं किमस्ति ? अहमिन्द्रजालविद्यया
मालवेन्द्रं मोहयन् पौरजनसमक्षमेव तत्तनयापरिणयं
रचयित्वा कन्यान्तःपुरप्रवेशं कारयिष्यामिति वृत्तान्त एव
राजकन्यकायै सखीमुखेन पूर्वमेव कथयितव्यः' इति ।
सन्तुष्टमना महोपतिरनिमित्तमित्तं प्रकटीकृतकृत्रिमक्रिया-
पाटवं विप्रलम्भकृत्रिमप्रेमसहजसौहार्दवेदिनं तं विद्येश्वरं
सबहुमानं विममर्ज ।

अथ राजवाहनो विद्येश्वरस्य क्रियापाटवेन फलितमिव •
मनोरथं मन्यमानः पुष्पोद्भवेन सह स्वमन्दिरमुपेत्य सादरं
बालचन्द्रिकामुखेण निजवल्लभाय महोत्सुरक्रियमाणं
विवाहोपायं वेदयित्वा कौतुकाकण्टहृदयः 'कथमिमां क्षपां
क्षपयामि' इत्यतिष्ठत् ।

परित्यक्तः प्रभाते विद्येश्वरो महता निजपरिजनेन सह-
राजभवनद्वारान्तिकमुपेत्य दौवारिकनिवेदितनिजवृत्तान्तः
सहसोपगम्य सप्रणामम् 'ऐन्द्रजालिकः समागतः' इति

दाःस्यैर्विज्ञापितेन तद्दर्शनकुतूहलाविष्टेन समुत्सुकावरोध-
सहितेन मालवेन्द्रेण समाह्वयमानो विद्येश्वरः कक्षान्तरं
प्रविश्य सविनयमायिषं दत्त्वा तदनुज्ञातः परिजनताड्य-
मानेषु वाद्येषु नदत्सु, गायिकासु मदकलकोकिलामञ्जुस-
ध्वनिषु, समधिकरागरञ्जितसामाजिकमनोवृत्तिषु पिच्छिका-
भ्रमणेषु सपरिवारं परितृढं भ्रामयन्^१ मुकुलितनयनः
क्षणमतिष्ठत् ।

तदनु विषमं विषमुल्क्षणं वसन्तः फणालङ्करणा
रत्नराजिनोराजितराजमन्दिराभोगा भोगिनो भयं जनयन्तो
निश्चेष्टः । गृध्राश्च बह्वलुण्ठैरहिपतोनादाय दिवि सम-
चरन् । ततोऽयत्रन्मा नरसिंहस्य हिरण्यकशिपोर्देत्ये-
श्वरस्य विदारणमभिनीय महदाश्चर्यान्वितं राजानमभाषत
—‘राजन्, अवसानसमये भवता शुभसूचकं द्रष्टुमुचितम् ।
ततः कल्याणपरम्परावामये भवदात्मजाकारायास्तदुण्या
निखिललक्षणोपेतस्य राजनन्दनस्य विवाहः कार्यः’ इति ।

तदवलोकनकुतूहलेन महीपालेनानुज्ञातः स
सङ्कल्पितार्थसिद्धिसम्भावनसम्प्लवदनः सकलमोहजनक-
मञ्जनं लोचनयोर्निक्षिप्य परितो व्यलोकयत् । सर्वेषु

१. ‘मिता ब्रह्म.’ इति श्रुते “वा विभविरार्गे” इत्यतो वेत्यनुवर्त्तय-
त्यवस्थितविभाषाश्रयणादय इत्याभावः ।

२. महाशय्यान्वितम् इति साधु ।

‘तदैन्द्रजालिकमेव कर्म’ इति साहुतं पश्यत्सु रागपञ्चवित-
हृदयेन राजवाहनेन पूर्वसङ्केतसमागताम् अनैकभूषण-
भूषिताङ्गीम् अवन्तिसुन्दरीं वैवाहिकमन्वतन्धनेपुण्येनाग्निं
साधोक्त्य संयोजयामास ।

क्रियावसाने सति ‘इन्द्रजालपुरुषाः, सर्वे गच्छन्तु
भवन्तः’ इति द्विजन्मनोच्चैरुच्यमाने सर्वे मायामानवा
यथायथमस्तर्भाव गताः । राजवाहनोऽपि पूर्वसङ्कल्पितेन
गूढोपायचातुर्येणैन्द्रजालिकपुरुषवत् कन्यास्तःपुरं विवेश ।
मालवेन्द्रोऽपि तदहृतं मन्यमानस्तस्मै वाडवाय प्रचुरतरं
धनं दत्त्वा विद्येश्वरम् ‘इदानीं साधय’ इति विसृज्य
स्वयमस्तर्मन्दिरं जगाम । ततोऽवन्तिसुन्दरो प्रियसहचरो-
वरपरिवारा वज्रभीषिता सुन्दरं मन्दिरं ययौ । एवं
दैवमानुषबलेन मनोरथमाफत्यमुपेतो राजवाहनः चित्त-
हारिणं चतुर्दशभुवनवृत्तान्तं श्रावयामास ।

इति श्रीदण्डिनाः कृतो दशकुमारचरितेऽव कसुन्दरोपरिचयो

नाम पञ्चमोऽध्यायः ।

राजवाहनचरितम्

[प्रथम उच्छ्वासः]

श्रुत्वा तु भुवनहस्ताम्भमुत्तमाङ्गमा विस्मयविकसिताक्षी
सस्मितमिदमभाषत—‘दयित, त्वत्प्रसादादद्य मे चरितार्था
श्रीवृद्धतिः । अद्य मे मनसि तमोपहस्त्वया दत्तो ज्ञान-
प्रदीपः । पक्वमिदानीं त्वत्पादपद्मपरिचर्याफलम् । अस्य
च त्वत्प्रसादस्य किमुपकृत्य प्रत्युपकृतवतो भवेयम् ।
अभवदीयं हि नैव किञ्चिन्नस्तम्बहम् ।’

सुप्तयोस्तु तयोः स्वप्ने विसगुणनिगडितपादो जरठः
कश्चिज्जालपादोऽदृश्यत । प्रत्यबुध्येतां चोभौ । अथ तस्य
राजकुमारस्य कमलमूढशयिकिरणरज्जुदामनिष्ठहीतमिव
‘रजतशृङ्खलोपगूढ’ चरणयुगलमासीत् । उपलभ्यैव च
‘किमेतत्’ इत्यतिपरिवासविह्वला मुक्तकण्ठमाचक्रन्द
राजकन्या । येन च तत्सकलमेव कन्यान्तःपुरमग्नि-
परीतमिव पिशाचोपहतमिव वेपमानम् अनिरूप्यमाण-
तदात्वायतिविभागम् अगण्यमानरहस्थरक्षासमयम् अवनि-
तलविप्रविध्यमानगात्रम् आक्रन्दविदीर्यमाणकण्ठम्
अश्रुस्रोतोऽवगुण्ठितकपोलतलम् आकुलीवभूव ।

तुमुले चास्मिन् समयेऽनियन्त्रितप्रवेशाः ‘किं किम्’

इति सहस्रोपसृत्य विविशुरन्तर्बेशिकपुरुषाः, ददृशुश्च
तदवस्थं राजकुमारम् । तदनुभावनिरुद्धनिग्रहेच्छास्तु
सद्य एव ते तमर्थे चण्डवर्मणे निवेदयाच्चक्रुः । सोऽपि
कोपादागत्य निर्दहन्निव दहनगर्भया दृशा निशाम्योत्पन्न-
प्रत्यभिज्ञः 'कथं स एवेष मदनुजमरणनिमित्तभूतायाः
पापाया बालचन्द्रिकायाः घतुरत्यभिनिविष्टविस्तर्पस्य
वैदेशिकवणिकपुत्रस्य पुण्योद्भवस्य मितं रूपमत्तः कलाभि-
मानी नैकविधविप्रलम्भोपायपाटवावर्जितमूढपौरजनमिष्या-
रोपितवितथदेवतानुभावः कपटधर्मकञ्चको निगूढपापशील-
सपत्नो ब्राह्मणत्रयः । कथमिषैनम'नुरक्ता मादृशेष्वपि
पुरुषकिंहेषु सावमाना पापेयमवन्तिसुन्दरी ! पश्यतु
पतिमद्यैव शूलावतंसितमियमनार्यशोना कुलपांसनी' इति
निर्भर्कयन् भीषणभ्रुकुटिदूषितललाटः काल इव काललोह-
दण्डकर्कशेन बाहुदण्डेनावलम्बा हस्ताम्बुजै रेणुाम्बुज-
रथाङ्गलाब्धने राजपुत्रं सरभसमाचकर्ष ।

स तु रूभावधोरः सर्वपोरुषातिभूमिः सहिष्णुतैर्क-
प्रतिक्रिया दधामिव तामापदमवधार्य 'स्मर तस्या हंस-
गामिनि हंसकथायाः । सहस्र वासु मामहयम्' इति
प्राणपरित्यागरागिणीं प्राणसर्मा समाश्वास्थारिवश्यता-
मयासीत् ।

१ एमम्—अध्याङ्गिधमाय-प्रतिशब्दयोगे द्वितीया, यदा, अनो; कर्म-
प्रवचनीयत्वम्, तदयोगे त्रितीया ।

अथ विदितवार्तावार्तौ महादेवीमासवेन्द्री आभातर-
माकारपक्षपातिनावाक्मपरित्यागोपन्यासेनारिष्ठा जिघांस्य-
मानं ररक्षतुः, न शिकतुस्तु तमप्रभुत्वादुत्तारयितुमापदः ।
स किल चण्डशीलचण्डवर्मा सर्वमिदमुदस्तजातं राजराज-
गिरौ तपस्यते दर्पसाराय सन्दिश्य सर्वमेव पुष्पोद्भवकुटुम्बकं
सर्वस्वहरणपूर्वकं सद्य एव बन्धने क्षिप्त्वा कृत्वा च राज-
वाहनं राजकेशरिकिशोरकमिव दारुपञ्जरनिबद्धं मूर्धञ्जजाल-
विलीनचूडामणिप्रभावविचित्रसद्युत्पिपासादिखेदं च तमव-
धूतदुहितृप्रार्थनस्थाङ्गराजस्योद्धरणायाङ्गान् अभियास्य स-
नन्यविश्वासान्निनाय, कुरोध च बलभरदत्तकम्पसंस्पाम् ।

चम्पेश्वरोऽपि सिंहवर्मा सिंह इवासद्यविक्रमः प्राकारं
भेदयित्वा महता बलसमुदायेन निर्गत्य स्वप्रहितदूत-
प्राताह्नतानां साहाय्यदानायातिमत्वरमापततां धरापती-
नामचिरकालभावित्यपि सन्निधावटप्तापेक्षः साक्षादि-
वाञ्छलेपो वपुष्मानक्षमापरीतः प्रतिबलं प्रतिजग्राह ।
जगृहे च महति सम्पराये क्षीणसकलसैन्यमण्डलः प्रचण्ड-
प्रहरणशतभिर्यमर्मा सिंहवर्मा करिणः करिणमवपुन्याति-
मानुषप्राणधलेन चण्डवर्मणा ।

स च तदुदुहितर्यम्बालिकायामवलारत्नसमाख्याताया-
मतिमात्राभिन्नाधः प्राणैरेनं न व्ययूयुजतु, अपि त्वनीनय-
दपनीताशेषशल्यमकल्पसन्धो बन्धनम् । अजीगणश्च गणक-
सहैः 'अद्यैव क्षपावसाने विवाहनीया राजदुहिता' इति ।

कृतकालुकमङ्गले च तस्मिन्नेकपिङ्गाचलात् प्रति-
निवृत्त्येणजङ्घो नाम जङ्घाकरिकः प्रभवतो दर्पसारस्य
प्रतिमन्देशमावेदयत्—‘अयि मूढ, किमस्ति [दुर्वृत्तेऽस्मिन्]
कश्चित्कृपावसरः ? स्थविरः स राजा जराविलुप्तमानाव-
मानचिन्तो दुश्चरितदुहितृपक्षपाती यदेव किञ्चित् प्रलपति
त्वयापि किं तदनुमत्या स्यात्तव्यम् ? अविनश्वितमेव
तस्य दुरात्मनश्चित्रवधवार्ताप्रेषणेन श्रवणोत्सवोऽस्माकं
विधेयः । सा च दुष्टकन्या सहानुर्जेन कीर्तिसारेण
निगडितचरणा चारके निरोद्धव्या’ इति ।

तच्चाकर्ण्य ‘प्रातरेव राजभवनद्वारे स च दुरात्मा
सन्निधापयितव्यः । चण्डपोतश्च मातङ्गपतिरुचितकम्पनोप-
पन्नस्तत्रैव समुपस्थापनीयः । कृतविवाहकृत्यद्योत्यायाहमेव
तमनार्यशीलं तस्य हस्तिनः कृत्वा क्रीडनकं तदधिकृष्ट एव
गत्वा शत्रुसाहायकाय प्रत्यासौदतो राजन्यकस्य सकोश-
बाहनस्यावग्रहणं करिष्यामि’ इति पार्श्वचरानवेक्षाश्रुके ।

नित्ये चासावहन्यन्यस्मिन्निषत्येवोपोरागे राजपुत्री
राजाङ्गनं रक्षिभिः ; उपतस्थे च चरितगण्डचण्डपोतः ;
क्षणे च तस्मिन्मुमुषे तदङ्घ्रियुगलं रजतमृदुसया ।

सा चैव चन्द्रलेखाच्छविः काचिदप्सरा भूत्वा प्रदक्षिणी-
कृत्य प्राञ्जलिर्व्यजिज्ञपत्—‘देव, दीयतामनुग्रहार्द्रं चित्तम् ।
अहमस्मि सोमरश्मिसम्भवा सुरतमञ्जरी नाम सुरसुन्दरी ।
तस्या मे नभसि बलिनलुब्धमुग्धकलहंसानुबद्धवक्त्राया-

स्तन्निवारणचोभविच्छिन्नविगलिता हारयष्टिर्यदृच्छया
जातु हैमवते मन्दोदके मग्नोऽग्नस्य महर्षेर्माकण्डेयस्य
मस्तके मणिकिरणद्विगुणितपलितमपतत् । पातितश्च
कोपितेन कोऽपि तेन मयि शापः—“पापे, भजस्व लोह-
जातिमजातचैतन्या सती” इति ।

‘स पुनः प्रसाद्यमानस्त्वत्पादपद्मद्वयस्य भासद्वयमात्रं
सन्दानतामेत्य निस्तरणीयामिमामापदमपरिशीणशक्तित्वं
चेन्द्रियाणामकल्पयत् । अनन्तेन च पाप्मना रजत-
शृङ्खलीभूतां मामैच्छाकस्य राज्ञो वीगवतः पौत्रः, पुत्री
मानसवेगस्य, वीरशेखरो नाम विद्याधरः शङ्करगिरौ
समध्यगमत् । आत्मसात्कृता च तेनाहमासम् ।

‘अथासौ पितृप्रयुक्तवैरे प्रवर्त्तमाने विद्याधरचक्रवर्तिनि
वत्सराजवंशवर्धने नरवाहनदत्ते विरसाशयस्तदपकार-
क्षमोऽयमिति तपस्यता दर्पसारेण सह समसृज्यत ।
प्रतिश्रुतं च तेन तस्मै स्वसुरवन्तिसुन्दर्याः प्रदानम् ।

‘अन्यदा तु वियति व्यवदायमानचन्द्रिके
मनोरथप्रियतमामवन्तिसुन्दरीं दिदृक्षुस्तदिन्द्रमन्दिर-
द्युति कुमारीपुरमुपासरत् । अन्तरितस्तिरस्करिण्य
विद्यया स च तं तदा त्रिभुवनसर्गयात्रा-
संहारसम्बन्धाभिः कथाभिरमृतस्यन्दिनीभिर्विनोद्यमाना
न्यरूपयत् । स तु प्रकुपितोऽपि त्वदनुभावप्रतिबन्धनिग्रहा-
स्तराध्यवसायः सुखसुप्तयोर्यवयोर्देवदत्तोत्साहः पाण्डुलोह-

शृङ्खलात्मना मया पादपद्मयोर्युगलं तव निगडयित्वा
सरोषरभसमपासरत् । अवसितञ्च ममाद्य शापः । तञ्च
मासहयं तव पारतन्त्र्यम् । प्रसीदेदानीम् । किं तव
करणोद्यम् ?' इति प्रणिपतन्ती 'वार्तयानया मन्त्राणसमां
समाश्लासय' इति व्यादिश्य विससर्ज ।

तस्मिन्नेव क्षणात्सरे 'हतो हतखण्डवर्मा सिंहवर्म-
दुहितुरम्बालिकायाः पाणिस्पर्शरागप्रसारिते बाहुदण्ड एव
बलवदवलम्ब्य सरभसमाकृत्य केनापि दुष्करकर्मणा
तत्करेण नखप्रहारेण ; राजमन्दिरोद्दिशं च शवशतमय-
मापादयन्नक्षकितगतिरसौ विहरति' इति वाचः समभवन् ।

श्रुत्वा चैतत्तमेव मत्तहस्तिनमुदस्ताधोरणो राजपुत्रो-
ऽधिरुह्य रंहसोत्तमेन राजभवनमभ्यवर्तत । स्तम्बे-
रमरयावधूतपदातिदत्तवर्मा च प्रविश्य वैशमाभ्यन्तरम्
दम्भाभ्रनिर्घापिगम्भीरेण स्वरेणाभ्यधात्—'कः स महापुरुषो
यनैतन्मानुषमात्रदुष्करं महत्कर्मानुष्ठितम् ? आगच्छतु-
मया सहैमं मत्तहस्तिनमारोहतु । अभयं मदुपकण्ठ-
वर्तिनो देवदानवैरपि विगृह्णानम्य' इति ।

निशम्यैव स पुमानुपोढहर्षो निर्गत्य कृताञ्जलिराक्रम्य
संज्ञासंकुचितं कुञ्जरगात्रमसक्तमध्यरुक्षत् । आरोहन्तमेवैनं
निर्वर्ण्य हर्षोत्फुल्लदृष्टिः 'अये, प्रियसखोऽयमपहारवर्मैव'
इति पद्यान्निषीदतोऽस्य बाहुदण्डयुगलमुभयभुजमूल-
प्रवेशितमग्रेऽवलम्ब्य स्वमङ्गमालिङ्गयामास । स्वयं च

पृष्ठतो वलिताभ्यां भुजाभ्यां पर्यवेष्टयत् । तत्क्षणोपसंहृता-
लिङ्गनव्यतिकरसापहारवर्मा बलावलिप्तान् प्रतिबलवीरान्
बहुप्रकारायोधिनः परिक्षिपतः क्षितौ विक्षिपेत् । क्षणेन
चाद्राक्षोत्तदपि सैन्यमन्येन समन्ततोऽभिमुखमभिधावता
बलनिकायिन परिक्षिप्तम् ।

अनन्तरं च कसित्कर्णिकारगौरः कुरुविन्दसवर्णकुन्तलः
कमलकीमलपाणिपादः कर्णशुम्बिदुग्धधवलस्त्रिगुणनील-
लोचनः कटितटनिविष्टरत्नखः पटनिवसनः कृशाक्षशो-
दरोरःस्थलः कृतहस्ततया रिपुकुलमिधुवर्षणाभिवर्षन्
पादाङ्गुलिद्वारावष्टकर्मभूलेन प्रजविना गजेन सन्निवृत्त्य
पूर्वापदेशप्रत्ययात् 'अयमेव स देवो राजवाहनः' इति
प्राञ्जलिः प्रणम्यापहारवर्मणि निविष्टदृष्टिराचष्ट - 'त्वदा-
दिष्टेन मार्गेण सन्निपातितमेतदङ्गराजसाहाय्यदानायोपस्थितं
राजकम् । अरिबलं च विहतविध्वस्तं स्त्रीबालहार्यशस्त्रं
वर्तते । किमन्यत्कृत्यम्' इति ।

दृष्टुं व्याजहारापहारवर्मा—'देव, दृष्टिदानेनानु-
गृह्यतामयमाश्नाकरः । सोऽयमेव ह्यमुना रूपेण धन-
मित्राख्यया चान्तरितो मन्तव्यः । स एवायं निर्गमय्य
बन्धनादङ्गराजमपवर्जितं च कोशवाहनमेकीकृत्यास्मद्गृह्यो-
णासुना सह राजन्यकेनैकान्ते सुखोपविष्टमिह देवमुपतिष्ठतु
यदि न दोषः' इति ।

देवोऽपि 'यथा ते रोचते' इति तमाभाष्य गत्वा च

तच्चिर्दिष्टेन मार्गेः नगरादहिरतिमहतो रोहिण्युमस्य
कस्यचित् सीमावदातसैकते गङ्गातरङ्गपवनपातशोतले तले
हिरदादवततार । प्रथमसमवतीर्णेनापहारवर्मणा च
खड्गस्तसत्वरसमीकृते मातङ्ग इव भागीरथीपुलिनमण्डले
सुखं निषसाद ।

तथा निषस्य च तमुपहारवर्मार्थपालप्रमतिमिश्रगुप्त-
मन्त्रगुप्तविश्रुतेर्मैथिलेन च प्रहारवर्मणा, काशीभर्ता च
कामपालेन, चम्पेखरेण च सिंहवर्मणा, सङ्घोपागत्य धनमित्रः
प्रणिपपात । देवोऽपि हर्षाविहमभ्युत्थितः 'कथं समस्त
एष मित्रगणः समागतः, को नामायमभ्युदयः' इति कृत-
यद्योचितोपचारादिभरतरं परिरिभे । काशीपतिर्मैथिलाङ्ग-
राजांश्च सुहृद्विवेदितान् पितृवदपश्यत् । तैश्च हर्षकम्पित-
पलितं सरभसोपगूढः परमभिननन्द ।

ततः प्रहृष्टासु प्रीतिसङ्ख्यासु प्रियवयस्यगणानुयुक्तः
स्वस्य सीमदत्त-पुष्पोद्भवयोश्च चरितमनुवर्ण्य, सुहृदामपि
हृत्तान्तं क्रमेण श्रोतुं कृतप्रस्तावः, तांश्च तदुक्तावन्वयुङ्क्त ।

इति श्रीदण्डिनः कृतौ दशकुमारचरिते राजवाहनचरितं

नाम प्रथमोऽध्यायः ।

उपहारवर्माचरितम्

[तृतीय उच्छ्वासः]

‘एषोऽस्मि पर्थ्यटकेकदा गतो विदेहेषु । मिथिला-
मप्रविश्यैव बहिः क्वचिन्मठिकायां विश्रमितुमेत्य, कयापि
वृद्धतापस्था दत्तपाद्याः क्षणमलिन्दभूमाववास्थिषि । तस्यास्तु
महर्षिणादेव किमप्याबद्धधारमन्यु प्रावर्त्तत ।

“किमेतदस्त्र कथय कारणम्” इति पृष्ट्वा सकरुण-
माचष्ट, “जैवाटक, मनु श्रूयते पतिरस्या मिथिलायाः
प्रहारवर्मा नामासीत् ; तस्य खलु मगधराजो राजहंसः
परं मित्रमासीत् । तयोश्च वज्रमे वसुमती-प्रियंवदे सख्य-
मप्रतिममधत्ताम् । अथ प्रथमगर्भाभिनन्दिता प्रियसखीं
वसुमतीं दिदृक्षुः प्रियंवदा सह भर्ता पुष्पपुरमगमत् ।

“तस्मिन्नेव च समये मालवेन मगधराजस्य महज्जस्य-
मजनि । तत्र लेशतोऽपि दुर्लक्षां गतिमगमन्मगधराजः ।
मैथिलस्तु मालवेन्द्रप्रयत्नप्राणितः स्वविषयं प्रतिनिवृत्तो
जैग्रहस्य संहारवर्मेणः सुतैर्विकटवर्मेप्रभृतिभिर्व्याप्तं राज्य-
माकर्ण्य, स्वस्तीयात् सुहृदपतेर्दण्डावयवमादित्सुः, षट्वी-
पथमवगाद्य, लुब्धकलुप्तसर्वस्वोऽभूत् ।

“तत्सुतेन च कनोयसा हस्तवर्त्तिना सहैकाकिनो
वनचरशरधर्षभयपलायिता वनमगाहिषि । तत्र च मे
शार्दूलनखावलीढंनिपतितायाः पाणिभ्रष्टः स बालकः
कस्यापि कपिलाशवस्य क्रोडमभ्यलीयत । तच्छ्रुवा-
कर्षिणश्च व्याघ्रस्यासूनिधुरिष्वसनयन्त्रमुक्तः क्षणाद् अलिच्छत्;
भिक्षुदारकैश्च बालोऽपाहारि ।

“सा त्वहं मोहसुप्ता, केनापि वृष्णिपालेनोपनीय स्वं
कुटीरमावेश्य कृपयोपक्रान्तव्रणा, स्वस्योभूय स्वभर्त्तरन्तिक-
मुपतिष्ठासुरसहायतया यावद् व्याकुलोभवामि, तावन्ममेव
दुहिता सह यूना केनापि तमेवोद्देशमागमत् ।

“मा भृशं करोट । रुदितान्ते च सा सार्धघाते
स्वहस्तगतस्य राजपुत्रस्य किरातभर्त्तहस्तगमनम्, आत्मनश्च
केनापि वनचरेण व्रणविरोपणम्, स्वस्यायाश्च पुनस्तेनोपयन्तु
चिन्तिताया निष्कृष्टजातिमंससर्गवैकल्यात् पत्न्याख्यानपारुथम्,
तदक्षमेण चामुना विविक्ते विपिने स्वशिरःकर्त्तनोद्यमनम्,
अनेन यूना यदृच्छया दृष्टेन तस्य दुरात्मनो हननम्,
आत्मनश्चोपयमनम् इत्यकथयत् ।

- १ भव समासद्वित्यः ‘‘कर्त्तुं च’ इति पञ्चासमासप्रतिषेधात्, न
‘‘चात्र’ समासान्तरं स्वीकर्त्तव्यम्, शेषवृत्ता वा समासः, तथात्वे ‘‘अमुना’
२ इत्यत्र तृतीयानुपपत्तेः । वस्तुतस्तु समासप्रतिषेधकशास्त्राणि सर्वत्र न
समाद्विद्यन्ते कथय इति सर्वमवदातम् ।

“स तु पृष्टो मिथिलेन्द्रस्यैव कोऽपि सेवकः कारण-
विलम्बी तन्मार्गानुसारो जातः । सह तेन भर्त्तरन्तिक-
मुपसृत्य पुनस्तुतान्तेन श्रोत्रमस्य देव्याः प्रियंवदायाश्वा-
दहाव । स च राजा दिष्टदोषाज्जोष्ठभातुः पुच्छेश्वरं
विगृह्य, पुनरसहिष्णुतयातिमात्रं चिरं प्रयुध्य बधः, देवो
च बन्धनं गमिता ।

“दग्धा पुनरहमस्मिन्नपि वार्द्धके हतजीवितमपारयन्तो
हातुं प्रव्रज्या किन्नाग्रहोवम् ; दुहिता तु मम विकटवर्ष्म-
महादेवीं कल्पसुन्दरीं किन्नायिश्चियत् । तौ सेद्राजपुत्रौ
निरुपद्रवावेवावर्धिष्येताम्, इयता कालेन तवेमां
वयोऽवस्थामस्पृश्यताम् । तयोश्च सतोर्न दायादा नरेन्द्रस्य
प्रसह्यकारिणो भवेयुः” इति प्रमन्युरभिरुरोद ।

‘श्रुत्वा च तापसीगिरमहमपि प्रवृद्धबाष्पो निगूढम-
भ्यधाम्, “यदेवम् अस्व समाश्वसिहि । नमस्ति
क्वचिन्मुनिसुत्रया तदवस्थया पुत्राभ्युपपादनार्थं याचितः,
तेन स लब्धो वर्द्धितश्च । वार्त्तयमतिमहतो ; किमनया ?
सोऽहमस्मि । शक्यं मयासौ विकटवर्ष्मा यथाकथञ्चि-
दुपश्लिष्य व्यापदयितम् ; अतः पुनरतिबद्धवः,
तैरपि घटन्ते गोरजानपदाः । मा तु न कश्चिदिहत्य

१ मुद्रितेष्वमुद्रितेषु च पुस्तकेषु सनसेव समुपलभ्यमानः स्पृष्टव्येताम्
इति पाठो लिपिकग्रमादकृतः ।

ईदृक्तया जनो जानाति । पितरावपि तावदित्यं न
संविदाते, किमुतेतरे ? तदेनमर्थमुपायेन साधयिष्यामि”
इत्यगादिषम् ।

‘सा तु वृद्धा मरुदितं परिष्वज्य, मुहुः शिरस्युपाघ्राय
प्रस्रुतस्तनी, सगद्गदमगदत्, “वत्स, चिरं जीव,
भद्रं तव ; प्रसन्नोऽद्य भगवान् विधिः । अद्यैव प्रहार-
वर्ष्मण्यधि विदेहा जाता, यतः प्रलम्बमानपीनबाहु-
र्भवान् अपारमेतं शोकसागरमद्योत्सारयितं स्थितः ।
अहो ! महद् भागधेयं देव्याः प्रियंवदायाः” इति
हर्षनिर्भरा स्नानभोजनादिना मामुपाचरत् ।

‘अश्रियं चास्मिन् मठैकदेशे निशि कटशय्याम् ।
अचिन्तयं च, “विनोपधिनायमर्था न साध्यः ;
तदस्य राज्ञो वृत्तान्तमग्रेषं सम्यगवगम्य किञ्चिज्जालमा-
चरेयम्” इति । इति चिन्तयत्येव मयि महार्णवोन्मग्न-
मार्तण्डतुरङ्गमश्रासरयावधूतेव व्यावर्त्तत त्रियामा ।
समुद्रगर्भवासजडोक्त इव मन्दप्रतापो दिवसकरः
प्रादुरासीत् ।

‘उत्थाय, अवसायितदिनमुखनियमविधिः, तां मे
मातरमवादिषम्, “अम्ब, जालस्थ विकटवर्ष्मणः
कच्चिद् वृत्तान्तमभिजानासि ?” इति ।

‘अनवसितवचन एव मयि काचिदङ्गना प्रत्यदृश्यत ।
तां चावेक्ष्य सा मे धात्री हर्षान्मुकुण्डितकण्ठमाचष्ट-

“पुच्छि’ पुष्करिके, पश्य भर्त्सदारकम् । अयमसावकूपया
मया वने परित्यक्तः पुनरप्येवमागतः” इति । सा तु
हर्षनिर्भरनिषेडिता चिरं प्ररुद्धा, बहु विलप्य, शान्ता पुनः
स्वमात्रा राजवृत्तान्ताख्याने न्ययुज्यत ।

[ततश्च तद्वदनावेदिताशेषराजरहस्येन क्रमेण मया
चित्त्रैरुपायैर्निहत्य विकटवर्माणं बन्धनाच्च निष्क्रमय्य
पितरौ स्वं राज्यं समधिगतम् ।]

‘अहं च तथा मे धात्र्या सर्वमिदं मम चेष्टितं रहसि
पित्रोरवगमय्य प्रहर्षकाष्ठाधिरुढयोस्तयोः पादमूलमभजे ;
अभज्ये च यौवराज्यलक्ष्म्या तदनुज्ञातया । ततः
प्रसाधितात्मा देवपादविरहदुःखदुर्भगान् भोगान् निर्विशन्,
भूयोऽस्य पितृसखस्य सिंहवर्माणो लेख्याच्चण्डवर्माण-
सम्पाभियोगमवगम्य, “शत्रुवधो मित्ररक्षा शोभयमपि
करणीयमेव” इत्यलघुना लघुसमुत्थानेन सैन्यचक्रेणा-
भ्यसरम् ; अभवं च भूमिस्त्वत्पादलक्ष्म्योसाक्षात्क्रिया-
महोत्सवानन्दराशेः” इति ।

- १ पुच्छशब्दस्य शाङ्करादिमते पाठो बद्धना सङ्गतः । तेन छीन् निर्वाधः ।
२ सम्पाभियोगम् इत्यत्र शेषवर्णः समासः, तेन समासनिषेधश्चापि
नोदति, चण्डवर्माण इत्यत्र चण्डाध्यपपद्यते ।

३ सामान्ये नपुंसकम् । तस्य च कालिदासप्रयोगः—

इयं गतं संप्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया पिनाकिनः ।

कला च सा कान्तिमती कलावतस्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी ॥

श्रुत्वेतद्देवो राजवाहनः सस्मितमवादीत्, 'पश्यत, किं हि बुद्धिमत्प्रयुक्तं नाभ्युपैति शोभाम् ?' इति । ततोऽर्थ-
पालमुखे निधाय स्निग्धदोषां दृष्टिम्, 'आचष्टां
भवान् आत्मीयचरितम्' इत्यादिदेश । सोऽपि वक्षःश्लि-
रभिदधे ।

इति श्लोदस्मिन्ः कृतौ दशकुमारचरिते उपहारवर्णनचरितं

नाम ततोऽथ उपहारः ।

अर्थपालचरितम्

[चतुर्थं उपहरः]

'देव, सोऽहमप्येभिरेव सुहृद्भिरेककर्माग्नि-
मालिनेभिभूमिवलयं परिभ्रमन् कदाचिदुपासरं
काशीपुरीं वाराणसोम् । उपसृज्य मणिभङ्गनिर्गलाभसि
मणिकर्णिकायाम्, अविमुक्तेश्वरं भगवन्तमन्धकमघनम-
भिप्रणम्य, प्रदक्षिणं परिभ्रमन्, पुरुषमेकम् आयाम-
वन्तम् आद्यसपरिघपोवराभ्यां भुजाभ्यामावध्यमान-
परिकरम् अविरतरुदितोच्छ्रुतताम्रदृष्टिमद्राक्षम् ।

‘अतर्क्यं च, “कर्कशोऽयं पुरुषः ; कार्यं ख्यमिव वर्धति
जीणतारं वस्तुः, आरभ्य साहसानुवादी, नूनमसौ प्राण-
निस्पृहः किमपि क्लृप्तं प्रियजनव्यसनमूलं प्रतिपत्स्यते ।
तत् पुच्छेयमेनम्, अस्ति चेन्ममापि कोऽपि साहाय्य-
दानावकाशः ।”

‘तमेनमभ्युपपत्त्यापृच्छम्, “भद्र, सबाहोऽयं
साहसमवगमयति ; नो चेद् गोप्यम्, इच्छामि श्रोतं
शोकहेतुम्” इति । स मां सबहुमानं निर्वर्ण्य, “को
दोषः ? श्रूयताम्” इति क्वचित् करवीरतले मया सह
निषण्णः कथामकार्षीत्—

“महाभाग, सोऽहमस्मि पूर्वेषुकामचरः’ पूर्णभद्रो
नाम गृहपतिपुत्रः । प्रयत्नसंवर्द्धितोऽपि पित्रा दैव-
च्छन्दानुवर्त्ती चौर्यवृत्तिरासम् । अथास्यां काशीपुर्या-
मर्यवर्यस्य कस्यचिद् गृहे चोरयित्वा रूपाभियाहितो
‘बहः ; वध्ये च मयि मत्तहस्ती मृत्युविजयो नाम हिंसा-
विहारी राजगोपुरोपरितलाधिरुढस्य पश्यतः कामपाल-
जान्त्र उत्तमामात्यस्य शासनाञ्जनकण्ठरवद्विगुणितघण्टा-
रवो मण्डलितहस्तकाण्डं समभ्यधावत् ; अभिपत्य च

‘ पूर्वेषुकाम.—देशविशेषस्य नाम, तत्र चरति इति पूर्वेषुकामचरः—
पूर्वेषुकामवासी, ‘चरतः’ इति टः । इषुकामाख्यस्य देशस्य व्याकरणाद-
बहिः कुवाप्यनुपसम्भात् “पूर्वेषु कामचरः” इति बहवः पठन्ति, पूर्वदेशेषु
स्वेच्छया विचरन्शील इति च व्याचक्षते ।

मया निर्भयेन निर्भर्त्सितो भीतवस्रवत्तिष्ठ ; भूयश्च नेत्रा
जातसरम्भेण निकामदारुणैर्वागङ्कुशपादपातैरभिमुखोक्तः,
मयापि द्विगुणावहमन्युना निर्भर्त्स्याभिहतो निवृत्त्यापाद्रवत् ।

“अथ मयोपेत्य सरभसमाकृष्टो रुष्टः स यन्ता ‘इन्त !
मृतोऽसि, कुञ्जरापसद’ इति निशितेन वारणेन वारणं
मुहुर्महुरभिघ्नन् निर्याणभागे कथमपि मदभिमुखमकरोत् ।
अथावोचम्, ‘अपसरतु द्विपकीट एषः, अन्यः कश्चिन्मातङ्ग-
पतिरानीयताम्, येनाहं मुहूर्त्तं विद्वत्य, गच्छामि गन्तव्यां
गतिम्’ इति । दृष्ट्वैव स मां रुष्टमुद्वर्ज्यन्तमुत्क्रान्तयन्तृ-
निष्ठुराग्रः पलायिष्ट ।

“मन्त्रिणा पुनरहमाह्वयाभ्यधायिवि, ‘भद्र, मृत्यु-
रेवैष मृत्युविजयो नाम हिंसाविहारी, सोऽयमपि तावत्
त्वयैवश्रुतः कृतः । तद् विरम्य कर्मणोऽस्मान्मलीमसात्,
किमलमसि प्रतिपद्यास्मानार्थदृष्ट्या वर्त्तितुम् ?’ इति ।
‘यथाज्ञापितोऽस्मि’ इति विज्ञापितोऽयं मया, मितवशमव्य-
वर्त्तिष्ट ।

“पृष्टञ्च मयैकदा रहसि जातविश्वम्भेणाभाषत स्व-
चरितम्, ‘आसीत् कुसुमपुरे राज्ञो रिपुञ्जयस्य
मन्त्रो धर्मपालो नाम विश्रुतधीः श्रुतर्षिः । असुख पुत्रः
सुमित्रो नाम पित्रैव समः प्रज्ञागुणेषु ; तस्यास्मि द्वैमातुरः
कनीयान् भ्राताहम् । वेशेषु विलसन्तं मामसौ विनय-
रुचिरवारयत् ; अवार्थ्यदुर्नयद्याहमपष्ट्य दिङ्मुखेषु

भ्रमन्, यदृच्छयास्यां वाराणस्यां प्रमदवने मदनदमना-
राधनाय निर्गत्य, सह सखोभिः कन्दुकेनानुकीडमानां
काशीभर्तृखण्डसिंहस्य कन्यां कान्तिमतीं नामाचोकमे ।

['अथ रहसि गान्धर्वेण विधिना मयासौ परिणीता]
कञ्चित् सुतं प्रसूतवती । मृतजात इति सोऽपविष्टो
रहस्यनिर्भेदभयात् परिजनेन क्रीडाशैले, शबर्या च
श्मशानाभ्यासं नीतः । तथैव निवर्त्तमानया निर्गोष्ठे
राजवीथ्याम् पारक्षिकपुरुषैरभिगृह्य तर्ज्जितया, दण्ड-
पारुष्यभीतया निर्भिन्नप्रायं रहस्यम् । राजाश्रया
निर्गोष्ठेऽहमाक्रीडगिरिदरीगृहे विप्रबन्धप्रसुप्तस्तयोपदर्शितः,
यथोपपन्नरञ्जुवहः श्मशानमुपनीय मातङ्गोद्यतेन कृपाणेन
प्राजिहीर्ष्ये । नियतिबलाद्गुणवन्धस्तमसिमाच्छ्रित्य, अस्यजं
तमन्यांश्च काञ्चित् प्रहृत्य, अपासरम् ।

'अशरणश्च भ्रमन्नटव्याम्, एकदानुमुख्या कयापि
दिव्याकारया सपरिचारया कन्ययोपास्थायिणि । सा
मामञ्जलिकिसलयोत्तंसितेन मुखविलोलकुन्तलेन मूर्ध्नि
प्रणम्य, मया सह वनवटद्रुमस्य कस्यापि महतः प्रच्छाद्य-
शीतले तले निषण्णा, "कासि वासु कुतोऽस्यागता ?
कस्य हेतोरस्य मे प्रसीदसि ?" इति साभिलाषमा-
भाषिता मया, वाङ्मयं मधुवर्षमवर्षत्—

"अर्थ, नाथस्य यक्षाणां मणिभद्रस्यास्मि दुहिता
तारावली नाम । साहं कदाचिदगस्त्यपत्नीं लोपासुद्रां

नमस्कृत्यापावर्त्तमाना मलयगिरेः परेतावासे वाराणस्याः,
कमपि दारकं रुदन्मद्राक्षम् । आदाय चैनं तीव्र-
स्नेहान्मम पित्रोः सन्निधिमनैवम्, अनैषीञ्च मे पिता
देवस्थालकेश्वरस्थास्थानीम् । अथाहमाङ्गयाक्षमा हरसखेन,
'बाले, बालेऽस्मिन् कीदृशस्ते भावः ?' इति । 'शौरस
इवास्मिन् वस्ते वत्सलता' इति मया विश्वापितः,
'सत्यमाह वराकी' इति तन्मूलाभतिमहतीं कथामकरोत् ।

“तत्रैतावन्मयावगतम्—त्वं किल शीनकः शूद्रकः
कामपालश्यामिनः ; बभ्रुमती विनयवती कान्तिमती
चाभिजा ; वेदिमत्यार्यदासी सोमदेवी चैकैव : हंसावली
शूरसेना सुलोचना चानन्या ; नन्दिनी रङ्गपताकिन्द्रसेना
चापृथग्भूता । या किल शीनकावस्थायामग्निमालिकमा-
त्मसात्कृता गोपकन्या, सैव किलार्यदासी, पुनश्चाद्य तारा-
वलीत्यभूवम् ।

“बालस्य किल शूद्रकावस्थे त्वय्यार्यदास्यवस्थायां
मय्युदभूत्, अवर्द्धत च विनयवत्या स्नेहवासनया : स
तु तस्यां कान्तिमत्यवस्थायामद्योदभूत् । ” एवमनेकमृत्यु-
मुखपरिभ्रष्टं देवान्मयोपलब्धं तमेकपिङ्गादेशाद् वने तपस्यतो
राजहंसस्य देव्यै वसुमत्यै तत्सुतस्य भाविचक्रवर्त्तिनो
राजवाहनस्य परिचर्यार्थं समर्प्य, गुरुभिरभ्यनुज्ञाता
कृतान्तयोगात् कृतान्तमुखभ्रष्टस्य ते पादपद्मशुश्रूषार्थ-
मागतास्मि” इति ।

‘तत् श्रुत्वा तामनेकजन्मरमणीमसकृदस्मिन्, इर्ष्याशु-
मुखो मुहुर्मुहुः सान्त्वयित्वा, तत्प्रभावदर्शिते महति
मन्दिरेऽहर्निशं भूमिदुर्लभान् भोगानन्वभूवम् । द्वित्राणि
दिनान्यतिक्रम्य मत्सकाशिनीं तामवादिषम्, “प्रिये,
प्रत्यपकृत्य मन्त्राणद्रोहिणश्चण्डसिंहस्य वैरनिर्यातन-
सुखमनुबुभूषामि” इति । तया सन्धितमभिहितम्,
“एहि कान्त, कान्तिमतीदर्शनाय नयामि त्वाम्” इति ।

‘स्थितेऽर्द्धरात्रे राक्षो वासगृहमनोये । ततस्तच्छिरो-
भागवर्त्तिनीमादायासियष्टिं प्रबोध्यैनं प्रस्फुरन्तम् अब्रुवम्,
“अहमस्मि भवज्जामाता ; भवदनुमत्या विना भवत्कन्या
रहसि परिणीतवान् ; तमपराधमनुवृत्त्या प्रमार्ष्टुमागतः”
इति । सोऽतिभीतो मामभिप्रणम्य, “अहमेव मूढोऽपराधः,
यस्तव दुहित्वपरिणयानुग्राहिणो ग्रहग्रस्त इवोत्क्रान्तसीमा
समादिष्टवान् वधम् ; तदास्तां कान्तिमती, राज्यमिदम्,
मम च जीवितमद्य प्रभृति भवदधीनम्” इत्यवादीत् ।

‘अथापरेद्युः प्रकृतिमण्डलं सविपाल्य विधिवदात्मजायाः
पाणिमग्राहयत् । अश्रावयञ्च तनयवार्त्तां तारावली
कान्तिमत्यै, सोमदेवीसुलोचनेन्द्रसेनाभ्यश्च पूर्वजाति-
वृत्तान्तम् । इत्थमहं मन्त्रिपदापदेशं यौवराज्यमनुभवन्
सुखं विहरामि’ इति ।

“स एवं मादृशेऽपि जन्तौ परिचर्यानुबन्धो, बन्धुरिकः
सर्वभूतानाम्, अलसकेन स्वर्गते श्वशुरे, ज्यायसि च

श्याले चण्डघोषनाम्नि प्रागेव सयज्ञीनायुषि, पञ्चवर्ष-
देशोयं सिंहघोषनामानं कुमारमभ्यषेचयत् ; अवर्द्धयच्च
विधिनैने स साधुः ।

“तस्याद्य यौवनोन्मादिनः पेशुन्यवादिनो दुर्मन्त्रिणः
कतिचिदासन्नन्तरङ्गभूताः । तैः किलासावित्यमयाहृत,
'प्रसह्यैव स्वसा तवामुना दुरात्मना परिणीता । पुनः प्रसुप्ते
राजनि प्रहर्त्तुमुद्यतासिरासोत् । तेनास्मै तत्क्षणप्रबुद्धेन
भीत्यानुनीय दत्ता कन्या । तं च देवज्येष्ठं चण्डघोषं विषेण
हत्वा “बालोऽयमसमर्थः” इति त्वमस्यापि प्रकृति-
विश्रम्भयायोपेक्षितः । क्षिणोति च पुरा कृतघ्नो भवन्तम्,
तमेवान्तकपुरमभिगमयितुं यतस्व’ इति ।

“स तथा दूषितोऽपि यक्षीभयाच्चासुखिन् प्रापमाचरितु-
मशकत् । एषु किल दिवसेष्वायथापूर्व्यमाकृतौ कान्तिमन्याः
समुपलस्य, राजमहिषी सुलक्षणा नाम सप्रणयमपृच्छत्
'देवि, नाहमयाथातथ्येन' विप्रलम्भनीया ; कथय तथ्यम्,
केनेदमायथापूर्व्यमाननारविन्दे तवेषु वासरेषु ?’ इति ।

“सा त्ववादीत्, ‘भद्रे, स्मरसि किमद्याप्यायथातथ्येन
किञ्चिन्नयोक्तपूर्वम् ? सखी मे तारावली सपत्नी च

१ “अयातयायथापुरयोः पर्यायेण” इति सूत्रेण पूर्वान्तरपदयोः पर्यायेणादि-
स्वरस्य वृद्धिः । मूले आयथापूर्व्यम् इत्यत्र आयथापूर्वम् इति पाठो ग्रन्थकृता
सम्मत इति प्रतिभाति ।

किमपि कलुषिताशया रहसि भर्त्ता मङ्गोत्रापदिष्टा प्रणय-
मप्युपेक्ष्य प्रणम्यमानाप्यस्त्राभिरुपोढमत्सरा प्रावसत् ।
भवसीदति च मः^१ पतिः, अतो मे दौर्भाग्यम्^२ इति ।

“तत् प्रायेणैकान्ते सुतक्षण्या कान्ताय कथितम् ।
अथासौ निर्भयोऽद्य प्रियतमाविरहपाण्डुभिरवयवैर्धैर्य-
स्तम्भितानुपर्याकुलेन चक्षुषोऽपश्वासशोषिताभिरिवानति-
पेशताभिर्वाग्भिर्वियोगं दर्शयन्तम्, कथमपि राजकुले
कार्याणि कारयन्तम्, पूर्वसङ्केतिनैः पुरुषैरभिग्राह्य,
अवशयत् । ‘तस्य किल स्थाने स्थाने दोषानुद्धोष,
तयोद्धरणीये चक्षुषी यथा तन्मूलमेवास्व मरणं भवेत्’
इति ; अतोऽत्रैकान्ते यथेष्टमशु मुक्ता, तस्य साधोः पुरः
प्राणान् मोक्तुकामो बभ्रामि परिकरम्” इति ।

‘मयापि तत् पितृव्यसनमाकर्ण्य पर्ययुणा सोऽभि-
हितः, “सौम्य,^३ किं तव गोपायित्वा’ ? यस्तस्य सुतो
यक्षश्च यथा देवस्य राजवाहनस्य पादशुश्रूषार्थं दिव्या
वसुमत्या हस्तन्यासः कृतः, सोऽहमस्मि । शस्त्यामि

^१ अथ अशब्दस्याश्वदर्शगत-समुच्चयदातृकत्वाभावात् “अश्ववाहादेव-
युक्ते” इति सूत्रस्यावगतैर्मन्त्रादेशो निराबाध एव । तथा चोक्तं कौस्तुभम्—
“युक्तग्रहणात् साक्षाद् सोमेऽर्थं निषेधः, परम्परसम्बन्धे त्वादेशः स्यादेव” इति ।

^२ सोमो देवता अस्व इति “सोमाट् अश्व” इति व्यञ्ज् । “सोमदेवता
हि तृतिहेतुः । अतः सुकुमारोऽपि तृतिहेतुत्वाद्पचारात् सौम्य इत्युच्यते ।”

^३ शस्यमानसाधनक्रियापेक्षया पूर्वकालत्वमत्र बोध्यम् ।

सहस्रमपि सुभटानामुदायुधानां हत्वा पितरं मोचयितुम्, अपि तु सङ्गुले यदि कश्चित् पातयेत् तदङ्गे शस्त्रिकाम्, सर्व एव मे यत्रो भस्मनि हुतमिव भवेत्” इति ।

‘अनवसितवचन एव मयि महानाशीविषः प्राकार-रन्ध्रेणोदैरयच्छिरः, तमहं मन्त्रीषधिबलेनाभिगृह्य पूर्णभद्रमब्रुवम्—“भद्र, सिंहं नः समीहितम् ; अनेन तातम-क्षय्यमाणः सङ्गुले यदृच्छया पतितेन नाम दंशयित्वा, तथा विषं स्तम्भयेयं यथा मृत इत्युदास्येत । त्वया तु मुक्तसाध्वसेन माता मे बोधयितव्या, ‘यो यस्या वने देव्या वसुमत्या हस्तार्पितो युष्मत्सुतः सोऽनुप्राप्तः, पितुरवस्था मदुपलभ्य बुद्धिबलादित्यमाचरिष्यति । त्वया तु मुक्तवासया राज्ञे प्रेषणीयम्, ‘एष खलु क्षत्रधर्मा यद् बन्धुरबन्धुर्वा [यो] दुष्टः स निरपेक्षं निग्राह्य इति ; स्त्रीधर्मैष यद्दुष्टस्य दुष्टस्य वा भर्त्सर्गतिर्गन्तव्येति, तदहममुनैव सह चिताग्निमा-रोक्ष्यामि ; अभिजनानुरूपः पश्चिमो विधिरनुज्ञातव्यः” इति । स एवं निवेदितो नियतमनुज्ञास्यति । ततः स्वमेवागारमानीय काण्डपटीपरिचित्ते विविक्तोद्देशे दर्भ-संस्तरणमधिशास्य, स्वयं कृतानुमरणमण्डनया त्वया तत्र

सन्निधेयम् । अहं च बाह्यकक्षागतस्त्वया प्रवेशयिष्ये, ततः
पितरमुज्जीव्य तदभिरुचितेनाभ्युपायेन चेष्टिष्यामहे”
इति ।

‘स “तथा” इति हृष्टतरस्तर्षणमगमत् । अहं तु
घोषणास्थाने विश्वावृत्तं घनतरविपुलशाखमारुह्य गूढतनु-
रतिष्ठम्; आरूढश्च लोको यथायथमुच्चैः स्थानानि;
उच्चावचप्रलापाः प्रसृताः । तावन्मे पितरं तस्करमिव
पश्चाद्बभुजम् उदुरध्वनिमहाजनानुयातम् चानीय,
मदभ्यास एव स्थापयित्वा मातङ्गस्त्रिरघोषयत्, “एष
मन्त्री कामपालो राज्यलोभाद् भर्तारं चण्डसिंहं
युवराजं चण्डघोषं च विषाचेनोपांशु हत्वा, पुनर्देवोऽपि
सिंहघोषः पूर्णयौवन इत्यमुष्मिन् पापमाचरिष्यन्,
विश्वासाद् रहस्यभूमौ पुनरमात्यं शिवनागमाह्वय
स्थूणमङ्गारवर्षे च राजवधायोपजप्य, तैः स्वामिभक्त्या
विहृतगुह्यः, ‘राज्यकामुकस्यास्य ब्राह्मणस्यान्धतममप्रवेशो
न्याय्यः’ इति प्राङ्मिवाकवाक्याद् अच्युत्तरणाय नीयते ।
पुनरन्योऽपि यदि स्वादन्याय्यवृत्तिः, तमप्येवमेव यथाहंण
दण्डेन योजयिष्यति देवः” इति ।

‘श्रुत्वैतद् बहकलकले महाजने, पितुरङ्गे प्रदीप्त-
शिरसमाशीविषं व्यक्षिपम् । अहं च भीतो नामा-
वप्लव्य, तत्रैव जनानुलीनः, क्रुद्धव्यालदष्टस्य तातस्य
विहितजोवरत्नो विषं क्षणादस्तम्भयम्, अपतच्च स भूमौ

मृतकल्पः ; प्रालपं' च, "सत्यमिदं राजावमानिनं देवो
दण्ड एव स्पृशतीति, यदयमस्त्रिभ्यां विनावनिपेन
चिकोर्षितः प्राणैरेव वियोजितो विधिना" इति । मदुक्तं
च केचिदन्वमन्यन्त, अपरे पुनर्निनिन्दुः । दर्वीकरस्तु तमपि
चण्डालं दष्टा रुढद्वामदुतलोकदत्तमार्गः प्राद्रवत् ।

'अथ मदम्बा पूर्णभद्रबोधितार्था, तादृशेऽपि व्यसने
नातिविह्वला, कुलपगिजनानुयाता पङ्कशमेव धीरमागत्य,
मत्पितुरुत्तमाङ्गमुत्सङ्गेन धारयन्ती स्थिता, राज्ञे समादिशत्,
"एष मे पतिस्तथापकर्त्ता न वेति देवमेव जानाति,
न मेऽनयास्ति चिन्तया फलम् । अस्य तु पाणिग्राहकस्य
गतिमननुपपद्यमाना भवकुलं कलङ्कयेयम्, अतोऽनुमन्तु-
मर्हसि भर्ता सह चिताधिरोहणाय माम्" इति ।

'श्रुत्वा चैतत् प्रीतियुक्तः समादिशत् क्षितोत्तरः,
"क्रियतां कुलोचितः संस्कारः, उत्सवोत्तरं च पश्चिमं'
विधिसंस्कारमनुभवतु मे भगिनीपतिः" इति । चण्डाले
तु मग्नतिविहसकलमन्त्रवादिप्रयासे संस्थिते "कामपालोऽपि
कालदष्ट एव" इति स्वभवनोपनयनममुख्यं स्वमाहात्म्य-
प्रकाशनाय महीपतिरन्वमंस्तु ; आनीतुस्य पिता मे
विधित्तायां भूमौ दर्भसंस्तरमधिगन्तः स्थितोऽभूत् ।

१ प्रसवने; प्रधानेन वचसां सवालं सूचने, तेनानुत्यानोपहृतावाचकत्व-
शङ्का ।

‘अथ मदम्बा मरणमण्डनमनुष्ठाय, सकरुणं सखी-
रामम्बा, मुहुरभिप्रणम्य भवनदेवताः, यत्ननिवारितपरिजना-
क्रन्दिता, पितुर्मे शयनस्थानमेकाकिनी प्राविशत् । तत्र
च पूर्वमेव पूर्णभद्रोपस्थापितेन मया वैनतेयतां गतेन
निर्विषीकृतं भर्त्सारमेघत । दृष्टतमा च पत्युः पादयोः
पर्यन्तुमुखी प्रणिपत्य, मां च प्रसूतस्तनी मुहुर्महुः
परिष्वज्य, सहषंवाध्यगद्गदमगदत्, “पुत्र, योऽसि जातमात्रः
पापया मया परित्यक्तः, स किमर्थमेवं मामतिनिर्घृणामनु-
गृह्णासि ? अथवेष निरपराध एव ते जनयिता, युक्तमस्य
प्रत्यानयनमस्तकाननात् । क्रूरा खलु तारावली, या
त्वामुपलभ्यापि तत्त्वतः कुवेरात्, असमर्थं मद्यम्,
अर्पितवती देव्यै वसुमत्यै ; सैव वा सदृशकारिणी, न
हि तादृशाद् भाग्यराशिर्विना मादृशो जनोऽल्पपुण्यस्तुवार्हति
कलप्रलापामृतानि कर्णाभ्यां पातुम् । एहि मां परिष्वजस्व”
इति भूयोभूयः शिरसि जिघ्रन्त्यङ्गमारोपयन्ती तारावलीं
गर्हयन्त्यनुभिरभिषिञ्चन्ती चोत्कम्पिताङ्गयष्टिरन्यादृशीव
क्षणमजनिष्ट ।’

‘जनयितापि मे नरकादिव स्वर्गम्, तादृशाद् व्यसनात्
तथाभूतमभ्युदयमारूढः, पूर्णभद्रेण विस्तरेण यथावृत्तान्त-
मावेदितो भगवतो मघवतोऽपि भाग्यवन्तमात्मानम-
जीगणत् ।

‘मनागिव च मत्सम्बन्धमाख्याय हर्षविक्षितात्मनोः

पितोरकथयम्, “आज्ञापयतं काश्च नः प्रतिपत्तिः ?”
इति ।

‘पिता मे प्राब्रवीत्, “वत्स, गृहमेवेदमस्त्रदोयम्
अतिविशालप्राकारबलयम् अक्षय्यायुधस्थानम्, अलङ्घ्य-
तमा च गुप्तिः, उपकृताश्च मयातिबहवः सन्ति सामन्ताः,
प्रकृतयश्च भूयस्यो न मे व्यसनमनुबध्यन्ते, सुभटानां
चानेकसङ्घसमस्त्येव ससुहृत्पुत्रदारम् । अतोऽत्रैव
कतिपयान्यहानि स्थित्वा, बाह्याभ्यन्तरज्ञानं कोपानु-
त्पादयिष्यामः । कुपितांश्च संगृह्य, प्रोत्साह्य चास्य प्रकृत्य-
मिवान्, उत्थाप्य सहजांश्च द्विषः, दुर्हन्तिमेनमुच्छेत्स्यामः”
इति । “को दोषः ? तथासु” इति तातस्य मतमन्वमंसि ।

‘तथास्मासु प्रतिविधाय तिष्ठत्सु, राजापि, विज्ञापितो-
दन्तो जातानुतापः, पारश्यामिकान् प्रयोगान्^१ प्रायः
प्रायुङ्क्त ; ते चास्माभिः प्रत्यहमहन्यन्त^२ । अस्मि-
न्नेवावकाशे पूर्णभद्रमुखाद् राज्ञः शय्यास्थानमवगम्य, तदेव
स्वोदवसितभित्तिकोणादारभ्योरगास्थेन सुरङ्गामकापम् ।

‘गता च सा भूमिस्वर्गकल्पमनल्पकान्यकाजनं
कमप्युद्देशम् । अव्यथिष्ट च दृष्ट्वैव स मां नारीजनः ।
तत्र काचिदिन्दुकलेव खलावस्थेन रसातलान्धकारं
निङ्गवाना, विग्रहिणोव देवो विश्वम्भरा, हरगृहिणोवा-

१ कौटिल्योपाध्यायस्य च योदयाधिकरणे प्रतिपादितान् उपायान् ।

२ अहन्त—वैकल्यभाषयन्त्यर्थः ।

सुरविजयायावतीर्णा, पातालमागता गृहिणीव भगवतः
कुसुमधन्वनः, राजलक्ष्मीरिवानेकदुर्मपदर्शनपरिहाराय
मैत्रीविवरं प्रविष्टा, निष्टमकनकपुत्रिकेवावदातकान्तिः
कन्यका, चन्दनलतेव मलयमारुतेन महर्शनेनोदकम्पत ।

‘तथाभूते च तस्मिन्नङ्गनासमाजे, कुसुमितेव काश-
यष्टिः, पाण्डुशिरसिजा स्थविरा काचित्, चरणयोर्मे
निपत्य, वासदीनमब्रूत, “दीयतामभयमस्मा धनन्यशरणाय
स्त्रीजनाय । किमसि देवकुमारो दनुजयुद्धदृष्ट्या
रसातलं विविक्षुः ? आश्नापय—कोऽसि ? कस्य
हेतोरागतोऽसि ?” इति ।

‘सा तु मया प्रत्यवादि, “सुदत्यः” मा स्म भवत्यो
भेषुः । अङ्गमस्मि हिजातिवृषभात् कामपालाद् देव्या
कान्तिमत्यामुत्पन्नोऽर्यपालो नाम । सत्यर्थं निज-
गृहात्प्रपृष्टं सुरङ्गयोपसरत्रिहास्तरे वो दृष्टवान् ।
कथयत—काः स्थ यूयम् ? कथमिह निवसथ ?” इति ।

‘सोदञ्जलिरुदीरितवती, “भर्तृदारक, भाग्यवत्यो
वयम्, यास्वामिभिरेव चक्षुर्भिरनघम् अद्राक्ष्म । श्रूयताम्—
यस्तव मातामहश्चण्डसिंहः, तेनास्या देव्या लोलावत्यां
चण्डघोषः कान्तिमतो चेत्यपत्यद्वयमुदपादि ।

‘सुदत्यः’ इति सर्वा अभिप्रेत्य तामभिलष्य सम्पादनम् । अथ शोभन-
दन्तोपलक्षितस्य यौवनस्य धर्तृतेः “वयसि दन्तस्य दद” इति सूत्रस्य ग्रहण-
निरावाधः ।

चण्डघोषस्तु युवराजो राजयच्छाया सुरसयमगात्, अन्तर्धत्त्रां
देव्यामाचारवत्याम् ; अमुया चेयं मणिकर्णिका नाम
कन्या प्रसूता । अथ प्रसववेदनया सुक्तजौविताचारवतो
पत्युरन्तिकमगात् ।

“अथ देवचण्डसिंहो मामाङ्गयोपह्वरे समाश्नापयत्,
‘कृदिमति, कन्यकेयं कल्याणलक्षणा ; तामिमां
मालवेन्द्रनन्दनाय, दर्पसाराय विधिवद् वर्द्धयित्वा
दिक्षामि । विभेमि च कन्यकानां प्रकाशावस्थापनात् ।
अत इयमरातिव्यसनाय कारिते महति भूमिगृहे कृत्रिम-
शैलगर्भात्कीर्णनानामण्डपमेक्षागृहे प्रचुरपरिवर्द्धया भवत्या
संवर्द्धयताम् । अस्त्यत्र भोग्यवस्तु वर्षशतोपभोगेनाप्य-
क्षुध्यम्’ इति ।

“स तथोक्त्वा, निजवासगृहस्य द्वाङ्गुलभित्तावर्द्धपादं
किष्कुविष्कम्भमुद्धृत्य तेनैव द्वारेण स्थानमिदमस्मान्
अवीक्षितम् । इह च नो वसन्तीनां द्वादश समाः
समत्ययुः, इयं च वत्सा तरुणीभूता, न चाद्यापि स्मरति
राजा । काममियं पितामहेन दर्पसारीय सहल्लिता,
त्वदम्बया तु कान्तिमत्या गर्भस्थैव द्यूतजिता स्वमात्रा
तवैव जायात्वेन समकल्प्यत । तदत्र प्राप्त्यैव चिन्त्यतां
कुमारेणैव” इति । तां पुनरवीचम्, “अद्यैव राजगृहे
किमपि कार्यं साधयित्वा प्रतिनिवृत्तो युष्मासु यथाहं
प्रतिपत्स्ये” इति ।

‘तेनैव दीपदशितविलपथेन गत्वा, स्थितेऽर्धरात्रे,
तदर्धपादं प्रत्युद्धृत्य, वासगृहं प्रविष्टो विश्रब्धसुप्तं सिंहघोषं
जीषयाहमग्रहोषम् । आकृष्य च तमहिमिवाहिश्रवः
स्फुरन्तममुनैव भित्तिरन्ध्रपथेन स्त्रेणसन्निधिमनैषम् ;
आनीय च स्वभवनम्, आयुनिगडसन्दानितचरण-
युगलम्, अवनमितमलिनवदनम्, अश्रुबहुलरक्तचक्षुषम्,
एकान्ते जनयित्वोर्ममादर्शयम् ; अकथयं च विलकथाम् ।

‘अथ पितरौ प्रहृष्टतरो, तं निरुष्टाश्रयं निशाम्य,
बन्धने नियम्य, तस्या दारिकाया यथार्हेण कर्मणा मां
पाणिमग्राहयताम्’ । अनायकं च तद्राज्यमस्मदायत्तमेव
जातम् ; प्रकृतिकोपभयात्तु मम माता मुमुक्षितोऽपि न
मुक्त एव सिंहघोषः । तथास्थिताश्च वयम् “अङ्गराजः
सिंहवर्मा देवपादानां भक्तिमान् कृतकर्मा च” इत्य-
मित्राभियुक्तमेनमभ्यसराम । अभूवं च भवत्पादपङ्कज-
रजोऽनुग्राह्यः । स चेदानीं भवश्चरणप्रणामप्रायश्चित्त-
मनुतिष्ठतु सर्वदुश्चरितक्षालनमनार्थः सिंहघोषः’ इत्यर्थ-
पालः प्राञ्जलिः अणनाम ।

‘उपरिष्ठान् (१६९ पृष्ठ) “विदितायस्तु पार्थिवस्वया दृष्टितुः पाणिं
ग्राहयिष्यति” इत्येव प्रयोज्यकमेव तृतीयादर्शनाद् ग्राहयते; पाचिकं द्विकर्मकत्वं
माचार्यवर्याणामभिमतमिति प्रतिभाति । पाणिनीयेस्तु प्रायेण द्विकर्मकत्वं
प्रत्याचक्षते; कुम्भकाशावन्तव्यगव्यादेन धातोर्भुञ्जार्थकत्वं वा परिकल्प्यते,
आह्वयादिकं बाध्याङ्गिते ।

देवोऽपि राजवाहनः 'बहु पराक्रान्तम्, बहूपयुक्ता
च बुद्धिः, सुकृतबन्धनस्ते खशुरः पश्यतु माम्' इत्यभिधाय,
भूयः प्रमतिमेव पश्यन् प्रीतिस्मेरः 'प्रस्तूयतां तावदाकीर्णं
चरितम्' इत्याज्ञापयत् ।

इति श्रीदण्डिनः कृतौ दशकुमारचरितेऽथपालचरितं
नाम चतुर्थं सर्गश्लोकः ।

परः चरितम्

[पञ्चम सर्गश्लोकः]

सोऽपि प्रणम्य विज्ञापयामास, 'देव, देवस्यान्वेषणाय
दिक्षु भ्रमन्नभ्रद्वयस्य कस्यापि विन्ध्यपार्श्वरूढस्य वनस्यतेरधः
परिणतपतङ्गबालपङ्कजावतंसिते पश्चिमदिगङ्गनामुखे,
पल्लवाश्रयपस्पृश्योपास्य सन्ध्याम्, तमःसमोक्ततेषु निम्नो-
न्नतेषु, गन्तुमक्षमः क्षमातले किसलयैरुपरचक्ष्य शय्यां
शिशयिषमाणः, शिरसि कुर्वन्नञ्जलिम्, "यास्मिन्
वनस्यतो वसति देवता, सेव मे शरणमस्तु शरारुचक्रचार-

भोषणार्थां शर्वगलश्यामशार्वरा'न्धकारपूराधातगभीर-
गङ्गरायां महाटव्यामस्यामेकाकिनः प्रसुप्तस्य" इत्युपधाय
'वामभुजम्, अश्रयिषि ।

'ततः क्षणादेवावनितलदुलभेन स्पर्शेनासुखायिषत'
किमपि गात्राणि, आङ्गादिषत चेन्द्रियाणि, अभ्यमनायिष्ट
चान्तरात्मा । पर्यस्फुरन्ने दक्षिणभुजः । "कथं
न्विदम् ?" इति मन्दं मन्दमुन्मिषन्नुपर्यच्छ्वस्तप-
च्छेदकल्पं शुक्लांशुकवितानमेषिषि ।

'वामतो वलितदृष्टिः, समया सौधभिप्तिम्, चित्ता-
स्तरणशायिनम्, विश्रब्धप्रसुप्तम् अङ्गनाजनमलक्षयम् ।
दक्षिणतो दत्तचक्षुष्यं जातनिद्रमामीलितलोचनेन्दोवर-
माननं दधानां कामपि तरुणीमालोकयम् ।

'अतर्क्यं च, "क्व गता सा महाटवी ? कुत
इदं शक्तिध्वजशिखरशूलीतृसेधं सौधमागतम् ? क्व च
तदरण्यस्थलीसमास्तोर्णे पद्मवशयनम् ? कुतस्य
वेदमिन्दुगभस्तिसम्भारभासुरं हंसतूलदुकूलशयनम् ? एष

अपाणिश्रीयमेतदिति प्रामादिकाः । तथा च वामनः—“शार्धरमिति
च । शार्धरं तम इत्येव च 'काष्ठाद् ठञ्' इति ठञ् दुर्धरः ।" अभियुक्त-
प्रयोगवाङ्मयदर्शनात् “कश्चिदश्वादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते” इति आयेन
कथञ्चित् साधनीयम् । (१०२ पृष्ठे पादटीका द्रष्टव्या ।)

“सुखादिभ्यः कर्त्तृवेदनायाम्” इति क्यङि, सुखाय इति नासधानो-
क्त्यङि रूपम् । गात्राणां सुखवेदनमौपचारिकं बोध्यम् ।

च को नु शीतरश्मिकिरणरजतरज्जुदोलापरिभ्रष्टो मूर्च्छित
 दवाप्सरोगणः स्वैरसुप्तः सुन्दरीजनः ? का चेयं
 देवीवारविन्दहस्ता, शारदशशाङ्कमण्डलं पर्यङ्कमेतद्
 अभलदुकूलोत्तरच्छदमधिपेते शयननलम् ? न तावदेषा
 देवयोषा, यतो मन्दमन्दमिन्दुकिरणैः संवाह्यमाना
 कमलिनीव सङ्गच्छति, तदेषा मानुष्येव । अनया हि
 विश्वमधुरं सुप्यते, अस्ति चानतिक्रान्तशिष्टमर्यादचेतसो
 ममास्थामासक्तिः ; यद् भावि तद् भवतु, भाग्यमत्र
 परीक्षिष्ये” इति स्पृष्टास्पृष्टमेव ललसुप्तः स्थितोऽस्मि ।
 सापि मन्दमन्दजृम्भिकारम्भमन्यराङ्गी, त्वङ्गदण्डपद्मणी-
 खलुषोरलसतास्तारकेण युगलेनेषदुन्मिषन्ती, सम्पृहेण
 मन्दमन्दप्रचारितेन चक्षुषा मदङ्गानि निर्वर्ण्य,
 दूरोत्सर्पितपूर्वकायापि तस्मिन्नेव शयने सचकितमशयिष्ट ;
 अजनिष्ट च मे रागाविष्टचेतसोऽपि कापि निद्रा ।

‘पुनरननुकूलस्पर्शदुःखायमानगात्रः प्राबुध्य । प्रबुद्धस्य
 च सैव मे मण्डाटवी, तदेव तरुतलम्, स एव पद्मास्तरो-
 ऽभूत् ; विभावरी च व्यभासीत् । अभूच्च मे मनसि,
 “किमयं स्वप्नो विप्रलम्भो वा ? किमियमासुरी देवी
 वा कापि माया ?” इति । ‘यद्भावि तद्भवतु ;
 नाहमिदं तत्त्वतो नाबुध्य मोक्ष्यामि भूमिशय्याम्,
 यावदायुरवत्यायै देवतायै प्रतिशयितो भवामि” इति
 निश्चितमतिरतिष्ठम् ।

‘यथाविर्भूय कापि रविकराभितप्त-कुवलयदामतान्ता-
 ह्वयष्टिः क्लिष्टनिवसनोत्तरीया, निरलक्तकरुक्षपाटलेन
 निःश्वासोष्णजर्जरितत्विषा दन्तच्छुदेन वमन्तोव कपिलधूम-
 धूम्रं विरहानलम् अनवरतसलिलधाराविषर्ज्जनाद् रुधिरा-
 वशेषमिव लोहिततरं हितयमच्छोरुद्वहन्ती कुलचारित्र-
 बन्धनपाशविभ्रमेणैकवेणीभूतेन केशपाशेन नीलांशुकचीर-
 चूडिकापरिवृता, पतिव्रतापताकेव सञ्चरन्ती, चामचामापि
 देवतानुभावादनतिशीणवर्णावकाशा सीमन्तिनी,
 प्रणिपतन्तं मां प्रहर्षोत्कम्पितेन भुजसताहयेनीत्याप्य,
 पुत्रवत् परिष्वज्य, शिरस्युपाघ्राय, स्नेहगद्गदं व्याहर्षति,
 “वत्स, यदि यः कथितवतो मगधराजमहिषो वसुमतो,
 ‘मम हस्ते बालमर्धपानं निधाय, कयां च काञ्चिदात्म-
 भर्तृपुत्रमखोजनानुबद्धां राजराजप्रवर्त्तितां कृत्वान्तर्धान-
 मगादात्मजा मणिभद्रस्य’ इति, साहमस्मि वो
 जमनी ।

“पितुर्वा धर्मपालसूनोः सुमन्वानुजस्य कामपालस्य
 पादमूलाभिष्कारणकोपकलुषिताशया, मोष्यानुशयविधुरा,
 स्वप्ने केनापि रक्षोरूपेणोपेत्य शप्तास्त्रि, ‘चण्डिकायां त्वयि

१ प्रतिशयितः—देवताप्रसादपथ्येन मनोरथसिद्धिनिमित्तमाय पानभोजन-
 पारहारपूर्वकं भूमौ शयितः । (धर्मा दीक्षीया इति भाषा ।)

१५०

दशकुमारचरिते

वषमात्रं वसामि प्रवासदुःखाय' इति सुवतैवाहमाविष्टा
प्राबुध्ये ।

“गतं च तद् वर्षं वर्षसहस्रदोषम् । अतोतायां तु
यामिन्यां देवदेवस्य त्राम्बकस्य आवस्थामुत्सवसमाजमनु-
भूय, बन्धुजनं च स्थानस्थानेभ्यः' समापतितमभिसमीक्ष्य,
सुकथापा, पत्युः पार्श्वमभिसरामोति प्रस्थितायामिव
मयि, त्वमत्राभ्युपेत्य 'प्रतिपन्नोऽस्मि शरणमिहत्यां
देवताम्' इति प्रसुप्तोऽसि ।

“एवं शपदुःखाविष्टया तु मया तदा न तत्त्वतः
परिच्छिन्नो भवान्, अपि तु शरणागतमविरलप्रमादायाम्
अस्यां महाटव्यामयुक्तं परित्यज्य गन्तुमिति, मया त्वमपि
स्वंपदेवासि नोतः । प्रत्यासन्ने च तस्मिन् देवगृहे पुनः,
अचिन्तयम्, 'कथमिव तरुणेनानेन सह समाजं
गमिष्यामि ?' इति ।

“अथ राज्ञः आवस्तोत्तरस्य यथार्थनाम्नो धर्मवर्द्धनस्य
कन्यां नवमालिकाम्, धर्मकालसुभगे कन्यापुरविमान-
हर्म्यगतले विशालकोमलं शय्यातलमधिगयानां यदृच्छ-
योपलभ्य, 'दिष्ट्येयं सुप्ता, परिजनश्च गाढजिद्रः, शितामय-

“अत्र 'नित्यवीक्षयोः' इति वीक्षायां विवेक्षणम्, तेन कर्मधारय-
बहुवचने' इति सूत्राप्रवृत्तेः समासकडावस्थित्यः, एवमन्वयापि ।

मत्र सुहृत्तमात्रं ब्राह्मणकुमारः, यावत् कृतकृत्या निवर्त्तय
इति त्वा तत्र शाययित्वा, तमुद्देशमगमम् ।

“दृष्ट्वा चोत्सवश्रियम्, निर्विशयं च स्वजनदर्शनेनसुखम्,
अभिवाद्य च विभुधनेश्वरम्, नमस्कृत्य च भगवन्नीमम्बिकाम्,
तया गिरिदुहित्वा देव्या सञ्चितम् ‘अयि भद्रे, मा भेषाः;
भवेदानीं भर्तृपार्श्वगामिनी, गतस्ते शापः’ इत्यनुगृहीता,
सद्य एव प्रत्यापन्नमहिमा प्रतिनिवृत्य, दृष्ट्वैव त्वा
यथावदभ्यजानाम्, ‘मत्सुतस्यैवायं वत्सस्थार्थपालस्य
प्राणभूतः सखा प्रमतिरिति । पापया मयास्मिन्नज्ञानादौ-
दासीन्यमाचरितम् ! अपि चायमस्यामासक्तभावः, कन्या
चैषा सानुरागेतस्मिन्; उभौ चैमी लक्षसुप्तौ त्रपया
साध्वसेन वदन्योऽन्यमात्मानं न विहृण्वती । गन्तव्यं च
मया; अनुरक्तयाप्यनया कन्यया रहस्यरक्षणाय न
समाभाषितः सखीजनः परिजनो वा । नयामि तावत्
कुमारम्, पुनरपीममर्थं लब्धलक्षो यथोपपन्नैरुपायैः
साधयिष्यति’ इति ।

“मत्प्रभावप्रस्थापितं भवन्तमेतदेव पत्रशयनं प्रत्यनैषम् ।
—एवमिदं वृत्तम् । एषा चाहं पलुर्मे पादमूलं प्रत्युप-
सर्पयम्” इति प्राञ्जलिं मां भूयोभूयः परिष्वज्य शिरस्यु-
पाधाय स्नेहविह्वला गतासीत् ।

‘अहञ्च आवस्तीमभ्यवर्त्तिषि; मार्गे च महति-
निगमे नैगमानां ताम्रचूडयुद्धकोलाहलो महानासीत् ।

अहं च तत्र सन्निहितः किञ्चिदस्मेषि, सन्निधिनिषण्णसु
मे वृद्धः कोऽपि बाह्यणः शनकैः क्षितहेतुमपृच्छत् ।
अत्रवं च, “कथमिव नारिकेलजातेः प्राच्यवाटुकुकुटस्य
प्रतीच्यवाटः पुरुषैरसमीक्ष्य बलाकाजातिस्ताम्बूडो
बलप्रमाणाधिकस्यैवं प्रतिविस्तृष्टः ?” इति ।

‘सोऽपि तज्ज्ञः “किमक्षैरेभिर्व्यत्यादितैः ? तूष्णी-
माम्स्व” इत्युपहस्तिकायास्ताम्बूलं कर्पूरसहितमुद्धृत्य मर्ह्यं
दत्त्वा, चित्वाः कथाः कथयन् क्षणमतिष्ठत् । प्रायुध्यत
धातिसंरब्धमनुप्रहारप्रवृत्तस्वपक्षमुक्तकण्ठीरवरवं विहङ्गम-
द्वयम्, जितस्त्रासौ प्रतीच्यवाटुकुकुटः । सोऽपि वृद्धः
स्ववाटुकुकुटविजयद्वष्टो मयि वयोविरुद्धं सख्यमुपेत्य,
तदहरेव स्वगृहे स्नानभोजनादि कारयित्वा, उत्तरेद्युः
श्रावस्तीं प्रति यान्तं मामनुगम्य “अस्तेव्योऽस्मि सत्यर्थे”
इति मित्रवद् विसृज्य प्रत्ययासौत् ।

‘अहं च गत्वा श्रावस्तीम्, अध्वयान्तो बाह्योद्याने
सतामण्डपे शयितोऽस्मि । हंसरवप्रबोधितद्योत्याय,
कामपि कण्वपूरमुखराभ्यां चरणाभ्यां मदन्तिक-
मुपसरन्तीं युवतीमद्राक्षम् । सा त्वागत्य स्वहस्तवर्त्तिनि
चित्रपटे लिखितं मत्सादृश्यं कमपि पुरुषं मां च पर्यायेण
निर्वर्णयन्ती, सविस्मयं सवितर्कं सहर्षं च लक्ष्मवातिष्ठत ।

‘मयापि तत्र चित्रपटे मत्सादृश्यं पश्यता तद्वष्टि-
चेष्टितमनाकस्त्रिकं मन्यमानेन “अनु सर्वसाधारणोऽयं

रमणीयः पुण्यारामभूमिभागः, किमिति चिरस्थिति-
क्लेशोऽनुभूयते ? ननूपवेष्टव्यम्” इत्यभिहिता सा
संक्षिप्तम् “अनुगृहीतास्मि” इति न्यषीदत् ।

‘सङ्ख्या च देशवास्तानुविद्धा काचनावयोरभूत् ।
कथासंश्रिता च सा “देशातिथिरसि, दृश्यन्ते च तेऽध्व-
न्तान्तानीव गात्राणि; यदि न दोषः, महर्हेऽयं
विश्रमितिमनुग्रहः क्रियताम्” इत्यशंसत् ।

‘अहं च “अयि सुगन्धे, नैष दोषः, गुण एव” इति
तदनुमार्गगामी, तद्गृहगतो राजार्हणं स्नानभोजनादिनोप-
चरितः, सुखं निषण्णः, रहसि पर्यपृच्छ्ये, “महाभाग,
दिगम्बराणि भ्रमता कश्चिदस्ति किञ्चिदद्भुतं भवतोप-
लब्धम् ?” इति ।

‘समाभवन्नसि, “महदिदमाशास्यदम् । एषा खलु
सखी राजदारिकायाः, चित्रपटे चास्मिन्नपि तदुपरि-
विरचितसितवितानं इर्म्यतलम्, तद्वत्प्रकाशविस्तीर्णं
शरदभ्रपटलपाण्डुरं शयनम्, तदधिशायिनी च निद्रालोठ-
लोचना ममैवेयं प्रतिकृतिः” इति ।

‘अथाहमब्रवम्, “भद्रे, देहि चित्रपटम्” इति ;
सा त्वर्पितवती मदस्ते । तमादाय तामपि व्याजसुप्तां
राजकुमारीं तत्रैवाभिलिख्य, “काचिदेवभूता युवति-
रीदृशस्य पुंसः पार्श्वशायिन्यरण्यानीप्रसुप्तेन मयोपलब्धा ।
किलैष स्वप्नः ?” इत्यालपं च । दृष्ट्या तु तया

विस्तरतः पृष्टः सवमेव वृत्तान्तमकथयम्, असौ च
सख्या मन्त्रिमित्तान्यवस्थान्तराण्यवर्णयत् । तदाकर्ण्य,
“यदि तव सख्या मदनुग्रहोन्मुखं मानसम्, तदा
गमय कानिचिदहानि, कमप्युपायमारचय्यागमिष्यामि”
इति कथञ्चिदेनामभ्युपगमय्य, गत्वा तदेव खर्वटम्,
वृद्धेन समर्गसि । स च ससम्भ्रमं विश्रमय्य, तथैव
स्नानभोजनादि कारयित्वा, रहस्यपृच्छत्, “भार्य,
कस्य द्वितीरचिरेणैव प्रत्यागतोऽसि ?”

“प्रत्यवादिषमेनम्, “स्थान एवाहमार्येणास्मि पृष्टः ।
श्रूयताम्—अस्ति हि आवस्तो नाम नगरो, तस्याः
पतिरपर इव धर्मपुत्रो धर्मवर्धनो नाम राजा ; तस्य
दुहिता, प्रत्यादेश इव श्रियः, सौकुमार्यविडम्बितनव-
मालिका नवमालिका नाम कन्यका । सा मया
समापत्तिदृष्टा कटाक्षमालां मम मर्मणि व्यकिरत्,
तच्छ्रुत्योदरणाक्षमस्य ‘धन्वन्तरिसदृशस्त्वद्वते नेतरोऽस्ति-
वैद्यः’ इति प्रत्यागतोऽस्मि । तत् प्रसीद कञ्चिदुपाय-
मारचयितुमर्हसि ।

“अयमहं परिवर्त्तितस्त्रीवेषस्ते कन्या नाम भवेयम् ।
अनुगतस्य मया त्वमुपगम्य धर्मासनगतं धर्मवर्धनं वक्ष्यसि,
‘ममेयमेकैव दुहिता ; जातमात्रायां त्वस्या जनन्यस्याः-
संस्थिता, माता च पिता च भूत्वाहमेव व्यवर्धयम् ।
एतदर्थमेव विद्यामयं शुल्कमजितुं गतोऽभूदवन्तिनगरी-

मुक्कयिनौमस्मदैवाद्यकुलजः कोऽपि विप्रदारकः ; तस्मै
चेयमनुमता दातुम्, इतरस्मै न योग्या । तरुणीभूता
चेयम्, स च विलम्बते, तेन तमानोय पाणिमस्या ग्राहयित्वा
तस्मिन्नुत्तमभारः संन्यसिष्ये । यदि त्वं ब्राह्मणमधीतिनम-
गतिमतिथिं च मामनुग्राह्यपक्षे गणयति देवः, तर्हि
सैषा भवद्भुजतरुच्छायामखण्डितचारित्रा तावदध्यास्ताम्,
यावदस्याः पाणिग्राहकमानयेयम्' इति ।

“स एवमुक्तो नियतं स्वदुहितृसन्निधौ मां वासयिष्यति ।
गतस्तु भवान् आगामिनि मामि फाल्गुने फल्गुनीपू-
नरास्तु भाविनि राजान्तःपुरजनस्य तीर्थयात्रोत्सवे, तीर्थ-
स्थानात्प्राच्यां दिशि गौरतान्तरमतिक्रम्य, वानीरवस्तय-
मध्यवर्तिनि कूर्तिकेयगृहे, करतलगतेन शुक्लांशुकयुगलेन
स्थास्यति । स खल्वहमनभिग्रह एवेतावन्तं कालं
सहावस्थाय राजकन्यकया, भूयस्तस्मिन्नुत्सवे गङ्गाम्भसि
संप्रवमानः क्रोडापरवशे नागरिकसमाजे, मग्नीपसृत-
स्वदभ्यास एवोन्मदगामि ; पुनस्त्वदुपाहृते वामसो परिधाय,
अपनीतदारिकाविषः, जामाता नाम भूत्वा त्वामिवानु-
गच्छेयम् ।

“नृपात्मजा तु मामितस्ततोऽन्विथानासादयन्तो
‘तया विना न भोक्ष्ये’ इति रुदत्येवावरोधने स्थास्यति ।
तन्मूले च महति कोलाहले, क्रन्दत्सु परिजनेषु रुदत्स्व-
वरोधजनेषु, शोचत्सु पौरजानपदेषु, किंकर्तव्यतामूढे

सामात्ये पार्थिवे, त्वमास्थानीमेत्य, मां स्थापयित्वा, वक्ष्यसि,
 'देव, स एष मे जामाता तवार्हति शोभुजाराधनम् ।
 अधोती चतुर्धाम्नायेषु, गृह्णीती षट्सङ्गेषु, भान्वौर्लङ्की-
 विचक्षणः, चतुःषष्टिकलागमप्रयोगचतुरः, विशेषेण गज-
 रथचतुरगतस्त्ववित्, इष्वसनास्त्रकर्मणि गदायुद्धे च निरूपमः,
 पुराणेतिहासकुशलः, कर्त्ता काव्यनाटकाख्यायिकानाम्,
 वेत्ता सोपनिषदोऽर्थशास्त्रस्य, निर्मलरो गुणेषु, विश्वम्भो
 सुहृत्सु, शक्यः, संविभागशीलः श्रुतधरो गतस्मयसु ।
 नास्य दोषमणोयांसमप्युपलभे, न च गुणेष्वविवक्षितम् ;
 तन्मादृशस्य भाङ्गणमात्रस्य न लभ्य एष सम्बन्धः ।
 दुहितरमन्मै समर्प्य, सार्धकोचितमन्यमायमं संक्रमेयम्,
 'यदि देवः साधु मन्यते' इति ।

“स इदमाकर्ण्य वैवर्ण्याक्रान्तवक्तुः, परमुपेतो वैलस्यम्,
 चारुसूतेऽनुनेतुमनित्यतादिसङ्कीर्तनेनावभवन्तं मन्त्रिभिः
 सह । त्वं तु तेषामदसश्रोत्रो मुक्तकण्ठं रुदित्वा
 वाष्पकुण्ठकण्ठः काष्ठान्याह्वयान्निं सन्धुक्ष्य राजमन्दिरद्वारे
 विताधिरोहणायोपक्रंस्यसे । स तावदेव त्वत्पादयोर्निपत्य
 सामात्यो नरपतिरनूनेरर्थस्वामुपच्छन्द्य, दुहितरं मर्त्यं
 दत्त्वा, मद्योग्यतासमाराधितः समस्तमेव राज्यभारं
 मयि समर्पयिष्यति । सोऽयमभ्युपायोऽनुष्ठेयः यदि तुभ्यं
 रोचते” इति ।

‘सोऽपि पटुरसक्तदभ्यस्तकपटप्रपञ्चः पाश्चात्तशर्मा

यथोक्तमभ्यधिकं च निपुणमुपक्रान्तवान् । आसीच्च मम
समीहितानामहीनकालसिद्धिः ।

• ‘अस्य राज्ञः सिंहवर्मणः साहाय्यदानं सुहृत्संकेत-
भूमिगमनमित्युभयमपेक्ष्य, सर्वबलसन्दोहेन चम्पा-
मिमामुपगतः देवाद्देवदर्शनसुखमनुभवामि’ इति ।

श्रुत्वेतत् प्रमतिचरितं स्मितमुकुलितमुखनलिनः,
‘विलासप्रायमूर्जितम्, मृदुप्रायं चेष्टितम्, इष्ट एव
मार्गः प्रज्ञावताम् । अथेदानोमत्प्रभवान् प्रविशतु’ इति
मित्रगुप्तमेक्षत क्षितीशपुत्रः ।

इति श्रीदण्डिनः कृतो दशकुमारचरिते प्रमतिचरितं नाम पञ्चमोऽध्यायः ।

मित्रगुप्तचरितम्

• [षष्ठोऽध्यायः]

सोऽप्याचचक्षे, ‘देव, सोऽहमपि सुहृत्साधारणभ्रमण-
कारणः सुद्वेषु दामलिताङ्गयस्व नगरस्य बाह्योद्याने
महान्तमुत्सवसमाजमालोकयम् । तत्र कचिदतिमुत्तक-
स्ततामण्डपे कमपि वीणावादनेनात्मानं विनोदयन्त-
मुत्कण्ठितं युवानमद्राक्षम् । अप्राक्षं च, “भद्र, को

नामायमुत्सवः ? किमर्थं वा समारम्भः ? केन वा निमित्तेन पुनरुत्सवस्त्रियमनादृत्यैकान्ते भवान् परि-
वादिनीद्वितीयस्तिष्ठति ?” इति ।

‘सोऽभ्यधत्त, “सौम्य, सुहृत्पतिसुहृन्धन्वा नामानपत्यः
प्रार्थितवानमुष्मिन्वायतने विस्मृतविन्ध्यवासरागं वसन्त्या
विन्ध्यशमिन्वाः पादमूलादपत्यहंयम् । अनया च
किलास्मै प्रतिश्रयिताय स्वप्ने समादिष्टम्, ‘समुत्पत्स्यते
तवेकः पुत्रः, अनिष्यते चैका दुहिता । स तु तस्याः
पाणिग्राहकमनुजीविष्यति । सा तु सप्तमाद् वर्षादारभ्य,
आ परिणयात् प्रतिमासं कृत्तिकासु कन्दुकनृत्येन गुण-
वद्भर्त्सलाभाय मां समाराधयतु । यं च साभिस्तपेदमुष्मै
देया । स चोत्सवः कन्दुकात्सवनामास्तु’ इति ।

“ततोऽन्वीयसा कालेन राज्ञः प्रियमर्हिषी, मेदिनी
नाम, एकं पुत्रमसूत, समुत्पत्त्या चैका दुहिता । साद्य
कन्या कन्दुकावती नाम सोमार्पीडा देवीं कन्दुक-
विहारेणाराधयितुमगमिष्यति ।

“तस्यास्तु सखी धात्रेयिका चन्द्रसेना नाम मम
प्रियासीत्, सा चैषु दिवसेषु राजपुत्रेण भीमधन्वना
बलवदनुरुद्धा ; तदहमुत्कण्ठितो दुःखोद्विग्नचेताः, कालेन
वीणारवेणात्मानं किञ्चिदाश्वासयन्, विविक्तमध्यासे” इति ।

‘अस्मिन्नेव च क्षणे किमपि नृपूरकणितमुपातिष्ठत,
आगता च काचिदङ्गना । दृष्ट्वैव स एनामुत्पुङ्ग-

दृष्टिरशंसत्, “सैषा मे प्राणसमा, यद्विरहो दहन
इव दहति माम् । इदञ्च मे जीवितमपहरता राजपुत्रेण
मृत्युनेव निरुपतां नीतः । न च शक्यामि राज-
सूनुरित्यमुष्मिन् पापमाचरितुम् । अतोऽनयात्मानं सुदृष्टं
कारयित्वा, त्यक्त्यामि निष्प्रतिक्रियान् प्राणान्” इति ।

‘सा तु पर्ययुमुखी समभ्यधात्, “मा स्म नाथ
मत्कृतेऽध्यवस्थः साहसम् । तददौव नय मामीप्सितं देशम्”
इति ।

‘स तु मामभ्यधत्, “भद्र, भवद्दृष्टेषु राष्ट्रेषु
कदाचित् समृद्धं सम्पन्नशय्यं सत्पुरुषभूयिष्ठं च ?” इति ।
तमहमोषदिहस्याब्रवम्, “भद्र, विस्तीर्णयमर्णवाम्बरा,
न पर्यन्तोऽस्ति स्थानस्थानेषु रम्याणां जनपदानाम् ;
अपि तु न चेदिह युवयोः सुखनिवासकारणं कमप्युपाय-
मुत्पादयितुं शक्नुयाम्, ततोऽहमेव भवेयमध्वदर्शी” इति ।

‘तावतोदैरत रणितानि भणिनूपुराणाम् । अथास्मै
जातसम्भ्रमा “प्राप्तैवेयं भर्तृदारिका कन्दुकावतो कन्दुक-
क्रीडितेन देवीं विन्ध्यवार्त्तसनीमाराधयितुम् । अनिपिह-
दर्शना चेयमस्मिन् कन्दुकोत्सवे ; सफलमस्तु युष्मच्चक्षुः,
आगच्छतुं द्रष्टुम्, अहमस्याः सकाशवर्त्तिनो भवेयम्”
इत्ययासोत् ।

‘तामन्वयाव चावाम् । महति रत्नरङ्गपीठे स्थितां प्रथमं
ताम्रोष्ठोमपश्यम्, अतिष्ठच्च सा सद्य एव मम हृदये ।

चित्रायाविष्टचित्ते “किमियं लक्ष्मीः ? न हि, न हि, तस्याः किल हस्ते विन्यस्तं कमलम्, अस्यास्तु हस्त एव कमलम्” इति चिन्तयत्येव च मयि, सा अत्यस्तहस्तपद्मवायसूष्टभूमिरालोलनोलकुटिलालका, सविभ्रमं भगवतोमभिवन्द्य कन्दुकमालम्बत ।

‘लोलाग्रिथिलं च भूमौ मुक्तवती । मन्दोत्थितं च किञ्चिक्वचित्ताडुष्ठेन प्रसृतकोमलाङ्गुलिना पाणि-
पद्मेन समाहत्य, हस्तपृष्ठेन चोचोय, चतुस्तट्टि-
लाञ्छितं स्तवकमिव भ्रमरमालानुविहमवपतन्तमाकाश
एवाग्रहीत्, अमुञ्चच्च ; मध्यविलम्बितनये हुतलये
मृदुमृदु च प्रहरन्ती, तत्क्षणं चूर्णपदमदर्शयत् ।

‘प्रशान्तं च तं निर्दयप्रहारैरुदपातयत् । विपर्ययेण
च प्राशमयत्, ऋज्वागतं च वामदक्षिणभ्यां कराभ्यां
पर्यायेणाभिघ्नतो शकुन्तमिवोदस्थापयत् ; दूरीत्यितं च
प्रपतन्तमाहृत्य गोलमार्गमारचयत्, प्रतिदिशं च गमयित्वा
प्रत्यागमयत् ।

‘एवमनेककरणमधुरं विहरन्ती, रङ्गगतस्य रक्तचेतसो
जनस्य प्रतिलक्षमुखावचाः प्रशंसावाचः प्रतिगृह्यतो,
मण्डलभ्रमणेषु कन्दुकस्थातिशीघ्रप्रचारितया विशन्तीव
महर्शनलज्जया पुष्पमयं पञ्जरम्, असंस्त्रंसितप्रतिसमाहित-
शिखण्डभारम्, आकुञ्चितप्रसृतवेल्लितभुजलताभिहत-
ललितकन्दुकम्, आवर्जितबाहुपाशम्, असंक्रदुत्क्षिप्य-

माणहस्तपादबाह्याभ्यन्तरभ्रान्तकन्दुकम्, चवनमनोव-
मननैरन्तर्यनष्टदृष्टमध्ययष्टिकं च निषद्योत्थाय, निमील्यो-
मील्य, स्थित्वा गत्वा चैवातिचित्रं पर्यक्रीडत राजकन्या ।

‘अभिहित्य च भूतनाकाशयोरपि क्रीडान्तराणि
दर्शनोयान्येकेनैवानेकेनेव कन्दुकेनादर्शयत् । चन्द्र-
सेनादिभिश्च प्रियसखीभिः सह विहित्य, विहितान्ते
चाभिवन्द्य देवीम्, मनसा मे सानुरागेणैव परिजनेनानु-
गम्यमाना, सह सखीभिः कुमारीपुरमगमत् ।

‘अहञ्चानुरागपरवशः स्ववेश्म गत्वा, कोशदासेन
यत्नवदत्युदारं स्नानभोजनादिकमनुभावितोऽस्मि । सायं
चोपसृत्य चन्द्रसेना रहसि, मां प्रक्षिपत्य, पत्युः
समीप उपाविशत् । आचष्ट च हृष्टः कोशदासः,
“भूयासमेवं यावदायुरायतास्मि त्वत्प्रसादस्य पात्रम्”
इति ।

‘मया तु सस्मितमभिहितम्, “सखे, किमेतद्
आशास्यम् ? अस्ति किञ्चिदङ्गनम्, अनया तदङ्गनेत्रया
राजसूनुरुपस्थितो वानरोमिवैना दृश्यति ; विरक्तयेना
पुनस्त्यक्षति” इति ।

‘तया तु स्मरयास्मि कथितः, “सोऽयमाज्ञाकरो
जनोऽत्यर्थमनुगृहीत आर्येण, यदस्मिन्नेव जन्मनि मानुषं
वपुरपनीय वानरोकरिष्यते । तदास्तामिदम्, अन्यथापि
सिद्धं नः समोदितम् । अद्य खलु कन्दुकोत्सवे भवन्त-

भवहसितमनोभवाकारमभिलषन्तो, प्रतिमात्रमायस्यति
राजपुत्री । सोऽयमर्था विदितभावणा मया स्वभावे,
तया च तन्भावे, महिष्या च मनुजैन्द्राय निवेदयिष्यती ।
विदिताद्यंस्तु पार्थिवस्त्वया दुहितुः पार्ष्णिं चाहयिष्यति ।

“ततश्च त्वदनुजोविना राजपुत्रेण भवितव्यम्, एष हि
देवतासमादिष्टो विधिः । त्वदायंते च राज्ये, मालमेव
त्वामतिक्रम्य मामवरोहं भोमधन्वा । तत् सहतामयं
त्रिचतुराणि दिनानि” इति मामामन्त्र्य प्रत्ययासोत् ।
मम च कोशदासस्य च तदुक्तानुसारेण बहु विकल्पयतोः
कथञ्चिद् अक्षीयत क्षपा ।

‘क्षपान्ते च कृतयथोचितनियमस्तमेव प्रियदर्शन-
सुभगमुखानोद्देशमुपगतोऽस्मि । तत्रैव चोपसृत्य राजपुत्री
निरभिमानमनुकूलाभिः कथाभिर्मामनुवर्तमानो मुहूर्त्त-
मास्तु ; मोत्वा चोपकार्याम्, आत्मसमेन स्नानभोजन-
शयनादिव्यतिकरेणोपाचरत् ; तत्पगतमायसेन निगडेनाति-
बलपुरुषैः पोवरभुजदण्डोपरुहम् अवश्रयन्माम् ।

‘प्रतिबुद्धं च सहसा समभ्यधात्, “श्रेयि दुर्मते, श्रुत-
मालपितं हतायाचन्द्रसेनाया जालरन्ध्रनिःसृतं तच्चेष्टाव-
बोधप्रयुक्तयानया कुञ्जया । त्वं किलाभिनपितो वराक्या
कन्दुकावत्या ? तव किलानुजोविना मया स्थेयम् ?
त्वद्वचः किलानतिक्रामता मया चन्द्रसेना कोशदासाय
दास्यते ?” इत्युक्त्वा पार्श्वचरं पुरुषमेकमालोक्त्वाकथयत्,

“प्रक्षिपेनं सागरे” इति । स तु लम्बराज्य इवातिहृष्टः
“देव, यथाज्ञापयसि” इति यथादिष्टमकरोत् ।

‘अहं तु निरालम्बनो भुजाभ्यामितस्ततः स्रन्दमानः
किमपि काष्ठं दैवदत्तमुरसोपश्लिष्य, तावदप्लोषि, यावद-
पासरद् वासरः, शर्करो च सर्वा । प्रत्यूषस्यदृश्यत
किमपि बहिषम् ; अमुत्रासन् यवनाः, ते मासुहृत्य
रामेषुनाम्ने नाविकनायकाय कथितवन्तः, “कोऽप्ययम्
आयसनिगडबद्ध एव जले लब्धः पुरुषः । सोऽयम् अपि
सिञ्चेत् सङ्घस्रं द्राक्षाणां क्षणेनैकेन !” इति ।

‘अस्मिन्नेव क्षणे नैकनौकापरिवृतः कोऽपि महारभ्य-
धावत् ; अविभयुर्यवनाः । तावदतिजवा नौकाः खान इव,
वराहमस्कत्पोतं पर्यरुन्तत । प्रावर्त्तत संग्रहारः,
पराजायिषत यवनाः । तानहमगतोनवसीदतः समाश्वास्या-
लपिषम्, “अपनयत मे निगडबन्धनम् ; अयमहमव-
सादयामि वः सपत्नान्” इति ।

‘अमो तथाकुर्वन् ; सर्वाश्च तान् प्रतिभटान् भक्षवर्षिणा
भोमटहूर्तन शङ्खेण लवलवोक्तताङ्गान् अकार्षम् ।
अवप्लुत्य हतविध्वस्तयोधमस्कत्पोतसंसक्तपोतममुत्र नाविक-
नायकमनभिसरमभिपत्य जीवग्राहमग्रहोषम् । असौ
चासीत् स एव भोमधन्वा । तं चाहमवबुध्य जातबोड-
मव्रवम्, “तात, किं दृष्टानि कृतान्तविलसितानि ?”

इति । ते तु सांयात्रिका मदीयेनैव शृङ्खलेन तमतिगाढं
बद्ध्वा हर्षकिलकिलारवमकुर्वन्, मां चापूजयन् ।

‘दुर्वारा तु सा मोरननुकूलघातनुका दूरमभिपत्य
कमपि ह्योषं निविडमास्मिष्टवती । तव च स्वादु पानोयम्,
एधासि, कन्दमूलफलानि’ च संजिहृत्तवो गाढपातित-
शिलावलयम् अघातराम । तत्र चासीन्महाशैलः ।
सोऽहम् “अहो रमणोयोऽयं पर्वतनितम्बभागः, कान्ततरेयं
गन्धपाषाणवत्युपत्यका, शिगिरमिदमिन्दीवरारविन्द-
मकरन्दविन्दुचन्द्रकोत्तरं गोक्षवारि, रम्योऽयमनेकवर्ण-
कुसुममञ्जराभञ्जलतरस्तखनाभोगः” इत्यहमतरेया दृष्ट्वा
बहु बहु पश्यन्, अलक्षिताध्याकृदक्षीणोधरशिखरः
शीणोभूतम् उत्प्रभाभिः पद्मरागसोपानशिनाभिः किमपि
नान्नीकपरागधूसरं सरः समध्यगमम् ।

‘तत्र स्नातव, कांसिदमृतस्वादून् विमभङ्गान्
पास्वाद्य, अंसन्नमनकञ्जारः, तोरवर्तिना केनापि भोम-
रूपेण अञ्जराचसेनाभिपत्य, “कोऽसि ? कुतस्योऽसि ?”
इति निर्भर्त्सयताभ्यधोये । निर्भयेन च मया सोऽभ्यधोयत,

‘इदमेकवक्त्राया वैकल्पिक इति भाष्यस्वरस इति “जातिरप्रक्षिणाम्”
इति सूत्रव्याख्यानं भट्टाजिः । तेनावेकवक्त्राभावात् सूत्रपादे, यथा, अत्र
जात्यपसर्वमद्रव्यप्रतीनेकवक्त्रावः, जातप्रधान्य एवायमेकवक्त्राव इति
व्याख्यानम् ।

“सौम्य, सोऽहमस्मि द्विजन्मा ; यत्, हस्तादर्णवम्,
अर्णवाद् यवननावम्, यवननावसिद्धावाणमेनं पर्वतप्रवरं
गती यदृच्छयाम्निन् सरसि विश्रान्तः । भद्रं तव ?”
इति ।

‘सोऽब्रूत, “मो चेद् ब्रवीषि, प्रश्नानेतान् अश्यामि
त्वाम्” इति । मयोक्तम्, “भवतु ; पृच्छ तावत्” इति ।

‘अथावयोरैकयार्थ्यासीत् संलापः । स यथा —

किं क्रूरं स्त्रीहृदयम् किं गृहिणः प्रियहिताय

दारगुणाः ।

कः कामः संकल्पः किं दुष्करसाधनं प्रज्ञा ॥ इति ।

‘स चेदमाकर्ण्य ब्रह्मराक्षसो मामपुपुजत् । अस्मिन्नेव
क्षणे नातिप्रौढपुष्पागसुकुलस्थूलानि मुक्ताफलानि सह
सलिलविन्दुभिरम्बरतलादपतन् । अहं तु “किं
न्विदम् ?” इत्युच्चतुरालोकयन् कमपि राक्षसं काञ्चिदङ्गनां
विचेष्टमानशालीमाकर्षन्तमपश्यम् । “कथमपहरति
स्त्रियमनाचारो मेघर्तः !” इति गमनगमनमन्दशक्तिर-
ग्रस्तस्य समतप्ये । स तु मत्सम्बन्धो ब्रह्मराक्षसः “तिष्ठ
तिष्ठ पाप, कापहरसि ?” इति भर्त्सयन्त्याय राक्षसेन
समसृज्यत । तां तु रोषाद् अनपेक्षापविष्टाम्,
अमरवृक्षमञ्जरीमिवान्तरिक्षाद् आपतन्तीम् उन्मुख-
प्रसारितोभयकरः कराभ्यामसङ्गीवम् । तावत्तावुभावपि
शेक्तशुक्लभङ्गैः, पादपेष रभसोन्मूलितैः, मुष्टिपादप्रहारेण

परस्परमक्षयताम् । पुनरहमतिमृदुनि पुलिनवति
कुसुमलवलाब्धिते सरस्तोरेऽवरोप्य निर्वर्णयंस्तां
मन्त्राणोकवक्त्रभां राजकन्यां कन्दुकावतीमलक्षयम् ।

‘सा हि मया समाश्लास्यमाना तिर्यङ् मामभि-
निरूप्य जातप्रत्यभिज्ञा सकृद्गमरोदीत्, अवादीच्च,
“नाथ, त्वद्दर्शनादुपोढरागा तस्मिन् कन्दुकोक्त्रये पुनः
सत्या चन्द्रसेनया त्वत्कथाभिरेव समाश्लामितास्मि । ‘त्वं
किल समुद्रमध्ये मज्जितः पापेन मद्भ्राता भीमधन्वना’
इति श्रुत्वा, सखोजनं परिजनञ्च वञ्चयित्वा, जोषितं
जिह्वासुरेकाकिनी क्रीडावनमुपासयम् । तत्र च
मामचकमत कामरूप एव राक्षसाधमः ; सोऽयं मया
भीतयावधूतप्रार्थनः स्फुरतीं मां निगृह्याभ्यधावत्,
अत्रैवमवसितोऽभूत् । अहं च देवात् तवेव जोषितेश्च
हस्ते पतिता । भद्रं तव ?” इति ।

‘श्रुत्वा च तया सहावरुह्य, नावमध्यारोहम् । मुक्ता
च नीः पतिवातप्रेरिता तामिव दामलितां प्रत्युपातिष्ठत् ।
अवरुठाञ्च वयमश्रमेण । “तनयस्य च तनयायाश्च
नाशादनन्यापत्यस्तुङ्गधन्वा सुहृदपतिर्निष्कलः स्वयं सकलत्र
एव निष्कलङ्गगङ्गारोधस्यनशनेनोपगन्तुं प्रतिष्ठते । सह
तेन मर्तुमिच्छत्यनन्यनाथोऽनुरक्ताः पौरवृद्धलोकः” इत्य-
श्रुमुखीणां प्रजानामाक्रन्दमनूणम् । अथाहमस्मै राज्ञे
यथावत्तमाख्याय तदपत्यद्वयं प्रत्यर्पितवान् । प्रीतेन तेन

जामाता कृतोऽस्मि दामलिसेश्वरेण । तत्पुत्रो मदनुजीवी
जातः । मदाश्रमेन चामुना प्राणवदुष्किता चन्द्रसेना
कौशदासमभजत् । ततश्च सिंहवर्मसाहाय्यार्थमत्रागत्य
भर्तृस्तव दर्शनोत्सवसुखमनुभवामि' इति ।

श्रुत्वा 'चित्रेयं देवगतिः । अथसरेषु पुष्कलः
पुरुषकारः' इत्यभिधाय भूयः क्षिताभिषिक्तदन्तच्छदो
मन्त्रगुप्ते हर्षोत्पुल्लं चक्षुः पातयामास देवो राजवाहनः ।
स किल निरोष्ठप्रवर्णमात्मचरितमाचचक्षे ।

इति श्रीदक्षिणः कृतो दशकुमारचरिते मन्त्रगुप्तचरितं

नाम षष्ठ उच्छ्वासः ।

मन्त्रगुप्तचरितम्

[सप्तम उच्छ्वासः]

'राजाधिराजनन्दन, नगरम्भगतस्य ते गतिं ज्ञास्यन्नहं च
गतः कदाचित्कलिङ्गान् । कलिङ्गनगरस्य मात्यासन्नसंस्थित-
जनदाहस्थानसंसक्तस्य कस्यचित् कान्तारधरणिजस्यास्तोर्ण-
सरसकिसलयसंस्तरे तले निषद्य निद्रालोढदृष्टिरशयिषि ।
गलति च कालरात्रिशिखण्डजालकान्धकारे, चरितरक्षसि

चरितनोहारे निजनिलयनिलीननिःशेषजने नितान्तशीते
निशीथे घनतरसालशाखान्तरालनिर्झादिनि, नेत्रनिंसिनीं
निद्रां निगृह्णन्, कर्णदेशं गतं “कथं खुलेनानेन दग्धसिद्धेना-
हर्निशं निदेशं दिक्ता जन एष आयास्यते । क्रियेता-
स्याणकनरेन्द्रस्य केनचिदनन्तशक्तिना सिद्धयन्तरायः” इति
किङ्करस्य कसश्चिदतिक्रान्तरं रटितं ।

‘तदाकर्ण्य “क एष सिद्धः ? का च सिद्धिः ? किं चानेन
किङ्करेण करिष्यते ?” इति दिदृक्षाक्रान्तहृदयः किङ्करगतया
दिशा किञ्चिदन्तरं गतस्तरलतरनरास्थिशकलरचितालङ्कारा-
क्रान्तकायं, दहनदग्धकाष्ठनिष्ठाङ्गररजःकृताङ्गरागं, तडि-
कृताकारजटाधरं, हिरण्यरेतसरण्यचक्रान्धकारराक्षसे क्षण-
गृहीतनानेन्धनयासचक्षुर्दक्षिणं दक्षिणेतरेण करेण तिल-
सिद्धार्थकादोन् निरन्तरचटचटायितानाकिरन्तं, कश्चिद-
द्राघं । तस्यग्रे स कृताञ्जलिः “किं करणीयं, दीयतां
निदेशः” इत्यतिष्ठत् । आदिष्टयायं तेनातिनिष्कृष्टाशयेन—
“गच्छ, कलिङ्गराजस्य कर्दनस्य कन्या कनकलेखां कन्या-
गृहादिहानय” इति ।

‘स च तथाकार्षीत् । ततश्चैनां प्राप्तेनालघोयसास्त्र-
जर्जरेण च कण्ठेन रणरणिकागृहीतेन च हृदयेन “हा
तात, हा जननि” इति क्रन्दन्तीं कीर्णग्लानशेखरस्रजि
शोर्णनहने शिरसिजानां सञ्चये निगृह्यासिना शिलासितेन
शिरश्चिकर्तिषयाचेष्टत । भटिति चाच्छिष्य तस्य

हस्तात्तां शस्त्रिकां तथा निकृत्य तस्य तच्छिरः सजटाभालं
निकटस्थस्य कस्यचिज्जीर्णसालस्य स्कन्धरन्ध्रे न्यदधां ।

• 'तन्निध्याय हृष्टतरः स राक्षसः क्षीणाधिरकथयत्—
“आर्य, कदर्यस्यास्य कदर्थनाम् कदाचिन्निद्रायाति नेत्रे ।
तर्जयति' वासयति च, भक्त्ये चाज्ञां ददाति । तदत्र
कल्याणराशिना साधोयः कृतं यदेष नरकाकः कारणानां
नारकीणां रसज्ञानाय नीतः शीतेतरदीधितिदेहजस्य
नगरं ; तदित्यं दयानिधेरनन्ततेजसस्तोऽयं जनः
काञ्चिदाज्ञां चिकीर्षति । आदिश, अलं कालहरणेन”
इत्यनेनोत् ।

• 'आदिशं च तं—“सखे, सैषा सञ्जनाचरिता सरणिः,
यदणोयसि कारणेऽनणीयानादरः सन्दृश्यते । न चेद्दिदं
नेच्छसि सेयं सप्तताड्यष्टिरक्लेशार्हा सत्यनेनाकृत्यकारिणा-
त्यर्थे क्लेशिता, नयैनां निजनिनयं । नान्यदितः
किञ्चिदस्ति चित्ताराधनं नः” इति । अथ तदाकर्ण्य
कर्णशेखरनिलोमनीलनीरजायिता धीरतरलतारकां दृश्यं
तिर्यक्किञ्चिदस्मितां सञ्चारयन्तो, कण्टकितरक्तगण्डलेखा,
रागलज्जान्तरालचारिणी, चरणायुगेण तिरस्वीननखार्चि-
चन्द्रिकेण धरणीतलं साचीकृताननसरसिजं लिखन्ती,
तरङ्गितदशनचन्द्रिकाणि कानिचिदेतान्यक्षराणि कल-

कण्ठीकलाम्यसृजत्—“पार्य, यथा ते चरणसरसिजरजः-
कणिका तथाहं चिन्तनीया । यद्यस्ति दया तेऽव जने,
अनन्यसाधारणः करणीयः स एष चरणाराधनक्रियायां ।”

‘स चाहं किङ्करानननिहितदृष्टिरगादिषं—“यथेयं
हरिणनयना कथयति तथा चेन्नाचरेयं, नयेत नक्रकैतनः
क्षणेनैकेनाकीर्तनीया दयां । अनं चैनं सह नयामया
कन्यया कन्याभृष्टं ।” नोतश्चाहं निशाचरेण शारद-
जलधरजालकान्ति कन्यकानिकेतनं ।

‘अथ कलिङ्गराजः सहाङ्गनाजनेन सह च तनयया
सकलेन च मगरजनेन दश वीषि च दिनानि दिनकर-
किरणजालालङ्घनीये, तरलतरङ्गशीकरासारमङ्गशीतले
सागरतीरकानने क्रोडारसजातासक्तिरासोत् । अथ तत्र
रम्भ आम्भूनाथेन जयसिंहेन सलिलतरणसाधनानीते-
नानेकसंस्थेनानीकेन द्वागागत्याभृष्टहत सकलवः ।
सा चानीयत वासतरलाक्षी दयिता नः सह सखीजनेन
कमकलेखा ।

‘तदाहं चिन्तयन् दयितां गलितगात्रकान्तिर-
तर्कयं—“गता सा कलिङ्गराजतनया जनित्वा
जनयित्रया च सहारिहस्तं । निरस्तधैर्यस्तां स राजा

‘असृजदित्यर्थे शोभायुक्तेपरिजिह्वेयया ‘असृजत्’ इति प्रयोगादवाचकत्वं
दुष्यरिहरमित्यालङ्कारिकाः ।

नियतं संजिघृक्षेत् । तदसहा च सा सती गररसादिना
सद्यः संतिष्ठेत् । तस्यां च तादृशीं दशां गतायां जनस्था-
स्यानन्यजेन हन्येत शरीरधारणाशा । का स्यादिति ?”
इति ।

‘अत्रान्तर आन्ध्रनगरादागच्छन्मगजः कश्चिदैक्ष्यत ।
तेन चैयं कथा कथिता - यथा किल जयसिंहेनानेकनिकार-
दत्तसङ्घर्षजिघांसितः स कर्द्वेनः कनकलेखादर्शनेधितेन
रागेणारक्ष्यत । सा च दारिका यत्नेन केनचिदधिष्ठिता
न तिष्ठत्यग्रे नरान्तरस्य । आयस्यति च नरेन्द्रमार्थ-
मंग्रहणेन तन्निराकरिष्यन्नरेन्द्रो न चास्ति सिद्धिरिति ।

‘तेन चाहं दर्शिताशः शङ्करनृत्यरङ्गदेशजातस्य
जरत्सालस्य स्कन्धरन्ध्रान्तर्जटाजानं निष्कृष्य तेन अटिलतां
गतः कन्याचीरसञ्चयान्तरितसकलगावः कांसिच्छिप्या-
नयहोषं । तांश्च मानास्यैक्रियातिसंहिताज्जनादाकृष्टास-
चेलादित्यागाचितगृह्णानकार्षे । अयासिषं च दिनेः
कैश्चिदाभ्युन्नगरं । तस्य मात्यासन्ने सलिलराशिसदृशस्य
सारमग्नेगिशेखरस्य सरसस्तोरकानने कृतनिकेतनः स्थितः
ग्रिथ्यजनकथितचित्रचेष्टाकृष्टसकलनागरजनाभिसम्भानदक्षः
सन् दिशि दिशोत्यकीर्त्यं जनेन—“य एष जरदरण्यस्थलो-
सरस्तोरे स्थण्डिलशायो यतिस्तस्य किल सकलानि
सरहस्थानि सषडङ्गानि च च्छन्दसि रसनाग्रे सन्निहितानि,
अन्यानि च शास्त्राणि । येन यानि न ज्ञायन्ते स तेषां

तत्सकाशादर्घ्यनिर्णयं करिष्यति । असत्त्वेन मास्यास्य
संसृज्यते, सशरीरस्य दयाराशिः । एतत्संग्रहेणाद्य चिरं
चरितार्था दीप्ता । तत्सरणरजःकणैः केचन शिरसि
कीर्णैरनेकस्यानेक घातकुशिरं चिकित्सकैरसंहार्यः संहृतः ।
तदङ्घ्रिजालनमलिलसेकेर्निष्कलकुशिरमा मय्यस्ति क्षणे-
नैकेनाखिलनरेन्द्रयत्नलङ्घिनसङ्घताराग्रहाः । न तस्य
शक्यं शक्तेरियत्ताज्ञानं । न चास्याहङ्कारकणिका” इति ।

‘मा चेयं कथानेकजनास्यसञ्चारिणी तस्य कनक-
लेखाधिष्ठितधनदायाकरनिराक्रियातिसक्तचेतसः क्षत्रिय-
स्याकर्षणायाशकत् । स चाहरहरागत्यादरेणातिगरोयसा-
र्चयन्नर्थं च शिष्यान् संगृह्यन्नधिगतक्षणः कदाचित्
काङ्क्षितार्थसाधनाय शनैरयाचिष्ट । ध्यानधीरः स्थानदर्शित-
ज्ञानसविधिद्येनं निरीक्ष्य निचाय्या’कथय—“तात, स्थान
एष हि यत्नः । तस्य हि कन्यावत्तस्य सकलकल्याण-
लक्षणैकराशेरधिगतिः क्षीरसागररसनालंकृताया गङ्गादि-
नदीसहस्रहारयष्टिराजिताया धराङ्गनाया एवासादनाय
साधनं । न च स यत्सस्तदधिष्ठायो केनचिन्नरेन्द्रेण तस्या
लोलाञ्छितनीलनोरजदर्शनाया दर्शनं सहते, तदत्र सद्गतां
वीण्यहानि, यैरहं यतिष्येऽर्थस्यास्य साधनाय” इति ।

१ निरीक्ष्य, निचाय्य—चनयोरन्वतरो न पठनीयः । यथा, ‘निचाय्य’
विविचयेत्यर्थः ।

‘तथादिष्टे च दृष्टे क्षितोश्च गते निशि निशि निर्निशा-
करार्चिषि नीरम्भान्धकारकणनिकरनिर्गोर्णदशदिशि निद्रा-
निगडितनिखिलजनदृशि निर्गत्य जलतलनिलोनगाहनीयं
नीरम्भं कक्षाच्छिद्रोक्तान्तरालं तदेकतः सरस्तटं
तोर्थासन्निकृष्टं केनचित् खुमनसाधनेनाकार्यं । घनशिले-
ष्टकाच्छिद्रोक्तान्नं तत्तोरदेशं जनैरशङ्कनीयं निश्चित्य,
दिनादिस्नाननिर्णिक्तागाश्रय, मन्त्रप्रसन्तानहारयध्यग्रथित-
रत्नं क्षणदान्धकारगन्धहस्तिदारणैककेसरिणं, कनक-
शैलशृङ्गरङ्गसास्यलीलानटं, गगनसागरघनतरङ्गराजि-
लक्ष्मणेकनक्षत्रं, कार्याकार्यसाक्षिणं, सहस्रार्चिषं
सहस्राक्षदिगङ्गनाङ्गरागायितकिरणजालं, रक्तनीरजा-
ल्ललिनाराध्य निजनिर्केतनं न्यशिश्रियं ।

‘याते च दिनत्रये, अस्तगिरिशिखरगैरिकतटसाधारण-
च्छायतेजसि दिनाधिनाथे, जनाधिनाथः स आगत्य
जनस्यास्य धरणिम्यस्तचरणनखकिरणच्छादितकिरीटः
कृताञ्जलिरतिष्ठत् । आदिष्ट्य—“दिष्ट्या दृष्टेष्टसिद्धिः ।
इह जगति न हि निरीहं देहिनं श्रियः संश्रयन्ते ।
श्रेयांसि च सकलान्यनलसानां हस्ते नित्यसाविधानि ।
यतस्ते साधोयसा सञ्चरितेनानाकलितकलङ्केनार्चितेनात्या-
दररचितेमाकृष्टचेतसा जनेनानेन सरस्तथा संस्कृतं,
यथेह तेऽयं सिद्धिः स्यात् । तदेतस्यां निशि गलदर्धायां
गाहनीयं । गाहनानन्तरं च सशिलतले सततगतोन्मत्तः-

सञ्चारिणः सविगृह्य यथाशक्ति शय्या कार्या । ततश्च
जनस्य क्षणादाकर्णनीयं जनिष्यते जलसङ्घातस्य किञ्चिदा-
रटितं । शान्ते च तत्र सलिलरटिते क्लिन्नगात्रः
किञ्चिदारक्तदृष्टिर्धेनाकारिणं निर्यास्यसि निचाय्य तं
निखिलजननेत्रानन्दकारिणं न स यक्षः शक्यत्यग्रतः
स्थितये । स्थिरतरनिहितस्त्रेहमृङ्खलानिगडितं च
कन्यकाङ्गदयं क्षणेनेकेनासङ्गनीयदर्शनाम्तरायं स्यात् ।
अस्याश्च धराङ्गनाया नात्यादृतनिराकृतारिचक्रं चक्रं
करतलगतं चिन्तनीयं, न तत्र संशयः । तच्चेदिच्छस्थ-
नेकशास्त्रज्ञानधोरधिषणेरधिकृतैरितरेष्वहितेष्विगणे-
राकलय्य जालिकशतं चानाय्य, अन्तरङ्गनरशतैर्यथेष्ट-
दृष्टान्तरालं सरः क्रियेत, रक्षा च तोराधिभङ्गान्तराले
रैनिकजनेन सादरं रचनीया । कस्तुष्मानाति
यच्छिद्रेणारयश्चिकीर्षन्ति” इति ।

‘तत्त्वस्य हृदयहारि जातं, तदधिकृतेश्च तत्र कृत्ये
रन्ध्रदर्शनासहैरिच्छां च राज्ञः कन्यकातिरागजनितां
नितास्तनिखलां निश्चित्याद्य एष न निषिद्धः । तथास्थितश्च
तदामादनदृढतराशयः स आख्यायत—“राजन्, अत्र ते
जनान्ते चिरं स्थितं, न चैकत्र चिरस्थानं नः शस्तं ।
कृतकृत्यश्चेह न द्रष्टासि । ‘यस्य ते राष्ट्रे आसाध्यासादितं
तस्य ते किञ्चिदनाचर्य कार्यं गतिरार्यगर्ह्य’ इति, अत्रैत-
च्चिरस्थानस्य कारणं । तच्चाद्य सिंहं । गच्छ गृहान् ।

यथार्हजलेन हृद्यगन्धेन स्वातः सितस्त्रगङ्गरागः आगत्यार्थ-
सिद्धये यतेथाः” इति ।

• ‘स किल कृतघ्नतां दशेयन्—“असिद्धिरेषा सिद्धिः,
यदसन्निधिरिष्टार्याणां । कष्टा चेयं निःसंगता, या
निरागसं दासजनं त्याजयति । न च निषेधनोया गरोयसां
गिरः” इति स्वानायं गृह्यामयासात् । अहं च निर्गत्य
निर्जने निशेधे सरस्तीररन्ध्रनिलीनः सम्रोषच्छिद्रदत्तकर्णः
स्थितः । स्थिते चार्धरात्रे कृतयथादिष्टक्रियः स्थानस्थान-
रचितरत्नः स राजा जालिकजनानानोय निराकृतान्तः-
शल्यं शङ्खाहीनः सरःसलिलं सलोलगतिरगाहत । गतं
च कौर्णवेशं संहतकर्णनासं सरसस्तलं हास्तिनं नक्रनोलया
नोरातिनिलीनया तं तथा शयानं कन्धरायां कन्यया
न्यग्रहोषं । खरतरकालदण्डघट्टनातिचण्डैश्च करचरण-
घातैर्निर्दयदत्तनिग्रहः क्षणेनेकेनाजहात्स चेष्टा । ततस्वा-
कृष्य तच्छूरोरं छिद्रे निधाय नोराविरयासिषं ।

• ‘सङ्गतानां च सैनिकानां तदत्यचित्रोद्यताकारान्तरग्रहणं ।
गजस्कन्धगतः सितच्छूवादिसकलराजचिह्नराजितद्यण्डतर-
दण्डिदण्डताडनत्रस्तजनदत्तान्तरालया राजधोष्या यातस्तां
निशां रसनयनं निरस्तनिद्रारतिरनैषं । नोते च जनाच्चि-
लक्ष्यतां नाचारसदिग्धदिग्गजशिरःसदृशे शक्रदिगङ्गनारत्ना-
दर्शेऽर्कचक्रे कृतकरणीयः किरणजालकरालरत्नराजि-
राजितराजार्हासनाभ्यासो यथासदृशाचारदर्शिनः शङ्ख-

यन्त्रिताङ्गान्सन्निधिनिषादिनः सहायानगादिषु — “दृश्यतां
शक्तिरार्षी, यत्तस्य यत्तेरजेयस्येन्द्रियाणां संस्कारेण नोरजसा
नोरजसान्निध्यशालिनि सहर्षालिनि सरसि सरसिजदल-
सन्निकाशच्छायस्याधिकतरदर्शनोयस्यकारान्तरस्य सिद्धिरा-
सीत् । अथ सकलनास्तिकानां जायेत लज्जाननं शिरः ।
तदिदानीं चन्द्रशिखरनरकशासनमरमिजामनादोनां त्रिदशे-
शानां स्थानान्धादररचितमृत्युगोताराधनानि क्रियन्तां,
क्षियन्तां च गृहादितः क्लेशनिरसनमहान्यार्थिसार्थेर्धनानि”
इति । आश्चर्यरसातिरेकदृष्टदृष्टयस्ते “जय जय जगदाश
दश दिशः, स्थगयन्निजेन यशसादिराजयशांसि” इत्य-
सङ्गदाशासगरचयन् यथादिष्टाः क्रियाः ।

• ‘स चाहं दयितायाः सखीं हृदयस्थानोयां शशाङ्कसेनां
कन्धकां कदाचिक्कार्यान्तरागतां रहस्याचक्षि’ — “कच्चिदयं
जनः कदाचिदासीदृष्टः ?” इति । अथ सा हर्षकाष्ठां गर्तन
हृदयेनेषदालस्य दशनदोधितिलतां लोलालसं सासयन्तां,
ललिताश्रितकरशाखान्तरितदन्तच्छदकिसलयाः हर्षजल-
क्लेदजर्जरनिरञ्जनेक्षणा, रचिताञ्जलिः “नितरां जाने यदि
न स्यादैन्द्रजालिकस्य जालं किञ्चिदेतुदृशं । कथं
धेतत् ? कथय” इति स्नेहनिर्व्यग्रणं शनैरगादौत् । अहं

• अत्राप्यस्य इत्यर्थः ।

• ‘आचक्षि’ इति पाठः ग्रामादिकः ।

चास्य कार्त्तुं स्त्रेयनाख्याय, तदाननसंक्रान्तेन सन्देशेन सञ्जनय्य
सहचर्या निरतिशयं हृदयाच्छादं,^१ ततश्चेतया . दयितया
निरर्गलीकृतातिसत्कृतकलिङ्गनाथन्यायदत्तया संगत्यान्धु-
कलिङ्गराज्यशासी तस्यास्थारिणा लिलङ्घयिषितस्याङ्गराजस्य
साहायकायालघौयसा साधनेनागत्यात्र ते सखिजनसंगतस्य
यादृच्छिकदर्शनानन्दरम्यलङ्घितचेता जातः' इति ।

तस्य तत्कौशलं क्षितज्योत्स्नाभिषिक्तदन्तच्छदः सह
सुहृद्भिरभिनन्द्य 'चित्रमिदं महामुनेर्वृत्तम् । अत्रैव खलु
फलितमतिकष्टं तपः । तिष्ठतु तावन्नमः । हर्षप्रकर्ष-
स्मृशोः प्रज्ञासत्त्वयोर्दृष्टमिह स्वरूपम्' इत्यभिधाय, पुनः
'अवतरतु भवान्' इति बहुश्रुते विश्रुते विकचराजोवसदृशं
दृशं चित्तेप देवो राजवाहनः ।

इति श्रीदक्षिणः कृतो दशकुमारचरिते मन्त्रगुप्तचरितं नाम सप्तमं सर्गः ।

^१ निरीष्टेऽस्मिन् मन्त्रगुप्तभाषिते सर्वेषु देयाकरचैकदेशिनां समय-
मनुसरद्विरावसानिकस्य सकारस्थानुस्तरभाषो विहितो व्याकरणाद्यैवकर्तव्यै-
राचार्यैर्वर्यैः ।

गोमिनीकथा

[षष्ठ उच्छ्वासः]

“किं गृहिणः प्रियहिताय ?—दारगुणा”

अस्ति द्रविडेषु काञ्ची नाम नगरी । तस्यामनेक-
कोटिसारः श्रेष्ठिपुत्रः शक्तिकुमारो नामासीत् । सोऽष्टा-
दशवर्षदेशीयसिन्तामार्पदे— ‘नास्त्यदाराणामननुगुणदाराणां
वा सुखं नाम । तत्कथं नु गुणवद्दिन्देयं कलत्रम्’ इति ।
अथ परप्रत्ययाहतेषु दारिषु यादृच्छिकीं सम्पत्तिमनभि-
समीक्ष्य कातार्तान्तिकी नाम भूत्वा वस्त्रान्तपिनद्वशात्तिप्रस्थो
भुवं बभ्राम । ‘लक्षणशोऽयम्’ इत्यमुषौ कन्याः

यद्यपि सर्वत्र ‘अनभिसमीक्ष्य’ इति पाठ उपलब्धते, “स्थितेर्गेति-
चिन्तनीया” इति कुञ्जकाश्यावन्मन्त्रन्यायेन ‘यादृच्छिकीं स्वेच्छानुसारिणीं
सम्पत्तिं गुणसम्पदम् अनभिसमीक्ष्य अनवलोका’ इति व्याख्यातुमपि शक्यते,
‘यादृच्छिकीं कादाचित्कीं सम्पत्तिं गुणसम्पदम् अनभिसमीक्ष्य अनवमन्वमान,’
इति व्याख्यान्तरमपि कल्पयितुं शक्यम्, तथापि “अभिसमीक्ष्य” इति पाठे
एव शब्दकारस्वरस इति प्रतिभाति, परप्रत्ययाहतदारिषु पुत्राचरन्वायेन
कदाचिदनुगुणगुणसम्पत्सङ्गादपि प्रायेण तद्विपरीतत्वस्यैव समदर्शनात्
स्वयमेवासावनुरूपपक्षोऽसंग्रह्यो संसृजतः इत्येकैव प्रकरणानुवृत्त्यात् ।

कन्यावन्तः प्रदर्शयाम्बभूवुः । यां काचिन्नक्षणावतीं सवर्णां
कन्यां दृष्ट्वा स किल स्म ब्रवीति—‘भद्रे, शक्नोषि किमनेन
शालिग्रस्थेन गुणवदसमस्मानभ्यवहारयितुम् ?’ इति । स
हसितावधूतो गृहान्निष्ठं प्रविश्याभ्रमत् ।

एकदा तु शिविषु कावेरीतीरपत्तने सह
पितृभ्याम् अवसितमहर्धिमं अवशोर्णभवनसारां धात्र्या
प्रदर्शयमानां काचन विरलभूषणां कुमारीं ददर्श ।
अस्यां संसक्तचक्षुषातर्कयत्—‘अस्याः खलु कन्यकाया
अवयवा नातिस्थूला नातिकृशा नातिहस्ता नातिदीर्घा
न विकटा मृजावन्तश्च । सेयमाकृतिर्न व्यभिचरति
शोभाम्, आसज्जति च मे हृदयमस्थामिव । तत्परोक्ष्ये-
नामुद्देयम् । अविमृश्यकारिणां हि नियतमनेकाः
पतन्त्यनुशयपरम्पराः’ इति स्निग्धदृष्टिराचष्ट—‘भद्रे,
कचिदस्ति कौशलं शालिग्रस्थेनानेन सम्पन्नमाहार-
मस्मानभ्यवहारयितुम् ?’ इति ।

ततस्तया वृद्धदासी साकूतमालोकिता । तस्य
हस्तान्प्रस्थमात्रं धान्यमादाय कचिदलिन्दोद्देशे सुसिक्त-
संमृष्टे दक्षपादशौचमुपावेशयत् । सा कन्या तान्
गन्धशालोन् संक्षुब्ध, मात्रया विशोष्य, आतपे मुहुर्महुः
परिवर्त्य, स्थिरसमायां भूमौ नालोपृष्ठेन मृदुमृदु
चट्टयन्ती तुपैरखण्डैस्तण्डुलान् पृथक् चकार । जगार्द
च धात्रीम्—‘मातः, एभिस्तुपैरर्थिनो भूषणमृजाक्रियाक्षमेः-

स्वर्णकाराः । तेभ्य इमान् दत्त्वा लब्धाभिः काकिणीभिः
स्थिरतराख्यनल्यार्द्राणि नातिशुष्काणि काष्ठानि भित्तम्पचां
स्थालीमुखे शरावे चाहर' इति ।

तथा कृते तथा तांस्तण्डुलान् अनतिनिम्नोत्तानविस्तीर्ण-
कुक्षौ ककुभोलूखले लोहपत्रवेष्टितमुखेन समशरीरेण
विभाव्यमानमध्यतानवेन व्यायतेन गुरुणा खादिरेण सुसलेन
चतुरललितोत्क्षेपणावक्षेपणायासितभुजम् असक्तदङ्गुलीभि-
रुद्धृत्योद्धृत्यावहृत्य शूर्पशोधितकणकिंशारुकादींस्तण्डुलान-
सक्तदङ्गिः प्रक्षाल्य कथितपञ्चगुणे जले दत्तचुम्बोपूजा
प्राक्षिपत् । प्रक्षयावयवेषु प्रस्फुरन् तण्डुलेषु मुकुलावस्था-
मतिवर्तमानेषु सन्निप्यानलम् उपहितमुखपिधानया
स्थास्थानमण्डमगालयत् । दर्व्या चावघट्य मात्रया परिवर्त्य
समपक्वेषु सिक्थेषु तां स्थालीमधोमुखीम'वातिष्ठिपत् ।
इन्धनान्यन्तःसाराण्यश्रसा समभ्युक्ष्य प्रशमिताग्नीनि
कृष्णाप्रारीकृत्य तदर्थिभ्यः प्राक्षिपोत्—'एभिर्लब्धाः

१ अर्थ प्रयोगविन्ध्य, "अद्रवे मूर्तिमत् साङ्गम्" इत्यादि स्नाङ्गलक्षणा-
प्रवृत्तौ दुर्लभत्वात् । तथा च भट्टोजि.—"फलमुखी कारणमुखी
चानवस्था' इत्यादिप्रयोगाः प्रासादिका." इति । महाकविप्रयोगात्
"उपपन्ना हि दारेषु प्रभुता सर्वतोमुखी" "प्रायेच साम्प्रदायिणी गुणानां
परास्तु खी विनयजः प्रवृत्तिः" "अनुहारमुखी वभी । अयोध्या" इत्यादिकत्
कचक्षित् सोढवः ।

काकिणोर्दत्त्वा शाकं घृतं दधि तेलमामलकं चिन्ताफलं च यथा लाभमानय' इति ।

तथानुष्ठिते च तया हित्वा नवदंशानुपपाद्य तदक्षमण्ड-
मार्द्रवालुकीपहितनवशरावगतमतिमृदुना तालवन्तानिलेन
शीतलीकृत्य सलक्षणसम्भारं दत्ताङ्गारधूपवासं च सम्पाद्य,
तदप्यामलकं श्लक्ष्णपिष्टमुत्पलगन्धि कृत्वा धात्रीमुखेण
स्नानाय तमाह्वयत् । तया च स्नानशुद्धया दत्ततेलामलकः
क्रमेण सस्त्री । स्नातः सिक्तमृष्टे कुट्टिमे फलकमारुह्य
पाण्डुरहरितस्य त्रिभागशेषमूनस्याङ्गनकदलोपलाशस्योपरि
शरावद्वयं दत्तमार्द्रमभिभृशव्रतिष्ठत् ।

सा तु तां पेयामेवाग्रे समुपाहरत् । पीत्वा
चापनीताध्वक्लमः प्रहृष्टः प्रक्लिन्नसकलगात्रः स्थितो-
ऽभूत् । ततस्तस्य शाल्योदनस्य दर्वेद्वयं दत्त्वा सर्पिर्मात्रां
सूपमवदंशं घोषजहार । इमं च दध्ना च त्रिजातकाव-
घूर्णितेन सुरभिशीतलाभ्यां च कालश्रेयकाञ्चिकाभ्यां
शेषमक्षमभोजयत् । शेष एवान्धस्य सावत्प्यत्, अयाचत
च पानीयम् । अथ नवभृङ्गारसम्भृतमगुरुधूपधूपितम्
अभिनवपाटलाकुसुमवासितम् उत्फुल्लोत्पलवर्धितसौरभं
वारि नालोधारात्मना पातयाम्बभूव । सोऽपि सुखोपहित-
शरावेण हिमशिथिरकणकरालितारुणायमानाक्षिपक्ष्मा
धारारवाभिनन्दितश्रवणः स्पर्शसुखोद्विन्नरोमाश्चककंश्च-
कपोलः परिमलप्रवाहोत्पीडफुल्लघ्राणरन्ध्रो माधुर्यप्रकर्षा-

वर्जितरसनेन्द्रियस्तदच्छं पानीयमाकर्णं पपौ । शिरः-
कम्पसंज्ञावारिता च पुनरपरेण करकेणाचमनमदत्त
कन्या । तद्वया तु तदुच्छिष्टमपोह्य हरितगोमयोपलिप्ते
कुट्टिमे स्वमेवोत्तरीयकर्पटं व्यवधाय क्षणमशेत ।

परितुष्टश्च विधिवदुपयम्य कन्यां निन्द्ये । पतिं च
दैवतमिव मुक्तमन्द्रा पर्यचरत् । गृहकार्याणि चाहीन-
मन्वतिष्ठत् । परिजनं च दाक्षिण्यनिधिरात्माधीनमकरोत् ।
तद्गुणवशोक्तस्य भर्ता सर्वमेव कुटुम्बं तदायत्तमेव कृत्वा
तदेकाधीनजीवितशरीरस्त्रिवर्गं निर्विवेश । तद्वीमि—
'गृहिणः प्रियहिताय दारगुणाः' इति ।

काव्यमीमांसा

कविचर्या राजचर्या च

गृहीतविधोपविद्यः काव्यक्रियायै प्रयतेत । नाम-
धातुपारायणे, अभिधानकोशः, छन्दोविचितिः, अलङ्कार-
तन्त्रं च काव्यविद्याः ; कलासु चतुःषष्टिरूपविद्याः ।
सुजनोपजीव्यकविसन्निधिः, देशवार्ता, विदग्धवादः,
लोकयात्रा, विहङ्गोष्ठश्च काव्यमातरः पुरातनकवि-
निबन्धाश्च । किञ्च—

स्वास्थ्यं प्रतिभाभ्यासो^१ भक्तिर्विद्वत्कथा बहुश्रुतता ।

अतिदारुणमनिर्वेदश्च मातरोऽष्टौ कवित्वस्य ॥

१ राजशेखरकृत-काव्यमीमांसायां दशमोऽध्यायः ।

२ कामसूत्रादिषु यः कलानां समुद्देश उपलभ्यते तत्राभिधान-
कोशश्छन्दोऽलङ्कारादीनामपि सन्निवेशदर्शनाद्वाजपेय्यराभिसतकलाज्ञतो भिन्ना
इति प्रतीयते ।

३ “यः शब्दशाममर्थसार्थमलङ्कारतन्त्रश्रुतिमार्गमन्यदपि तथाविधमधिष्ठदर्थं
प्रतिभासयति सा प्रतिभा । अविच्छेदेन शीलनम् अभ्यासः ।” भक्तिः
समाभ्युपगम्यता मनस एकाग्रता उत्साहो वा । अनिर्वेदः—जनानाम-
भादरेण जातनिर्वेदाः कौटुम्भिकतयः कविप्रकाशा अकाल एव कालकवलताश्च
उपजग्मुः ।

अपि च, नित्यं शुचिः स्यात् । त्रिधा च शौचम्—
वाक्शौचम्, मनःशौचम्, कायशौचम् । प्रथमे शास्त्र-
जम्बनी^१, तार्तीयिकं तु सनखच्छेदौ पादौ,^२ सताम्बूलं
मुखम्, सविलेपनमात्रं^३ वपुः, महार्हमनुवर्णं^४ च वासः,
सकुसुमं शिर इति । शुचि शौचनं हि सरस्वत्याः
संवननम्^५ आमनन्ति । स यत्स्वभावः कविस्तदनुरूपं
काव्यम् ; यादृशाकारश्चित्रकरस्तादृशाकारमस्य चित्र-
मिति प्रायोवादः । स्मितपूर्वमभिभाषणम्, सर्वज्ञोक्ति-
गर्भम् अभिधानम्,^६ सर्वतो रहस्यान्वेषणम्, परकाव्य-
दूषणवैमुख्यमनभिहितस्य, अभिहितस्य तु यथार्थमभि-
धानम् ।

तस्य भवनं सुसंमृष्टम्, ऋतुषट्कोचितविविधस्थानम्,
अनेकतरुमूलकल्पितापाश्रयं^७ हृत्तवाटिकम्, सक्रोडा-
पर्वतकम्, सदोर्धिकापुष्करिणीकम्, ससरित्समुद्रावर्त्तकम्,

^१ शास्त्राद् जम्ब वयोले ।

^२ पादौ इति हस्तयोरप्यपलचचम् ।

^३ प्रभूतानुलेपनम् याम्यत्वमेषास्य सचयेत् इति भाष्यपादोपादानम् ।

^४ अनुवर्णम्—‘उत्पन्नम्’ आङ्ग्लरमयम् (gaudy), तद्वतिरिक्तम्
अनाङ्ग्लरमिति भावः ।

^५ वक्षोकरचम् ।

^६ सङ्गमयम् (suggestive) सम्भाषणम् ।

^७ अपाश्रयवन्नेनात्र वेदिका बोध्या ।

सकुल्याप्रवाहम्, सबर्हिणहरिणहारीतम्, ससारसचक्रवाक-
हंसम्, सचकोरकौञ्चकुररशुकसारिकम्, घर्मल्लान्तिचौरम्,
सभूमिधारागृहयन्त्रलतामण्डपकम्, सदोलाप्रेङ्ग^१ च
स्यात् ।

काव्याभिनिवेशस्त्रिष्वस्य मनसस्तुतिनिर्वेदच्छेदाया-
द्यामूकपरिजनं विजनं वा तस्य स्थानम् । अपभ्रंश-
भाषणप्रवणः परिचारकवर्गः, समागधभाषाभिनिवेशिन्यः
परिचारिकाः, प्राकृत-संस्कृतभाषाविद आन्तःपुरिकाः,
मिश्राणि चास्य सर्वभाषाविन्दि भवेयुः । सदःसंस्कार-
विशुद्धार्थं सर्वभाषाकुशलः, शीघ्रवाक्, चार्वक्षरः,
इङ्गिताकारवेदो, नानानिपिज्ञः, कविः, लाक्षणिकश्च^२
लेखकः स्यात् ।

स्वभवने हि भाषानियमं यथा प्रभुर्विदधाति तथा
भवति । श्रूयते हि मगधेषु शिशुनागो नाम राजा ; तेन
• दुरुच्चारानष्टौ वर्णानपास्य स्वान्तःपुर एव प्रवर्त्तितो
नियमः, टकारादयश्चत्वारो मूर्धन्यास्तृतीयवर्जमूष्माणस्त्रयः
क्षकारश्चेति । श्रूयते च सुरसेनेषु कुविन्दो नाम राजा ;

^१ दोला स्वनामधेयता । प्रेङ्ग उद्यानादिषु क्रीडार्थं वृक्षवृक्षादि-
मयी दुलनीति ख्याता इति रघुनाथः । दोष्यते दोला काष्ठमयी रजःप्रालम्बश्च ;
प्रेङ्गति प्रेङ्गा हिन्दोलाख्या इति चौरस्रामो ।

^२ कन्दोमिदामासायादीनामिन्द्रवज्रादीनाञ्च काव्यमिदानीं सर्गेय्यादीनां
रूपकादीनाञ्च लक्षणेषु निपणः ।

तेन पद्यसंयोगाक्षरवर्जमन्तःपुर एवेति समानं पूर्वेण^१ ।
 श्रूयते च कुन्तलेषु सातवाहनो नाम राजा ; तेन^२ प्राकृत-
 भाषात्मकमन्तःपुर एवेति समानं पूर्वेण । श्रूयते
 शौक्ययिन्यां साहसाहो नाम राजा, तेन च संस्कृत-
 भाषात्मकमन्तःपुर एवेति समानं पूर्वेण ।

तस्य सम्पुटिका, सफलकखटिका, समुद्रकः,
 सलेखुनोकमसीभाजनानि तालिपत्राणि भूर्जत्वचो
 वा, सलोहकण्टकानि तालदलानि, सुसम्पृष्टा भित्तयः
 सततसन्निहिताः स्युः । 'तदि काव्यविद्यायाः परिकरः'
 इत्याचार्याः ; 'प्रतिभैव परिकरः' इति यायावरीयः^३ ।

कविः प्रथममात्मानमेव कल्पयेत् ।—'कियान्मे
 संस्कारः, क्व भाषाविषये शक्तोऽस्मि, किंरुचिर्लोकः,
 परिहृष्टो वा कीदृशि गीष्ट्यां विनीतः, क्वास्य वा चेतः
 संसज्जत' इति बुद्ध्या भाषाविशेषमाश्रयेत्' इत्याचार्याः ।

^१ समानं पूर्वेणति—प्रवर्तितो नियम इति शेषः ।

^२ Cf. कैऽभुवशाखराजस्य राज्यं प्राकृतभाषिणः ।

काली श्रीसाहसाहस्य कै न संस्कृतवादिनः ॥

शाखराजः सातवाहनः । साहसाहः विक्रमादित्यः ।

^३ यायावरकुलोत्पन्नः कविराजोपाधिकः ययत्कद राजशेखरकविः ।

'प्रारब्धशास्त्रार्थानामियं देवी सत् स्वाभिप्रायमपि परीपदर्शमिव वर्धयन्ति ।'

^४ अयमेव पाठः समाचोनः स्वारसिकश्च । सम्ज्ञेः परस्मैपदित्वेऽपि

• "हेतुमति च" इत्यत्र "यदभिप्रायेषु सज्जन्ते" इति भाष्यप्रयोगादस्यात्मनेपदित्व-

मपीच्छन्त्यभियुक्ताः ।

‘एकदेशकवेरियं नियमतन्त्रणा, स्वतन्त्रस्व पुनरेक-
भाषावत् सर्वा अपि भाषाः स्यः’ इति यायावरौयः ।
देशविशेषवशेन च भाषाग्रयणं दृश्यते ; तदुक्तम्—

‘गौडाद्याः’^१ संस्कृतस्थाः परिचित-

• रुचयः प्राकृते लाट^२देश्याः

सापभ्रंशप्रयोगाः सकलमरुभुवष्टकभादानकाश्च^३ ।

आवल्याः^४ पारियात्राः^५ सह दशपुरं^६ जैभूतभाषा^७ भजन्ते
यो मध्येमध्यदेशं निवसति स कविः सर्वभाषानिबन्धः ।

जानीयाल्लोकसान्प्रत्यं कविः कुत्र ममेति च ।

असम्मतं परिहरेन्नतेऽभिनिविशेत् च ॥

जनापवादमात्रेण न जुगुप्सेत् चात्मनि ।

जानीयात् स्वयमात्मानं यतो लोको निरङ्कुशः ॥

१ शृङ्गारि लटभं लाटाः प्राकृतं संस्कृतद्वयः ।

अपभ्रंशं तु शृङ्गारि स्वेन नान्येन गुर्जराः ॥

जगन् विश्रापयामि त्वां स्वाधिकारजिहासया ।

गौडस्यजगु वा गाद्यामन्यो वास्तु मरस्वतो ॥

• गौड—(roughly speaking) West Bengal.

• लाट—South continental Gujrat

• मरुभू—Marwar. टक—Salcot. भादानक—(Budaon ?)

• आवलि—Ujjaini.

• पारियात्र—Jaipur.

• दशपुर—Mandusor.

• भूतभाषा—Paisāct.

गोतसूक्तिरतिक्रान्ते स्तोता देशान्तरस्थिते ।
 प्रत्यक्षे तु कवी लोकः सावज्ञः सुमहत्सुपि ॥
 प्रत्यक्षकविकाव्यं च रूपं च कुलयोषितः ।
 गृहवैद्यस्य विद्या च कस्मैचिद् यदि रोचते ॥

इदं महाहासकरं विचेष्टितं
 परोक्षिपाटञ्चरतारतोऽपि यत् ।
 सदुक्तिरत्नाकरतां गतान् कवीन्
 कवित्वमात्रेण समेन निन्दति ॥

वचः स्वादु सतां लेश्यं लेशस्वादपि कीदृशकात् ।
 बालस्रोहीनजातीनां काव्यं याति सुखान्मुखम् ॥
 कार्यावसरसज्जानां परिव्राजां महीभुजाम् ।
 काव्यं सद्यः कवीनां च भ्रमत्यङ्गा दिशो दश ॥
 पितुर्गुरोर्नरेन्द्रस्य सुतश्चिन्त्यपदातयः ।
 अविधिच्यैव काव्यानि सुवन्ति च पठन्ति च ॥

किञ्च 'नार्हेकतं पठेदसमाप्तिस्तस्य फलम्' इति
 कविरहस्यम् । न नवीनमेकाकिनः पुरतः ; स हि स्वीयं
 सुवाणः कतरेण साक्षिणा जोयेत । न च स्वकृतिं बहु
 मन्येत ; पक्षपातो हि गुणदोषौ विपर्यासयति । न च
 दृष्येत्, दर्पलवोऽपि सर्वसंस्कारानुच्छिनत्ति । परैश्च
 परीक्षयेत् ; यदुदासीनः पश्यति न तदनुष्ठातेति प्रायोवादः^१ ।

कविमानिनं तु कण्डोऽनुवर्त्तनेन रञ्जयेत् ; कविमन्यस्य
हि पुरतः श्रुतमरण्यरुदितं स्याद् विप्रवेतं च ।
तदाह—

‘इदं हि वैदग्ध्यरहस्यमुत्तमं
पठेत् सूक्तिं कविमानिनः पुरः ।
न केवलं तां न विभावयत्यसौ
स्वकाव्यबन्धेन विनाशयत्यपि ॥

अनियतकालाः प्रवृत्तयो विप्रवन्ते, तस्माद्विषयं
निशां च यामक्रमेण चतुर्धा विभजेत् । स प्रातरुत्थाय
कृतसंख्याधरिवस्यः सारस्वतं सूक्तमधीयीत । ततो
विद्यावसथे यथासुखमासीनः काव्यस्य विद्या उपविद्या-
शानुशीलयेदाप्रहरात् ; न ह्येवंविधमन्यत्^१ प्रतिभा-
हेतुर्यथा प्रत्ययसंस्कारः । हितोये काव्यक्रियाम् ; उप-
मध्याह्नं खायादविरुद्धं भुञ्जीत च, भोजनान्ते काव्यगोष्ठीं
प्रवर्त्तयेत् । कदाचिच्च मन्त्रोत्तराणि^२ भिन्देत् । काव्य-

^१ Rgveda, VI. 61.

^२ ‘किसमपि’ इति शेषः ।

^३ यत्र प्रश्नाद्विचित्ररसोत्पन्नं भवति तत् प्रश्नोत्तरम् । तच्च द्विविधम्
—बहिरन्तरम् । तत्र (१) बहिःप्रश्नोत्तरं यथा—

प्रायः काव्यं नियुज्यते नराः सर्वेऽपि कौटुम्भः ।

यानिभ्यं भवेच्छब्दो नीवाचो वद कौटुम्भः ॥

समस्याधारणा,^१ मातृकाभ्यासः,^२ चित्रा योगा^३ इत्याद्याम-
त्रयम् ।^४ चतुर्थं एकाकिनः परिमितपरिषदो वा पूर्वाङ्ग-
भागविहितस्य काव्यस्य परीक्षा ; रसावेशतः काव्यं
विरचयतो न च विवेक्ती दृष्टिस्तस्मादनुपरीक्षेत ।
अधिकस्य त्यागः, न्यूनस्य पूरणम्, अन्यथास्थितस्य
परिवर्त्तनम्, प्रसृतस्यानुसन्धानं चैत्यहो नम् ।

सायं सन्ध्यामुपासीत सरस्वतोच्च ; ततो दिवा-
विहितपरीक्षणस्याभिलेखनमाप्रदोषात् । द्वितीयतृतीयौ
साधु शयीत, सम्यक्स्वापो वपुषः परमारोग्याय । चतुर्थे

उत्तरम्—सावधानाः । (सी' चीकार-सहितः 'यथा' धकाररहितश्च
'माः' ।) (२) अन्तःप्रत्योक्तं यथा—

का कान्ती, का मधुरा, का शीतलवाहिनी मन्त्रा ।

के दारपोषणरता, कम बलवर्मा न बाधते शीतः ॥

^१ समस्यते संलिप्यते इति 'समस्या' । 'काव्यस्य' श्लोकस्य 'समस्या' पाद
दृश्यते । तस्या 'धारणा' क्रीडायां वादार्थं च । यथा—

ह्रीमन्मया दधान्येव लाघवं महतामपि ।

इति मत्ता द्विपदेष्टो "सगात् सिंहः प्रभायते" ।

^२ यद्यपि कलासु यत्नमातृका धारणमातृकधोरुद्धो हृष्यते तथापि
तयोरचानुपयोगात् समस्याधारणा चित्रायोगा इत्यनयोः साङ्ख्यिक्यं "धीर्वाप्यै-
परामृष्टः शब्दोऽन्यां कुरुते मतिम्" इति न्यायिन विन्दुमत्यादीनां प्रहल्लिका-
मिदानामकं यदर्थं बोद्धव्यम् ।

^३ चित्रा योगाः—नानाप्रकारदीर्घान्यैकेन्द्रियपरिलोकरणादय इति वात्-
स्यायनसूत्रव्याख्याने जयमङ्गलः । अथ तेषामनुपयोगाद्विचाराद्यर्थकत्वं बोध्यम् ।

सप्रयत्नं प्रतिवृज्येत ; ब्राह्मे मुहूर्त्तं मनः प्रसीदत्
तांस्तानर्थानध्यक्षयतीत्याहोरात्रिकम् ।

• चतुर्विधश्चासौ—असूर्य्यम्पश्यः, निषण्णः, दत्तावसरः,
प्रायोजनिकश्च । यो गुहागर्भभूमिगृहादिप्रवेशान्नैष्ठिक-
वृत्तिः कवते, असावसूर्य्यम्पश्यः ; तस्य सर्वे कालाः ।
यः काव्यक्रियायामभिनिविष्टः कवते, न च नैष्ठिकवृत्तिः,
स निषण्णः ; तस्यापि त एव कालाः । यः सेवादिक-
मविरुन्धानः कवते, स दत्तावसरः ; तस्य कतिपये कालाः ।
निशायास्तुरीयो यामार्हः, स हि सारस्वतो मुहूर्त्तः ।
भोजनान्तःसौहित्यं हि स्वास्थ्यमुपस्थापयति । विषयान्तर-
विनिवृत्तं हि चित्तं यत्र यत्र प्रणिधीयते, तत्र तत्र
गुडूचोलागं लगति । यदा यदा चात्मनः क्षणिकता
मन्यते, स सै काव्यकरणकालः । यस्तु प्रसृतं किञ्चन
संविधानकमुद्दिश्य कवते, स प्रायोजनिकः, तस्य
प्रयोजनवशात् कालव्यवस्था । बुद्धिमदाहार्यबुद्धो रियं
नियममुद्रा ; ओपदेशिकस्य^१ पुनरिच्छेव सर्वे कालाः,
सर्वाश्च नियममुद्राः^२ ।

^१ जगन्नाम्नरमंस्तुारप्रवृत्तभारतीकः 'बुद्धिमान्' . इहजगन्नाभ्यासोद्भासित-
भारतीक आहार्यबुद्धिः ।

^२ मन्त्रतन्त्राद्युपदेशदशितभाग्निभवो दुर्बुद्धिरोपदेशिकः । स "वस्य
कल्प्य च जल्पति ।" विकरस्तु काव्यमीमांसायां चतुर्थऽध्याये द्रष्टव्यः ।

^३ मन्त्रतन्त्रादिकः सिद्धस्वरसूक्तोक्तस्य स्वतन्त्रेच्छस्य तस्य नियन्त्रणशक्त्यात् ।

पुरुषवद् योषितोऽपि कवोभवेयुः ; संस्कारो द्वात्मनि
समवैति, न स्त्रैणं पौरुषं वा विभागमपेक्षते । श्रूयन्ते
दृश्यन्ते च राजपुत्रो महामावदुहितरो गणिकाः
कौतुकिभार्याश्च शास्त्रप्रवृत्तबुद्धयः कथयन् ।

सिद्धं च प्रबन्धमनेकादर्शगतं कुर्यात् ; यदित्य'
कथयन्ति—

‘निक्षेपो विक्रयो दानं देशत्यागोऽल्पजीविता ।

तृटिको वञ्चिरभ्यस्य प्रबन्धोच्छेदहेतवः ॥

दारिद्र्यं व्यसनासक्तिरवज्ञा मन्दभाग्यता ।

दुष्टे द्विष्टे च विश्वासः पञ्च काव्यमहापदः ॥’

पुनः समापयिष्यामि, पुनः संस्करिष्यामि, सुदृढिः सह
विवेचयिष्यामीति कर्त्तराकुलता राष्ट्रोपप्लवृक्ष प्रबन्ध-
विनाशकारणानि ।

‘अहर्निशा’ विभागेन य इत्य’ कथते कृती ।

एकावलीव तत्काव्यं सतां कण्ठेषु सम्बते ॥

यथा यथाभियोगस्य संस्कारस्य भवेत् कवेः ।

तथा तथा निबन्धानां तारतम्येन रम्यता ॥

मुक्तके कवयोऽनन्ताः सङ्गते कवयः शतम् ।

महामन्त्रे तु कविरेको ह्यौ कुर्वन्मास्त्रयः ॥’

अत्राह स्या—

‘वद्वपि स्वेच्छया कामं प्रकीर्णमभिधीयते ।
अनुज्झितार्थसम्बन्धः प्रबन्धो दुरुदाहरः ॥’

रौतिं विचिन्त्य विगणय्य गुणान् विगाह्य
शब्दार्थसार्थमनुसृत्य च सूक्तिमुद्राः ।
कार्यो निबन्धविषये विदुषा प्रयत्नः
के पीतयन्त्ररहिता जलधौ प्रवन्ते ॥

लोटाभिधोपनिषदा सविधे वृधाना-
मभ्यस्यतः प्रतिदिनं बहुदृष्ट्वनोऽपि ।
किञ्चित् कदाचन कथञ्चन सूक्तिपाका-
हाक्तस्त्वमुन्निषति कस्यचिदेव पुंसः ॥
इत्यनन्यमनोवृत्तेर्निःशेषेऽस्य क्रियाक्रमे ।
एकपत्नीव्रतं धत्ते कवेर्देवो सरस्वती ॥

सिद्धिः सूक्तिषु सा तस्य जायते जगदुत्तरा ।
मूलच्छायां न जानाति यस्याः सोऽपि गिरां गुरुः ^२ ॥’

Sūtrapalavyādham, II 93.

‘अपिभिन्नक्रमः । ‘सः’ प्रसिद्धो ‘गिरां गुरुः’ उच्यते; ‘अपि’ ‘यस्याः’
‘जगदुत्तरायाः’ सिद्धे; ‘मूलच्छायां’ शेषमपि ‘न’ ‘जानाति’ अयमशक्तिः ।
तदेकवक्त्रभाया वाग्देव्याः प्रसादेन तस्य तद्याविधा गुणसम्पत् प्रादुर्भवति
या किल गिरां गुरोर्गुणसम्पत्तेर्भगवन्पदानामप्यविषय इत्यर्थः ।

राजा कविः कविसमाजं विदधीत ; राजनि कवी
 सर्वो लोकः कविः स्यात् । स काव्यपरीक्षायै सभां
 कारयेत् । सा षोडशभिः स्तम्भैश्चतुर्भिर्द्वारैरष्टभिर्मत्त-
 वारणो भिरुपेता स्यात् ; तदनुलग्नं राज्ञः केलिगृहम् ।
 मध्येसभं चतुःस्तम्भान्तरा हस्तमात्रोत्सेधा समणिभूमिका
 वेदिका, तस्यां राजासनम् ; तस्य चोत्तरतः संस्कृताः
 कवयो निविशेरन् । बहुभाषाकवित्वे यो यत्राधिकं
 प्रवीणः स तेन व्यपदिश्यते, यस्त्वेकत्र प्रवीणः स सङ्ख्य
 तत्र तत्रोपविशेत् । ततः परं वेदविद्याविदः प्रामाणिकाः
 पौराणिकाः स्मार्ता भिषजो मीढर्त्तिका अन्येऽपि
 तथाविधाः । पूर्वेषु प्राकृताः कवयः, ततः परं
 नट-नर्त्तक-गायन-वादक-वाग्जोवन-कुशीलव-तालावचरा
 अन्येऽपि तथाविधाः । पश्चिमेनापभ्रंशिनः कवयः, ततः
 परं चित्रलेप्यकृतो माणिक्यबन्धका वैकटिकाः स्वर्णकार-
 वर्द्धकि-लोहकारा अन्येऽपि तथाविधाः । दक्षिणतो
 भूतभाषाकवयः, ततः परं भुजङ्ग-गणिकाः झवक-शौभिक-
 जम्भक-मल्लाः शस्त्रोपजीविनोऽन्येऽपि तथाविधाः ।

तत्र यथासुखमासीनः काव्यगोष्ठीं प्रवर्त्तयेत्, भावयेत्,

परोक्षेत् च । वासुदेव^१-सातवाहन^२-शूद्रक^३-साहसाह^४दीन्
सकलान् सभापतीन् दानमानाभ्यामनुकुर्व्यात् । सुष्ट-
बुष्टाद्यास्य सभ्या भवेयुः, स्थाने च पारितोषिकं समेरन् ;
लोकोत्तरस्य काव्यस्य च यथार्हा पूजा कवेर्वा ।
अन्तरान्तरा च काव्यगोष्ठौ शास्त्रवादानुजानीयात् ;
मध्यपि नामवदंशं स्वदंते । काव्यशास्त्रविरतौ विज्ञानिष्व-
भिरमेत । देशान्तरागतानां च विदुषामन्यद्वारा सङ्ग-
कारयेदौचित्यात्, यावत्स्थिति पूजां च । वृत्तिकामांशोप-
जपेत् संगृह्णीयाच्च ; पुरुषरत्नानामेक एव राजोदम्बान्
भाजनम् । राजचरितं च राजोपजीविनोऽप्यनु-

१ वासुदेवः ख्रिस्तीये द्वितीयमतके वर्त्तमानः कुशान-नरपतिः, देवभूतिर-
भात्याजयमाकारतो भिन्नः ।

२ सातवाहनः—“श्रीमत्कुललज्जनपदेवर—प्रतिष्ठानपत्तनाधिप—मत-
कर्त्तृपनामक—दीपकशास्त्रज—मलयवतीप्राचप्रिय—कलापप्रवर्त्तकः देवमैधौ-
सस्य—मलयवत्पदेष्टपण्डितोभूत—वक्तृभाषावयस्योक्तपैशाचिकपण्डितराज—
गुणाब्जनिर्मित—भयभीभवदहङ्कृतकषावमिष्टसतमांशावलोकनप्राप्ततादिवाक्पथक
(१)—कविबत्सक—हालाद्युपनामकः” ख्रिस्तीये प्रथमे मतके संसृज्जुत
इत्येतिहासिकानां वचनार्थः ।

३ शूद्रकः—वक्त्रकटिकनाटकप्रवेता सुपञ्चकवर्त्तौ ख्रिस्तीजन्मनः पूर्वे
चरातले मण्डयामासेति कैचित् ।

४ साहसाहः—खनामख्यातो विक्रमादित्यः ।

१८६

कविचर्या राजचर्या च

कुर्युः ; राष्ट्र एव ह्यसाधुपकारो यद्राजोपजीविना
संस्कारः ।

महानगरेषु च काव्यशास्त्रपरीक्षार्थं ब्रह्मसभाः
कारयेत् ; तत्र परीक्षोत्तीर्णानां ब्रह्मरथयानं पट्टबन्धय ।
श्रूयते चोज्जयिन्यां काव्यकारपरीक्षा—

‘इह कालिदास-मेघावतामर-रूपसूर-भारवयः ।

हरिचन्द्र-चन्द्रगुप्तौ परीक्षिताविह विशालायाम् ॥’^१

^१ भर्तृमेष्ठो इयसीववध-महाकाव्यकर्ता ; राजशेखर-कविर्नालराजायसे
नालभारते च स्वात्मानमस्मैवावतारत्वेनोपवर्णयति । नद यथा—

बभूव वशीकभनः कविः पुरा

ततः प्रपेदे भुवि भर्तृमेष्ठताम् ।

कमादभूद् यो भवभूतिरेखया

स वर्तते सम्प्रति राजशेखरः ॥

रामायणाश्रितं नाटकमपि किञ्चित् तेन कृतं स्यात् ; प्रार्थ्यसूरनामा सौमतः
कविरव कृतः सूरौ भवेत् ; हरिचन्द्रो बाणभट्टपूर्वकाख्यानः प्रसिद्धः कश्चित्
नदकाव्यकर्ता । तथा च सदुक्तिवर्णावते—

सुबन्धो भक्तिर्नैः क इह रङ्गकारे न रमते

धृतिर्दाक्षीपुत्रे हरति हरिचन्द्रोऽपि हृदयम् ।

विश्वज्ञोक्तिः सूरः प्रकृतिमधुरा भारविगिर-

काव्याप्यनर्भोदं कमपि भवभूतिर्वितनुते ॥

श्रूयते च पाटलिपुत्रे शास्त्रकारपरोक्षा—

• ‘अत्रोपवर्ष-वर्षा’विह पाणिनि-पिङ्गलाविह व्याडिः ।
वररुचि-पतञ्जलो इह परीक्षिताः ख्यातिमुपजग्मुः ॥’

इत्थं सभापतिर्भूत्वा यः काव्यानि परीक्षते ।
यशस्तस्य जगद्गापि स सुखी तत्र तत्र च ॥

१ वर्षोपवर्षप्रभृतीनां चरितानि बृहत्कचान्विते कथासरित्सागरे कथा-
ढीठलम्बके निबद्धानि तत एव द्रष्टव्यानि ।